



**«СТУДЕНТ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ:
ІЗДЕУ, ТАНЫМ, СЕРПІЛІС» тақырыбындағы
XXV студенттік ғылыми-практикалық
конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ
**XXV студенческой научно-практической
конференции на тему:
«СТУДЕНТ И НАУКА: ПОИСК,
ПОЗНАНИЕ, ПРОРЫВ»**

3-12 мамыр 2023жыл
Тараз қаласы

**Қазақстан Республикасының
Ғылым және жоғары білім министрлігі
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

«Студент және ғылым: іздеу, таным, серпіліс» тақырыбындағы
XXV студенттік ғылыми-практикалық конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

03.05.2023 ж. – 12.05.2023 ж.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

С.Ә. Орынбаев – PhD, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің Ғылым және цифрландыру жөніндегі проректор (төраға, модератор)

Жанқуанышев М.Қ. – т.ғ.к., доцент; Тұрдалиева Ш.Т. – псих.ғ.к.; Мыханова Ж.Б. – п.ғ. магистрі, аға оқытушы; Мунатаева Э.М. – PhD, доцент; Жидекулова Г.Е. – т.ғ.к., доцент; Байтиленова Е.С. – э.ғ.к., доцент м.а.; Молдабекова А.Ш. – э.ғ.к., доцент; Жакаш А.Т. – т.ғ.к., доцент; Тулеубаев Ж.С. – а.ш.ғ.д., профессор; Джумабекова Г.Б. – PhD, қауым.профессор м.а.; Аташева Д.О. – э.ғ.к., қауым.профессор; Маханбеталиева К.Т. – PhD, доцент м.а.; Джурсунбаев Б.А. – т.ғ.к., доцент; Уалиев Б.М. – т.ғ.к., доцент; Бекенова А.Б. – з.ғ.к., доцент; Иманбаев А.А. – аға оқытушы; Жашен С.Ж. – т.ғ.к., доцент; Жатқанбаева А.О. – PhD, доцент м.а.; Сағындықов А.А. – т.ғ.д., профессор

«Dulaty university»
баспасы
Тараз, 2023

ӘОЖ 001
КБЖ 72
С 84

«Студент және ғылым: іздеу, таным, серпіліс» тақырыбындағы XXV студенттік ғылыми-практикалық конференциясының материалдары – Тараз: Dulary university, 2023. -199 бет

ISBN 978-9965-37-479-1

Жинақта студенттердің «Студент және ғылым: іздеу, таным, серпіліс» тақырыбындағы XXV студенттік ғылыми-практикалық конференциясының есептері бар.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді

ISBN 978-9965-37-479-1

**Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати**

МАТЕРИАЛЫ

**XXV студенческой научно-практической конференции на тему:
«Студент и наука: поиск, познание, прорыв»**

03.05.2023 г. – 12.05.2023 г.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Орынбаев С.А. – PhD, проректор по науке и цифровизации Таразского регионального университета им. М.Х. Дулати (председатель, модератор)

Жанкуанышев М.К. – к.т.н., доцент; Тұрдалиева Ш.Т. – к.псих.н.; Мыханова Ж. Б. – магистр п.н., старший преподаватель; Мунатаева Э.М. – PhD, доцент; Жидекулова Г.Е. – к.т.н., доцент; Байтиленова Е.С. – к.э.н., и.о. доцента; Молдабекова А.Ш. к.э.н., доцент; Жакаш А.Т. – к.т.н., доцент; Тулеубаев Ж.С. – д.с.х.н., профессор; Джумабекова Г.Б. – PhD, и.о. ассоц.профессора; Аташева Д.О. – к.э.н., ассоц.профессор; Маханбеталиева К.Т. – PhD, и.о. доцента; Джурсунбаев Б.А. – к.т.н., доцент; Уалиев Б.М. – к.т.н., доцент; Бекенова А.Б. – к.ю.н., доцент; Иманбаев А.А – старший преподаватель; Жашен С.Ж. – к.т.н., доцент; Жатканбаева А.О. – PhD, и.о. доцента; Сағындықов А.А. – д.т.н., профессор

**Издательство
«Dulaty university»
Тараз, 2023**

УДК 001
ББК 72
С 84

Материалы XXV студенческой научно-практической конференции на тему:
«Студент и наука: поиск, познание, прорыв» - Тараз: Dulary university, 2023. -199 стр.

ISBN 978-9965-37-479-1

В сборнике опубликованы доклады XXV студенческой научно-практической
конференции на тему: «Студент и наука: поиск, познание, прорыв».
За содержание статьи ответственность несут авторы

ISBN 978-9965-37-479-1

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР ПЛЕНАРНЫЕ ДОКЛАДЫ

Yermukhan A., Sabirbaeva F. E. The translation of movie titles using lexical transformations (horror, thriller)	10
Абулхаир Ә., Бузаубакова К.Д. Смарт педагогтың креативті құзыреттілігін арттыру жолдары	14
Құдайбергенова Р., Тажиева Р.Н. Android жүйесінде студенттерінің сабаққа қатысуы мен оқу үлгерімін бақылауға арналған мобильді қосымша әзірлеу	16
Бектурганова Ш., Кудабаева А.К. Заманауи дайындау технологияларын пайдалана отырып, кәдесый өнімдерін жасау	20
Белякова Д., Калмаханова М.С. Получение антибактериального материала на основе природной глины	23
Елеманова П., Мурзакасымова Н.С. Табиғи көмірді концентрлі күкірт қышқылымен модификациялау арқылы сульфакатионит алу	26
Бейсенбекова Ж., Абдиров М. Сарқылмас энергия көзі – гидротаранды су көтеру қондырғысын зерттеу	29

ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Амангелді Б., Бузаубакова К.Д. Смарт педагогтың цифрлы құзыреттілігін қалыптастыру	33
Рахымбердиева Ш., Жанибекова Ж., Сейдалиева Г.Ш., Карабекова А.Ж. Жүйке жүйесінің физиологиялық қызметі мен психологиялық ерекшелігі және гипноздық, аутогендік жаттығулармен байланысы	35
Джакипбекова К., Байбосынова Р.Т. Феномен "Томления"	39
Еламан А., Сурабалдиева Б.Т. Ертегі түрлерін оқыту арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу	41
Молшылықова А., Бұзаубакова К.Ж. Математика сабағында оқушылардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру	43
Жанатбекқызы Ж., Әбдіқадырова Т.Р. Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы рухани - адамгершілік құндылықтар	46

Асқар Д., Ануарбекова А.С. Мультимедиа ойнаудың маңызы	49
Жалпанова Д., Мыханова Ж.Б. Частотность употребления сложных слов в повести Антуана де Сент-Экзюпери «Маленький принц»	52
Жолдыбекова Д., Маношкина Е., Ахметова М.К. Концепция SMART-технологий в образовательном процессе	55
Karzhaubayeva M., Torekeyev B.A. Ways to improve trilingual education in rural schools	58
Пернебай А., Тулебаева С.К. Ағылшын тілін үйренудегі негізгі қиындықтар мен перспективалар	60
Амангелдиева А., Тажиева Т.Ч. Алтай тау ерекшеліктері	64
Файыз А., Идрисова Г.Б. Тұрар Рысқұлов – саяси қайраткер және ұлт жанашыры	67
Райсов А., Кобесова А.С. Хақ-Назар хан тұсындағы қазақ хандығының саяси дамуы	69
Дурсунова Э., Иманбаев А.А. Қазіргі жасөспірім балалардың құндылықтары мен өнерге құштарлығы	72
Құспанова А., Танатаров Б.К. Абайдың әлеуметтік- саяси көзқарастары	74
Вавулиди И., Исмаилова С. К. Человеческий капитал - основа развития Казахстанского общества	77

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАҢ ҒЫЛЫМДАР ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бөртебаев М., Сұлтанмұратова А., Джакишева Л.К. Probilim білім беру орталығының – білім жүйесіне жаңа экономикалық және әлеуметтік жобалардың тиімділігі	80
Өмірәлі Н., Блялова А.К. Қаржылық дағдарыстың себептерін экономикалық талдау және оның алдын алу әдістерін анықтау	83
Кулешова А., Амирова Г.К. Особенности гендерной политики на региональном уровне	86
Орынбай Б., Сулейменова И.К. Кәсіпорынның бизнес-процестерін талдау («ЖШС Казахмыс корпорациясы» негізінде)	88

Бекмұратова Ш., Муратова Д.Б. Цифрлық экономикадағы банктік инновациялар: жағдайы және даму перспективалары ("Банк Центр Кредит" АҚ ТФ мысалында)	89
Шокпаров Е., Молдабекова А.Ш. Халық қаржысындағы жәрдемақылар мен әлеуметтік төлемдердің төлену ерекшеліктері	92
Ақарыс Ж., Тлеубаева С.А. Экономикалық талдаудың әдістері: дәстүрлік және математикалық	95
Байдаулетова Н., Бауберикова А.Б. Криминологические и уголовно-правовые аспекты геноцида	98
Әбдіхалық Б., Сарымбетов Е.А. Заңсыз миграцияның қылмыстық-құқықтық мәселелері	101
Сейілбек Ж., Сатылғанов Е.Т. Заңды тұлғаның қызметін тоқтату тәртібі мен ерекшеліктеріне талдау	104
Назарбек Н., Кадыркулов А.Ж. Азаматтардың шағымдарын, өтініштерін мемлекеттік мекемелерде қарау тәртібінің мәселелері	106
Амангелдиева А., Махан Т.У. Азаматтық сот ісін жүргізуде процестік мерзімдерін есептеу және қолдану саласындағы өзекті мәселелер	109
ЖЕҢІЛ ӨНЕКӘСП ЖӘНЕ СТАНДАРТТАУ. ХИМИЯ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ БИОЛОГИЯ. ТАМАҚ ӨНДІРІСІ, ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ, ӨНЕР ЖӘНЕ СПОРТ ЛЕГКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ И СТАНДАРТИЗАЦИЯ. ХИМИЯ И ПРИКЛАДНАЯ БИОЛОГИЯ. ПИЩЕВОЕ ПРОИЗВОДСТВО, ТУРИЗМ И ГОСТЕПРИИМСТВО. ИСКУССТВО И СПОРТ	
Әбзелбек Ж., Сарсеханова Б., Джумабекова Г.Б. Мектепке дейінгі балалардың табандарын антропометриялық зерттеу	112
Тұрым Ж., Әлиқызы А., Байдильдаева А.К. Аяқ киімді жобалаудың заманауи бағдарламаларын қарастыру	116
Сарсеханова Б., Юсупова Л.Х. Бығарыдан жасалған бұйымды жобалау кезіндегі заманауи дизайн ерекшелігі	118
Ахмет С., Сауытбекова Д., Шардарбек М.Ш. Исследование физико-механических свойств иглопробивных нетканых материалов ...	120
Усипбекова Б., Сауытбекова Д., Маханбеталиева К.Т. Әлемдегі текстиль шикізаттары өндірістерінің талдауы	121
Мақұлбек Г., Бибол Д., Оңлабекова А.Т. Пастерленген сүттің сапасы мен қауіпсіздігін анықтау және бағалау	124

Сұлтан Р., Таубаева Р.С. Өсімдік материалдарындағы флавоноидтардың құрамы және олардың денсаулықты нығайтудағы рөлі	127
Шәміл И., Тулеубаев Ж.С. Долана өсімдігінің агробиологиялық ерекшеліктерін зерттеу	129
Егемберді С., Зияева Г.К. Егіздік әдісті пайдалану арқылы адамдардың ортаға бейімділігін зерттеу	132
Панченко Е., Мамедова М., Иванникова Н.В. Безглютеновые составляющие при приготовлении мучных кондитерских изделий	135
Абдималикова С., Орынбаева У.А. Жамбыл облысында әлеуметтік туризмнің дамуын зерттеу	138
Әлжанова А., Кадирбекова А.А. Қонақ үй индустриясының дамуы және жіктелуі	141
Кенжеболат О., Алишері А.Б. Эко стильдің ерекшеліктерін талдай отырып, заманауи бағдарламаларда қонақ бөлмесінің дизайн жобасын жасау	143
Аскарова Ж., Уалиев Б.М. Көру иллюзияларын заманауи костюмде қолдану тәсілдерін талдау	147
Қыстаубай А., Абдикеримова П.Ж. Музыкалық педагогикадағы тұрмыстық салт-әстүрлер мұрасының мектеп оқулықтарында қамтылуы	149
КӨЛІК, МАШИНА ЖАСАУ. ЭНЕРГЕТИКА ЖӘНЕ МҰНАЙ-ГАЗ ІСІ. СУ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МЕН ЭКОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ. СӘУЛЕТ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫС ТРАНСПОРТ, МАШИНОСТРОЕНИЕ, ЭНЕРГЕТИКА И НЕФТЕГАЗОВОЕ ДЕЛО. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА И ЭКОЛОГИИ. АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО	
Карабеков А., Сексенбай М.Ж. Газ тарату бекеттерінде, жоғарғы қысымды газ энергиясын, пайдалы энергияға түрлендіру	153
Әбденбай Қ., Жашен С. Ж. Металдардың қажу төзімділігіне алдын-ала беріктік шегінен төмен кернеулермен жүктемелеудің әсерін зерттеу	155
Маношкин Ю., Баймамыров А.Д. Усовершенствование пешеходных переходов	157
Сайлаубек Н., Уйсимбаева Ж.Т. Үйеңкі жапырағының бетіндегі шаң арқылы қоршаған ортаның ластануын анықтау	159
Лесбекова І., Мусабаева Ш.Қ. Қоршаған ортаның өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтардың әсерінен ластануы ...	163

Жетіюшақ Б., Мұхан Е., Ауесбеков Н.Р. Жер кадастрлық жұмыстар ұйымдастыру және жүргізу тәртібі	166
Алмеш А., Асқанбек Ә.А. Ноқат өсіру технологиясы	168
Ағабек Н., Жоламанов Н.Ж. Новые конструкции рыбопропускных сооружений, применяемых в водном хозяйстве	170
Смагулова С., Камкабаев М., Дуйсенбаева С.Т. Современное использование не традиционного отопления на основе солнечного коллектора (на примере таунхауса, г.Тараз)	172
Садуова А., Султанаев К.Т. Разработка технологических параметров производства керамической черепицы	175
Кәрібай Б., Сеиткасымова С.А. Кермет қысықтар. конус. конустық қималар	178
 АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР, ҚОЛДАНБАЛЫ ИНФОРМАТИКА ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАЛАУ. МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА ЖӘНЕ ІТ ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ, ПРИКЛАДНАЯ ИНФОРМАТИКА И ПРОГРАММИРОВАНИЕ. МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА И ІТ 	
Акилов Е., Амиров И. Способности Python и владение информацией	181
Еркинбеков Н., Абдувалова А.Д. Asp.net платформаның көмегімен веб-қосымша құру	183
Манасбек А., Жидекулова Г.Е. C++ builder ортасында пайдалы программалар құру	185
Саткожаева Э., Жакаш.Ә.Т. Күрделі қысықтарды дифференциалдық геометрия әдісімен зерттеу	188
Орынбай А., Кушкимбаева Б.Ж. Айдың орбиталық қозғалыс жылдамдығын анықтау	191
Болсын Ж., Толқынбаева А.Т. Параметрі бар квадрат теңдеулерді шешу	193
Жайлыш М., Надырбекова А.Ш. Анықталған интегралдың көмегімен теңсіздіктерді шешу	195

UDK 811.512.122:81`37

THE TRANSLATION OF MOVIE TITLES USING LEXICAL TRANSFORMATIONS (HORROR, THRILLER)

Yermukhan A. S., second-year student of the "Translation studies" department, M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, eryomaaaa@gmail.com

Sabirbaeva F. E., senior teacher of the "Foreign Philology and Translation studies" department, M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, feruza.sabirbaeva@mail.ru

Annotation: The name plays an important role in the success of the movie, as it serves to reflect the essence of the movie and at the same time to attract the attention of a potential viewer. Along with the original title, the success of the movie at the international box office is influenced by its translation into the languages of the countries in which the movie will be distributed in the future. The translation of titles is difficult because the translator needs not only to convey the author's intention equivalently, but also to take into account the cultural aspect, age aspect, genre aspect, and so on. Nevertheless, if you try to find a suitable translation technique, the title will be brief, and most importantly – understandable to the viewer.

Keywords: translation, transformations, horror movie titles, translation strategies, domestication, foreignization.

The aim of this report is to highlight the stylistic features of horror movie titles, as well as to identify ways to translate horror movie titles from English into Russian.

The following tasks contribute to the achievement of the aim:

- to identify stylistic features of horror movie titles;
- to describe types of translation strategies;
- to analyze the material according to the distinguished translation methods used in translation;
- to identify the most frequently used transformations in the translation of horror movie titles.

The main genre-forming feature of horror is the fear-mongering. To implement this feature, the authors use various language tools. Phonetic, lexical, grammatical and stylistic means of the language can act as means. Such means help to create an atmosphere of mysticism and force the viewer's imagination to think out what the author is silent about [1, 116].

Within the concept of "horror" we can distinguish three main lexical-semantic fields [2, 48]:

1. the lexical-semantic field "fear" includes lexical units that show fear: *Jaws-Челюсти, Sleepover Nightmare-Пробуждение кошмара, The Possession of Hannah Grace-Кадавр.*
2. the lexical-semantic field "supernatural" includes lexical units that show supernatural phenomena: *The Exorcist III-Изгоняющий дьявола 3, The Autopsy of Jane Doe-Демон внутри, Insidious-Астрал.*
3. the lexical-semantic field "death" combines lexical units that denote death and related attributes: *The Texas Chainsaw Massacre-Техасская резня бензопилой, The Dead Matter-Мертвая плоть; Orphan-Дитя тьмы.*

In this report I will follow the strategies proposed by Laurence Venuti.

There are two types of translation strategies: foreignization and domestication. L.Venuti believes that: "When applying the domestication strategy, the translator is "not visible" to the recipient of the translation, he either omits those concepts that require explanation, or replaces them with similar ones in the translation language." "When applying the foreignization strategy, the translator is just "visible" in the translation text, since he comments on certain features of a foreign text and culture" [5, 287].

The foreignization strategy is realized through various translation techniques, which are based on the preservation of the original linguistic unit. The foreignization strategy includes 4 types of translation transformations:

1. The essence of calculation is to create a new word or a stable of the TL combination that copies the structure of the original lexical unit. This is exactly what the translator does when he translates the title of the movie "Doctor Sleep"-*"Доктор сон"- "Доктор Слуп"* with the help of calculation. In my own translation I kept the original structure of the movie title, using transformation and transliteration.

2. Syntax assimilation (literal translation) is a type of "zero" transformation, which occurs only when both the source and the target languages have parallel syntactic structures. The translation of

"*The Human Centipede*"-"*Человеческая многоножка*" is transferred by means of syntax assimilation, preserving the syntactic structure of the original title.

3. Transcription and transliteration are methods of translating a lexical unit of the original by recreating its form with the letters TL. In transcription the sound form of the original word is reproduced, while in transliteration its graphical form (alphabetic composition) is reproduced. The translation of the title "*Silent Hill*"-"*Сайлент Хилл*"-"*Добро пожаловать в Сайлент Хилл*" is transferred with the help of transcription and transliteration techniques, which preserved the original syntactic structure of the name of the city in this movie. In my own translation I decided to add a word combination that was noted in the movie itself, thereby using the technique of addition.

4. Transposition is a change in the arrangement of the linguistic elements in the translation text compared to the text of the original. When translating "*A Nightmare on Elm Street*"-"*Кошмар на Улице Вязов*" we note the use of the method of transposition of sentence members.

The strategy of domestication implies an easy to understand text style, so that it seems close and understandable to the reader. The strategy of domestication includes 8 types of translation transformations:

1. Lexical replacement is a method of translating the lexical units of the SL by using in the translation of the TL units, the meaning of which does not coincide with the meaning of the original units. The use of lexical replacement is observed in the translation of the title "*House of Wax*"-"*Дом восковых фигур*". The translator replaces the lexeme "wax" with the phrase "восковые фигуры".

2. A holistic transformation is a method of transforming a single word, and sometimes an entire sentence. And the transformation occurs not element by element, but holistically. When translating "*Stag Night*"-"*Поезд дальше не идет*"-"*Ночной поезд*", the translator resorts to the technique of holistic transformation. In the translation, the title of the movie has more intrigue than in its literal translation "Мальчишник, Холостяцкая вечеринка". This technique is a kind of semantic development. In my own translation I also applied the technique of holistic transformation, which better than the previous one, conveyed the main essence of the movie.

3. The method of lexical additions is the addition of lexical units in the translation to convey the remaining unexpressed semantic components of the original [4, 106]. When translating "*Anaconda III*"-"*Анаконда 3: цена эксперимента*"-"*Анаконда 3*", the translator resorts to adding a whole phrase «цена эксперимента». As a result, the viewer gets more information about what is happening in the movie itself. In my own translation I kept the original structure of the title through transcription and transliteration, making it concise.

4. The technique of omission is the exact opposite of addition and involves not translating redundant words whose meanings can easily be reconstructed in context. In the translation of "*Deadfall Trail*" - "*Смертельная ловушка*", we observe the use of omission, because the lexeme "deadfall" itself means "смертельная ловушка". The second original lexeme «тропа» is omitted in the translation because it seems redundant to the translator.

5. Concretization is the replacement of a word or phrase of the SL with a broader meaning by a word or phrase of the TL with a narrower meaning. The translation of "*Dawn of the Dead*"-"*Рассвет мертвецов*" is conveyed by concretization, which in turn concretizes the lexeme "dead" as "мертвецы".

6. Grammatical replacement is a change in words or phrases while retaining semantic information. For example, the translation of the name "*Dr. Giggles*"-"*Хихикающий доктор*"-"*Доктор Гиглс*" is transferred by means of grammatical replacement. The proper name in the original is transformed into an adjective «хихикающий». Therefore, the translator adapts the title for the Russian-speaking audience, preserving the original title. In my own translation I left the last name unchanged, using transcription and transliteration as well.

7. Modulation (semantic development) - replacement of a word or word combination of the SL with a unit of the TL, the meaning of which is logically derived from the meaning of the source unit. When translating "*Panic Button*"-"*Тревожная кнопка*"-"*Последний полет*" the translator uses a cliché from the field of fire safety «тревожная кнопка», which is well-established in the Russian language. Consequently, the translator adapts the name of the movie to the culture of the TL. In this case, my translation more accurately conveyed the plot of the movie than the original title. The method of holistic transformation was applied.

8. Generalization is the replacement of a unit of the foreign language with a narrower meaning by a unit of the foreign language with a broader meaning, it is the inverse of concretization. In "*Sleepover Nightmare*"-"*Пробуждение кошмара*"-"*Кошмар*", the second component is translated

using generalization ("nightmare" is translated as "кошмар"). In my own translation I offered an even shorter translation to the original title, using the generalization technique.

After analyzing 105 horror movie titles, I came to the following conclusions:

The analysis of the selected examples showed that the domestication strategy is quite productive and often used when translating horror movie titles into Russian. Of the analyzed 105 titles, 63 of them are translated using the strategy of domestication, which represents 60%.

The use of foreignization strategy in the translation of horror movie titles does not seem to be frequent. Of the 105 titles selected for consideration, only 42 of them are translated using this strategy, which represents 40%. The data obtained are presented in Diagram 1.

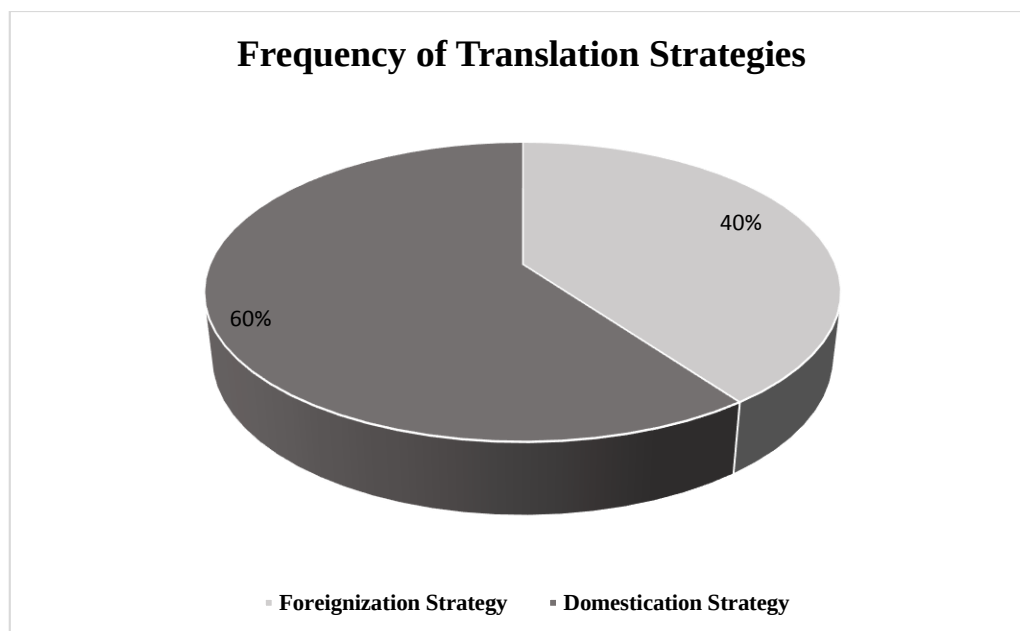


Diagram 1. Frequency of translation strategies

Among the translation techniques, with the help of which the strategy of domestication is realized, the lexical replacement method is most often mentioned. This technique is implemented by the translators in 22 cases. The data obtained are presented in Diagram 2.

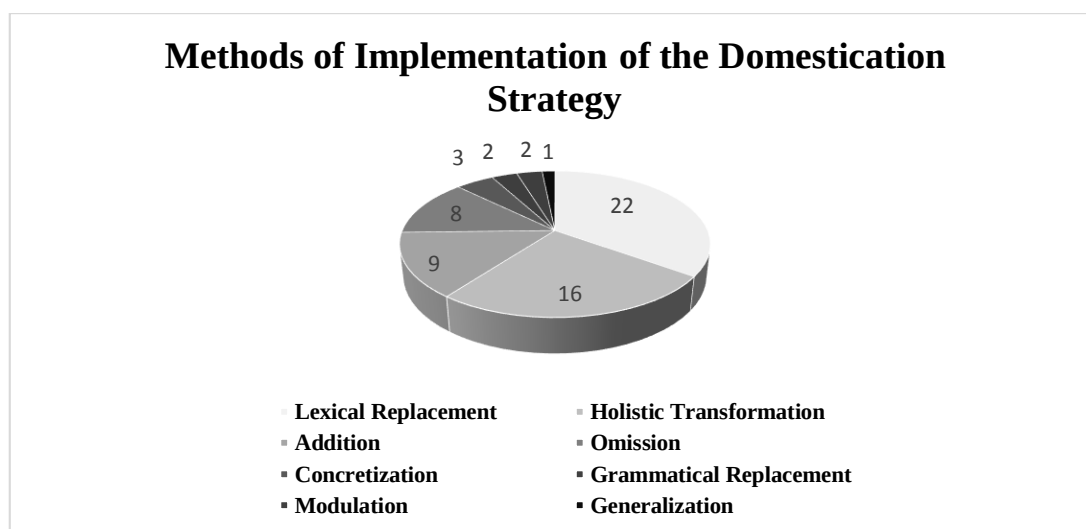


Diagram 2. Methods of implementation of the domestication strategy

Foreignization strategy is mostly implemented by means of calculation, which is used in 17 cases. The data obtained are presented in Diagram 3.

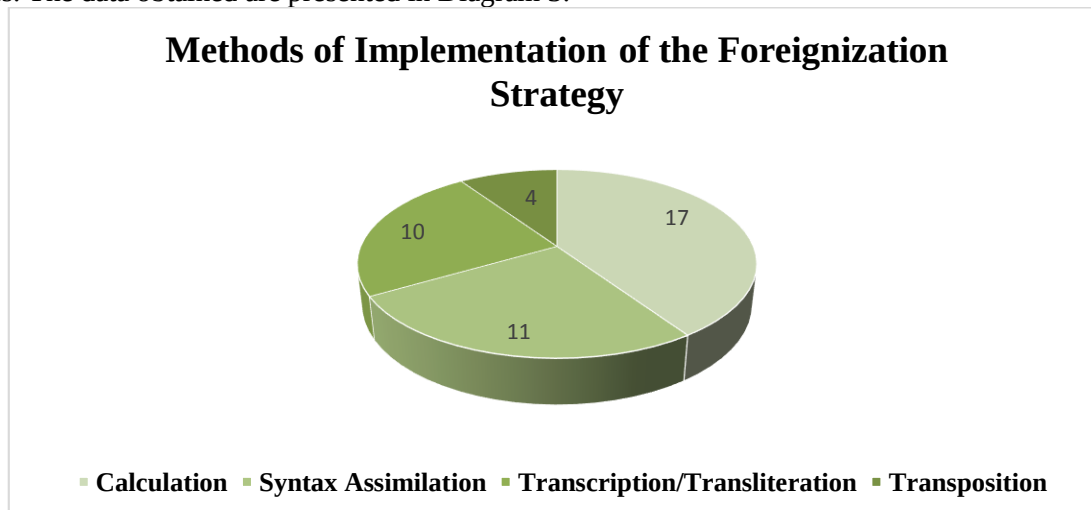


Diagram 3. Methods of implementation of the foreignization strategy

Analysis of the examples showed that most often the titles of horror movies have a simple monosyllabic structure. The title of horror movies often indicates the main character in the movie, indicates the place or space of events taking place in the movie. When translating names into Russian, translators most often resort to a strategy of domestication rather than a strategy of foreignization (63 and 42 examples, respectively).

As I.V. Arnold notes: "The title is the strongest position in the text" [3, 24]. The research showed which techniques are used more often, and which, on the contrary, less often prevail in the translator's lists when translating horror movie titles. It is difficult to overestimate the importance of the work, it has had an extremely fruitful effect on the idea of translating the names of horror movies. Indeed, the translation of movie titles is a responsible task with its own characteristics, for the translation of which every professional translator must possess certain linguistic knowledge [1, 223].

It should be noted that the hypothesis I put forward at the beginning of the work was confirmed, as the lexical replacement technique used more often adapts the name of the movie to the culture of the TL. In 60% of cases I could be offer more adequate translations. In summary, I can say that the translators tend to "domesticate" the titles rather than preserve the culture and national coloring of the ST.

The list of literature:

1. Madonich A.A. Features of translation of movie titles from English and German. Adaptation strategies / A.A. Madonich Translation and Translation Studies. 2014. - 52 p.
2. Kravchuk A.Yu., KrasnoperovaYu.V. Linguistic means of fear-mongering in the genre of "horror" and ways of their transfer from English to Russian (on the example of the material of S. King) // Bulletin of the Scientific Society of Students, postgraduates and young scientists. 2016 (1). pp. 116 - 124.
3. Arnold I.V. Stylistics. Modern English. Moscow: Flint: Nauka, 2002. - 384 p.
4. Komissarov V.N. Theory of translation (linguistic aspects): Textbook.for in-tov and fac. inostr. yaz. M.: Higher School, 1990. – 243 p.
5. Venuti Lawrence. The Translator's Invisibility. A history of translation // Translation Studies/Comparative literature / L. Venuty. London and New York; Routledge, 2003. - 354 p.

ӘОЖ 378.147

СМАРТ ПЕДАГОГТЫҢ КРЕАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Абулхаир Ә.Ж., М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Математика мұғалімдерін даярлау» мамандығының 2 курс студенті, Тараз қ., abulkhairovaasel@mail.ru
Бузаубакова К.Д., М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Педагогика» кафедрасының меңгерушісі, «Педагогика» ғылымдарының докторы, професор Тараз қ., klara_1101@mail.ru

Аннотация: бұл мақалада SMART педагогтың бейнесі ашылып, болашақ SMART педагогтардың креативті құзыреттіліктерін қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық жолдары ашылып көрсетіледі.

Кілт сөздер: құзыреттілік, цифрлық технологиялар, креативтілік, цифрлық құзыреттілік, оқушы, оқу, оқыту, сыни ойлау, ақпарат, тапқырлық, шығармашылық.

Жаңа білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес мұғалім цифрлық білім беру ортасының барлық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, білім беру процесін құра білуі керек. Білім беру ұйымының цифрлық білім беру ортасы-бұл цифрлық білім беру ресурстарын, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың технологиялық құралдарының жиынтығын, Заманауи педагогикалық технологиялар жүйесін қамтитын ақпараттық білім беру ресурстарының кешені [1, 56].

Тұтастай алғанда, цифрлық ұрпақ жаңа цифрлық білім беру процесін қалыптастыруға негіз болатын елеулі және елеулі өзгерістерді жүзеге асыруға қабілетті болуы тиіс. Цифрлық технологиялар ("озық", "ақылды", "ақылды") технологиялық дамудың қазіргі кезеңінің өзегін қалыптастырады және болашақта жетекші рөл атқарады. Қазіргі кезеңде цифрлық жүйеге белсенді көшу – тоғысуды тереңдету, яғни цифрлық технологиялардың материалдық және әлеуметтік-гуманитарлық технологиялар мен тәжірибелермен, соның ішінде білім беру технологияларымен конвергенциясы жүреді. Цифрлық буын өкілдерінің көпшілігі негізінен когнитивті даму және әлеуметтік даму тұрғысынан заманауи цифрлық технологияларға назар аударуы керек.

Цифрлық технологиялар білім беруде маңызды дидактикалық сапаға ие болады: еркіндік; гипермәтін; мультимедия (полимодальдық); субмәдениеттілік; интерактивтілік; автономия (1-сурет).

Цифрлық технологиялар білім беру процесін құруға және дәстүрлі білім беру құралдарымен "мәңгілікке" шешілмеген білім беру мәселелерінің кең ауқымын шешуге жаңа мүмкіндіктер береді, сондай-ақ жаңалары [1,8].

Бүгінгі таңда білім беру саласында аралас білім беру мәселесі, яғни онлайн және офлайн оқыту арақатынасының әсері белсенді талқылануда. Ғалымдар "офлайн білім беруді онлайн білім берумен алмастыру маңызды емес, классикалық диалог пен білім беру жүйесінде заманауи цифрлық технологияларды пайдалану мүмкіндіктері арасындағы ақылға қонымды қатынас"деп атап өтті. Сондықтан мұғалімдер әртүрлі онлайн платформалармен жұмыс істейді: Microsoft Teams, Zoom, Miro, Choister, Googlers, Wrike, mash, Discord, Skype және т.б. [1,16].

Өзін-өзі дамыту жолында мұғалім цифрлық технологияларды үйренеді, тиімді жағын қарастырады, өзін шығармашылықпен дамытады, оларды оқу процесінде пайдаланады және осылайша кәсіби өсу деңгейіне көтеріледі. Өзін-өзі дамыту, Дағдылар мен білімді жетілдіру, студенттермен зерттеу жұмыстарын жүргізу, тренингтер мен семинарлар өткізу, сабақтарда инновациялық цифрлық технологияларды пайдалану және цифрлық әдістерді ұсыну шығармашылық ақылды мұғалімнің қалыптасуына ықпал етеді.

Мұғалімнің дамуының негізгі критерийі кәсіби педагогикалық қызметтің тиімділігі, мұғалімнің шығармашылық өсуі, білім беру процесіне жаңа педагогикалық технологияларды енгізу болып табылады. Осыған сүйене отырып, үздіксіз жүйелі педагогикалық білім беру өзара байланысты бес қағидат бойынша жіктеледі [2].

Біріншіден, бұл цифрлық және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласында білімі бар, сабақтарда және кәсіби қызметінің басқа аспектілерінде жаңа технологияларды қолдануға дайын және шебер, Интернетте, әртүрлі платформаларда шығармашылық идеялармен жұмыс істеу негіздерін білетін, дайын ақылды педагогтар, тұрақты өзгерістер, оқыту және өзін-өзі оқыту. Сонымен қатар, цифрлық және ақпараттық технологиялар арқылы ұйымдастырылған білімді оқыту және игеру процесі студенттердің жаңа тәсілдермен ойлау қабілетін қалыптастырады, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды іздеуге, нәтижесінде олардың кәсіби әлеуетін қалыптастыруға итермелейді.



Сурет 1. Цифрлық технологиялардың дидактикалық сапалық сипаттамалары

Біз «ақылды» ұғымының мәнін ашамыз.

S-білімнің жаңа шыңына жету үшін жаңа технологиялар қажет. Мұндай жаңа технологиялардың қатарына педагогикалық "сыни ойлау" технологиясы жатады. Сыни тұрғыдан ойлау арқылы студент өз ойларын саралап, оларды басқа студенттің ойларымен салыстыра алады, сонымен қатар өз ойын ашық айтуға, білмейтін нәрселер туралы сұрауға және өз бетінше қорытынды жасауға үйренеді.

M-оқушының қабылдау ерекшеліктеріне назар аударатын, әр оқушыға сүйіспеншілікпен қарайтын, бірнеше рет түсіндіретін және дұрыс түсінілмеген ақпаратқа мейірімділік танытатын инновациялық мұғалім. Ағылшын тілінің Ұлы мұғалімі В. Уорд: «тек мұғалім жалпылау айтады, Жақсы мұғалім түсіндіреді, Ұлы мұғалім көрсетеді, ал ұлы мұғалім шабыттандырады», - деді.

A-Қазақстан Республикасы Президентінің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің алдымызда Ақпараттық технологиялар мен ақпаратты таратудың жаңа нысандарына бағытталған мамандандырылған Білім беру бағыттарын құру міндеті тұр», сондай-ақ онлайн-оқыту практикасын дамыту және елдегі білім беру процесін ақпараттандыру қажет. Қазіргі қоғам ақпараттық дәуірдің шарықтау шегі болып табылады, яғни мұғалім оқушылардың назарын аудару және білім беру процесінде ақпаратты толық игеру үшін ақпараттық технологияларды қолдануы керек [3].

P - оқытушының рефлексивті қызметі-кәсіби оқытушы ретінде өзін-өзі бағалау, оқу процесін ұйымдастыруда студенттермен жақсы қарым-қатынас кәсіби маңызды болып саналады. Мұғалімнің осы рефлексиялық іс-әрекеттердегі шеберлігі оқушылардың

проблемаларды тез шешуге, жетістіктерге жетуге, сондай-ақ адами қатынастар мен қасиеттер арқылы қабілеттілігінен көрінеді.

Т-мұғалімді «тұлға құрушы» деп атауға болады, яғни өзінің іс-әрекетін өнермен тани отырып, оқушылардың тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ететін, өмір бойы осы жолда қызмет ететін ең ұлы адам.

Мектепте сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдана отырып, пәннің ерекшелігіне байланысты оқушылардың қабілеттерін ашу және сабаққа деген ынтасын арттыру мақсатында әр түрлі интернет-платформалар мен интернет-ресурстарды қолдана отырып, сабақта бағалау мен рефлексия кезеңінде әр түрлі әдістерді тиімді қолдана отырып, ақылды және креативті бола алады. шығармашылық идеялармен бөлісу арқылы студенттерді қызықтырған мұғалім. Сонымен қатар, әр оқушының қызығушылықтары мен сүйікті іс-әрекеттерін түсінуге тырысатын мұғалім ғана жаңашылдық пен шығармашылыққа ие бола алады.

Ақылды мұғалім шығармашылық құзыреттілікке ие болуы керек: жаңа ойлау, шығармашылыққа толы сабақ ұйымдастыру, креативті болу, кез-келген мәселені оңай шеше білу, веб-сайттар мен бейне сабақтарды шебер құру, ең бастысы, жеке тұлғаны қалыптастыруда білім сапасын арттыруға негіз болатын инновациялық қасиеттерге ие болу.

Айтпақшы, «өз әдісінді серігіне, әдісінді серігіне айналдыр» деген сөзбен айтқанда, ақылды мұғалім электронды платформаларды пайдалануды, ұжымдық және топтық тапсырмаларды орындау кезінде цифрлық технологияларды пайдалануды, сондай-ақ өзін-өзі дамытуға ықпал ететін ақпаратты және электрондық ресурстарды іздеуді, жинақтауды, саралауды, өңдеуді үйренуі керек - оқушылардың қазіргі ақпараттық қоғамда цифрлық білім беру ортасында білім алуы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бузаубакова К. Д., Амирова А. С., Маковецкая А. А. сандық педагогика.- Тараз:" ЖК Бейсенбекова а. ж.", 2022.- 314 бет.
2. "Өрлеу "БАҰО" АҚ ұжымдық монографиясы Қарағанды облысы ПҚ БАИ. Мұғалімдердің кәсіби даму сапасын арттыру. - Қарағанды, 2015. 18-19 бет.
3. "Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан" / Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына үндеуі. - Астана, 2007.

ӘОЖ 004.9:378.180.6

ANDROID ЖҮЙЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРІНІҢ САБАҚҚА ҚАТЫСУЫ МЕН ОҚУ ҮЛГЕРІМІН БАҚЫЛАУҒА АРНАЛҒАН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМША ӘЗІРЛЕУ

Құдайбергенова Р., «Информатика және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» БББ 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ramilya.kudaibergenova02@mail.ru

Тажиева Р.Н., магистр, «Қолданбалы информатика және бағдарламалау» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., tazhieva1978@mail.ru

Аннотация: Білім беру процесінің ең маңызды құрамдас бөлігі студенттердің білімі мен практикалық дағдыларын бақылау болып саналады. Оны ұйымдастыру оқу орындарының көптеген типтеріндегі оқу үдерісін басқару жүйесінің тиімділігіне тікелей әсер етеді, сондықтан менің жұмысым оқу үлгерімі мен сабаққа қатысуды бақылайтын қосымша әзірлеуге арналған.

Кілт сөздер: мобильді қосымша, аралық бақылау,

Студенттердің сабаққа қатысу мен оқу үлгерімі бойынша бақылау жеткілікті деңгейде сенімді және тиімді болуы үшін келесі шарттар орындалуы керек: бақылаудың жоспарлы және жүйелі болуы; бақылауда оқу-тәрбие жұмысының артықшылықтары мен кемшіліктерін, оның ішінде білім алушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, шынайы бағалауға мүмкіндік

беретін объективтіліктің болуы; бақылаудың жан-жақты болуы, яғни студенттердің өткен оқу материалын меңгеруінің нақты деңгейін толық көрсетуі. Бақылау мұғалімдер мен студенттердің өткізетін уақыты тұрғысынан оңтайлы болуы керек [1].

Жасалып отырған үлгерімді тіркеу бағдарламасы студенттердің ағымдағы үлгерім процестерін автоматтандыру үшін қолданылады және мұғалімдерге аралық бақылаудың бағасын қоюға мүмкіндік береді. Бағдарлама келесі операцияларды орындауға қабілетті:

- 1 Топ және пән оқытушыларын көрсету және өңдеу;
- 2 Студенттердің пәндер бойынша нәтижелерін көрсету;
- 3 Студенттік несие қарыздарын көрсету және өңдеу;
- 4 Оқудан шығаруға үміткерлер тізіміне студенттерді қосу;
- 5 Мәліметтер қорында ақпаратты жазу және сақтау.

Сондай-ақ бұл тақырыптың өзектілігін қозғамау мүмкін емес. Білім беру процесі мен бағалау жүйесінің өзі орын алатын барлық жерде бұл тақырып өзекті болады, ал стандартты емес бағалау жүйесі қолданылған жерде оның өзектілігі одан да жоғары болады. Сондай-ақ оқу процесінің өзінде бұл бағдарламаны әзірлеу осындай бағдарламалардың жұмысында қолданылатын түйіндерді зерттеуге, осы түйіндерді кейінгі жұмыста қолдануға көп көмектеседі.

Студенттердің үлгерімін есепке алудың негізінде бағдарламалар курстары үшін әзірленген сәйкес бағыттар мен мамандықтар бойынша факультеттің оқу жоспарлары жатыр. Белгілі бір оқу жылындағы жүйе бойынша факультет (курс, топ) студенттерінің үлгерімін есепке алу үшін бағалау процесін оңтайландыру мақсатында оқытушының студентті бағалауының соңғы нәтижесі есепке алынады. Ең қарапайым «өту/өтпеу» арқылы «Кредиттік» бағалау жүйесінен студенттердің қарыздарының санын шығаруға болады [2].

Мұндай жүйе пәнді немесе курсты оқуға үлкен ыңғайлылық беретіндігімен қолайлы. Сондай-ақ мұнда, стандартты бағалау жүйесі маңызды болмайтынын көрсетеді.

Бұдан шығатын қорытынды, оқу үлгерімін есепке алудың осы жүйесі бойынша осы нақты пән/курс бойынша студенттің практикалық білімін бағалау арқылы жүзеге асырылады. Бұл жүйенің оң жақтары:

- 1 Мұғалім үшін де, студенттер үшін де процесті толық оңтайландыру;
- 2 Оқытудың қажетсіз бөлігіне негізделген тестілеу немесе бағалау түріндегі теріс ықпал ететін қосымшаларды алып тастау;
- 3 Жеке кредиттерді игермеген студенттерді оқудан шығарып, осы курсты/ бағдарламаны/ мамандықты оқитындарды қалдыру.

Бағалау жазбаларының осы жүйесін қолдану арқылы оны жүргізу бағдарламасы барған сайын қарапайым бола түсуде, бұл оны пайдалануды айтарлықтай жеңілдетеді және бұл бағдарлама оқытушылар құрамына көбірек бағытталғандықтан, дизайн да студенттер пайдаланудың ыңғайлығы мен қарапайымдылығын ұсынады.

Сондай-ақ, үй тапсырмасын бағалауды және үй тапсырмасын орындау кезінде алынған бағаларды алып тастап, тек межелік бақылаудан өткен және өтпегендер үшін таблицаларды қалдыруға болады.

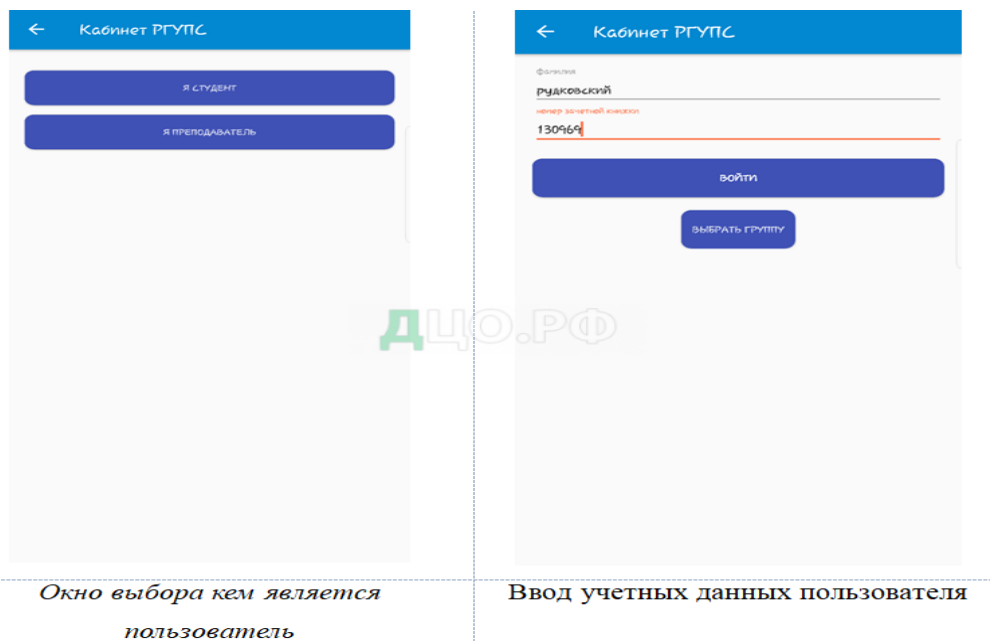
Нәтижесінде, бағдарламада мыналар туралы ақпарат бар қабаттар болуы керек:

- 1 Топтар;
- 2 Студенттер;
- 3 Оқыту пәндері;
- 4 Аралық бақылаудан өткен студенттердің тізімі;
- 5 Оқудан шығарылған студенттер тізімі;
- 6 Алынған қарыздарының белгілі бір саны бойынша сөгіс алған студенттердің тізімі, т.б.
- 7 Аралық бақылауынан өтпеген.

Сондай-ақ, барлық қабаттар сыртқы жағынан айтарлықтай ерекшеленбейді, өйткені олар жұмыстың бір сипатына ие. Осының негізінде бағдарлама үлгіге ұқсайды және элемент пен басқару түйіндерінде құрылады, атап айтқанда: Table Widget; Table View; Push Button.

Android-тың ең басты артықшылығы - ашықтық, яғни құрылғының өзі және оның файлдық жүйесі пайдаланушыға ашық. Осыдан басқа танымал мобильді операциялық жүйелерде болмауы мүмкін келесі мүмкіндіктер туындайды [3]:

1. Бөгде көздерден қосымшаларды еркін инсталляциялау;
2. Сыртқы тасымалдауыштарда және ішкі жадта пайдаланушы файлдарына еркін кіру.
Android қосымшаларын әзірлеуді бастау үшін Android SDK орнату пакеті және Java қосымшалары әзірлеу құралдары қажет болады. Интегралданған әзірлеу ортасы ретінде Java IDE-Eclipse қолдауды ұсынуға болады, бұл әзірлеу жұмыстарын сәл жеңілдетеді [4].
Барлық қабаттар мен элементтер топтары терезелер арасында қажетсіз ауысуларды жасамау үшін бір негізгі формада орналасады (1-сурет).

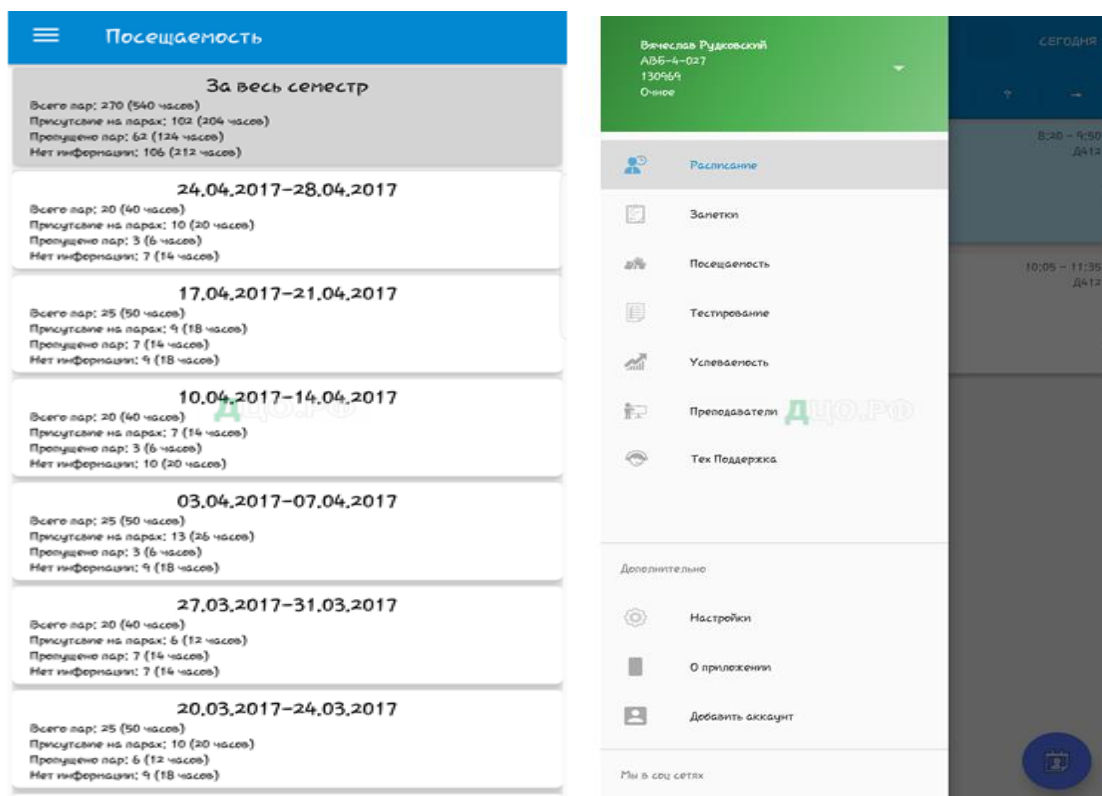


Сурет 1. Негізгі форма. Графикалық орналасу редакторы

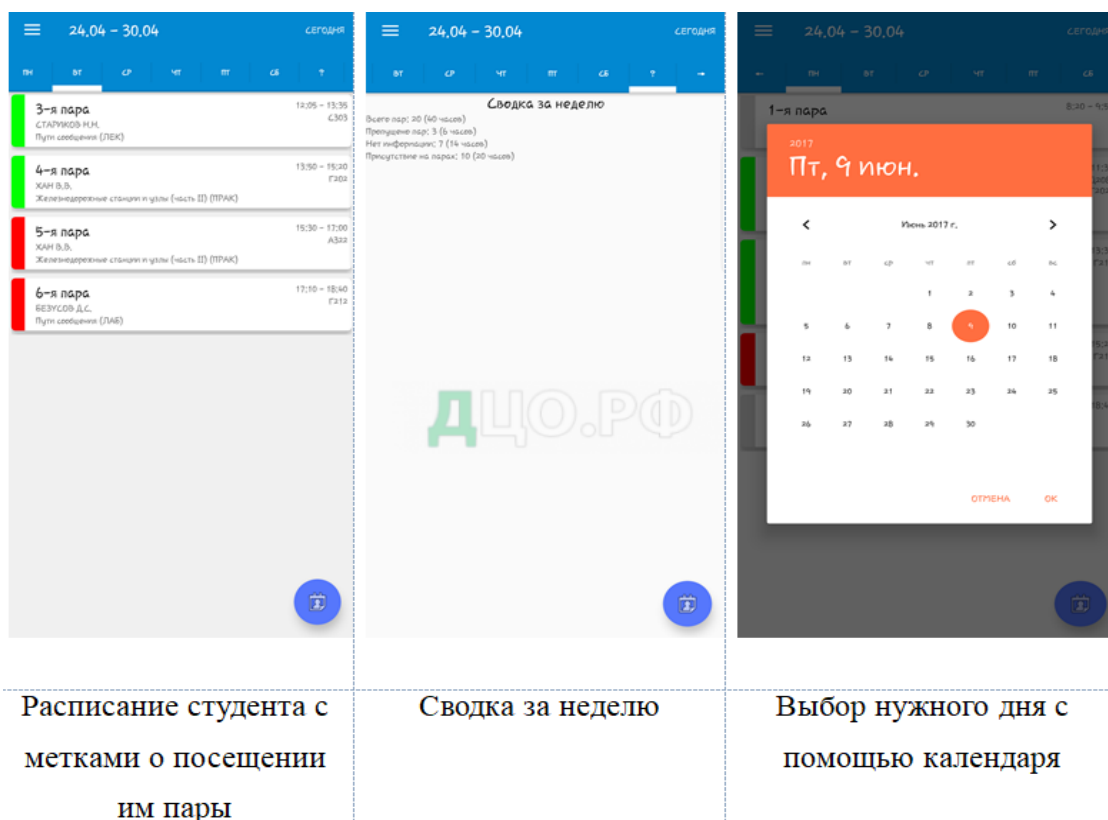
2-суретте бағдарламаға кіру интерфейсінің коды келтірілген.



Сурет 2. Қолданбаға кіру интерфейсі



Сурет 3. Жұмыс кестесінің беті

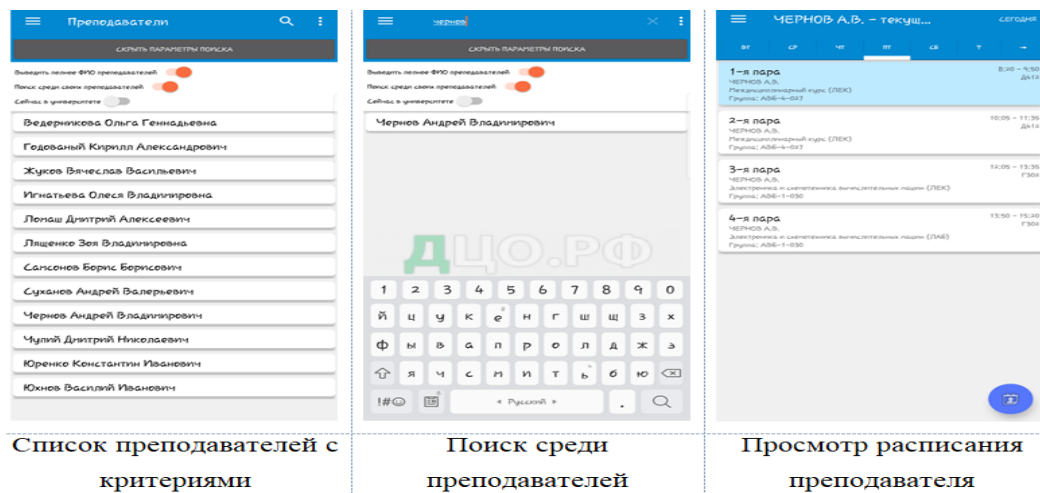


Расписание студента с
метками о посещении
им пары

Сводка за неделю

Выбор нужного дня с
помощью календаря

Сурет 4. Навигациялық мәзір және студенттердің сабаққа қатысуы



Сурет 5. Аралық бақылау нәтижелерін қарау

Әзірленген қосымша арқылы студенттерінің сабаққа қатысуы мен оқу үлгерімін бақылауға болады.

Әдебиеттер:

1. Сайт <http://developer.android.com/design/index>.
2. Бурнет Э., Привет, Андроид! Разработка мобильных приложений. Питер, 2012 - 256 с
3. Android 2: программирование приложений для планшетных компьютеров и смартфонов: [пер. С англ]/Рето Майер.-М.Эксмо 2011.
4. Рик Роджерс, Медниекс Зигурд и др. «Android. Разработка приложений» 2010г.

ӨОЖ 688.3:675

ЗАМАНАУИ ДАЙЫНДАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, КӘДЕСЫЙ ӨНІМДЕРІН ЖАСАУ

Бектурганова Ш., 6B02111 - Сән дизайны, 3 курс студенті, М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ. chocolatte2803@gmail.com
Кудабаева А.К., т.ғ.к., қауым.профессор, М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ. nyrdaylet73@mail.ru

Аннотация: Мақала былғарыдан жасалған кәдесый өнімдерінің дизайнын дамыту мәселесіне арналған. Кәдесый өнімдері көрмелердің, презентациялардың, жарнамалық кампаниялардың ажырамас бөлігі болып табылады және туристер арасында өте танымал. Туризмді дамыту мақсатында кәдесый өнімдерін зерттеу, талдау және әзірлеу маңызды және өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: кәдесый, тері, былғары, туризм, дәстүр, «тұмар».

Былғары-дәстүрлі экономика немесе өнеркәсіптік кәсіпорын жағдайында теріні өңдеу арқылы алынатын берік, икемді және ұзақ мерзімді материал. Жеке түрі аң терісі арқылы өндіріледі. Былғары аяқ киім мен киім өндіруден бастап кітаптарды байлауға, жиһаз қаптамалары мен былғары тұсқағаздар жасауға дейін әртүрлі салаларда қолданылады. Әртүрлі қасиеттері бар көптеген тері сорттары шығарылады.

Археологиялық қазба материалдарына сүйене отырып теріні өңдеу және одан аксессуарлар мен киімдер жасау техникасына иелік ету туралы көптеген ақпараттар айтуға болады. Мысалы, былғары бизнесінің пайда болуы 6-7 ғасырға жатады; археологиялық қазбалар 11-12 ғасырларда былғары шеберханаларының бар екендігін көрсетеді. Былғарыдан жасалған декоративті әрлеу туралы жазбаларды неше түрлі шежірелерден табуға болады: 1252 жылы шежіресінде алтынмен тігілген етік туралы айтылады; ежелгі шежіресінде алтынмен кестеленген және зергерлік тастармен безендірілген белбеу бар. Киелі кітапта былғары киімдер

туралы алғашқы ескерту бар: «Құдай адамға және оның киімінің әйеліне былғары киімдер жасап, оларды киіндірді» [1].

Терінің өзі-адамдар алғашқылардың бірі болып өңдеп, қолдана бастаған материал болып келеді. Кейінгі палеолит дәуірінде қарапайым терілерден жасалған қарапайым киімдер былғары мен жүннен тігілген киімдермен ауыстырылады. Содан кейін алғашқы сәндік әдістер пайда болды - кестелеп жасау, бояу, аппликация. Тіпті тоқудың ашылуы теріні күнделікті өмірде - белдіктерде, сөмкелерде, аяқ киімдерде, сауыттарда қолдануға бейімділік түрі болып шығарылды.

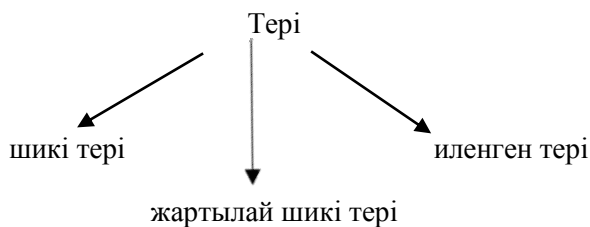
Әр түрлі халықтарда теріні өңдеудің көптеген дәстүрлі әдістері болды. Бірақ барлық әдістерді үш-төртке дейін азайтуға болады, онда түбегейлі әртүрлі өнімдер алынады. Шикі былғары-ең аз өңдеу. Шикі былғары-тотығусыз таңу. «Шикі илеу» - алюминиймен әлсіз илеу. Иленген былғары - өсімдік және кейінірек жасанды химиялық таниндермен майлы илеу немесе илеу операциясынан өткен. Шикі терінің қолдану аясы кең болған жоқ. Бірақ шикі тері ежелгі дәуірден бастап киім, аяқ киім және т. б. жасау үшін негізгі түрі болып саналды. Өсімдік таниндерінің көмегімен тотығу ежелгі заманнан бері белгілі, бірақ барлық халықтар арасында емес. Қазір иленген былғары барлық жерде қолданылады.

Материалдың шығу тегі оған қасиетті мағына береді. «Фольклор в Ветхом Завете» кітабында Джеймс Джордж Фрейзер былғары сақиналар мен білезіктер негізгі элементтер болып табылатын ежелгі семиттік және африкалық рәсімдерді сипаттайды. Оңтүстік Американың үнділері әлі күнге дейін былғары тұмарлардың сиқырлы күшіне сенеді, ал австралиялық аборигендер таңдалған және боялған жарқанат терілерінен сиқырлы арман тұзақтарын жасайды [2].

Терінің құрылымы бойынша үш қабатқа бөлінеді, олар өңдеу процесінде түрлендіріледі немесе жойылады:

- жоғарғы, эпидермис (тері) - жалпақ эпителийден тұратын сыртқы қабат. Терінің қалыңдығының 2-ден 5% - на дейін құрайды;
- ортаңғы, дерма-акуыз коллаген талшықтарынан түзілетін негізгі қабат. Бөлінеді: папиллярлы қабат-шаш арналарымен тесілген қабат. Кейбір тері түрлерінде (ешкі, қой терісі) таңу үшін негізгі болып табылады. Торлы-папиллярлы қабаттан май және тер бездерінің, шаш фолликулаларының пайда болу тереңдігі бойынша бөлінеді. Дәл осы қабат негізінен ірі қара малдың терісіндегі терінің механикалық қасиеттерін (созылу, беріктік) анықтайды;
- төменгі, тері астындағы тін, мезра-борпылдақ, маймен қаныққан қабат. Бұл қабат тегістеу және тегістеу кезінде жойылады (бахтарма жағынан терінің қалыңдығын тегістеу).

Өңдеу кезінде терінің әртүрлі түрлері (сонымен қатар жүн) алынады, оларды үш бөлікке бөлуге болады:



Жаңа (жұпталған) тері икемді, себебі оның коллаген талшықтары бір-біріне жабыспайды. Құрғақ тері қатты немесе сынғыш болады, өйткені бұл талшықтар қатты массаға жабысып, қозғалғыштығын жоғалтады. Осылайша, теріні оқшаулау үшін оның дермасына талшықтарды бір-бірінен бөлегін зат енгізу керек. Тотығу кезінде мұндай заттар талшықтар арасында химиялық байланыс жасай алатын, бірақ сонымен бірге олардың қышқылдануына және желімделуіне жол бермейтін тотықтырғыштар ретінде қызмет етеді. Өңдеудің басқа әдістерінде кез-келген майды қолдануға болады: ол сонымен қатар талшықтардың бір-біріне жабысуына жол бермейді (шикі теріде).

Соңғы өнімнің әртүрлі түрлерін алу үшін өңдеу рецептерінің әдістеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, жалпы міндетті кезеңдер бар.

1. Бірінші эмбебап операция - бұл тері ет, май және тері астындағы май қалдықтарынан айырылатын тері жамылғысы.

2. Содан кейін жүн мен эпидермисті алып тастап, сусыздандыру немесе күлдіру жасалады. Алынған өнім «голье» деп аталады. Бұл кезеңде шикі тері деп аталатын жартылай шикі заттар және иленген тері алынады.
3. Соңғысының көптеген түрлері бар. Тиісінше, киінуге арналған көптеген өңдеу әдістері бар.

Ежелгі уақытта туыстары мен жақындарына «амулет» беру дәстүрі болған. Басқа елдерге барған адамдар сол жерден таңқаларлық және есте қаларлық бір нәрсе әкелуге тырысты. Сол ауқыттағы қоғамда да ғұрыптық сыйлықтар алмасу болды. Мұның бәрі бір-біріне кәдесыйлар берудің заманауи дәстүріне айналды. Көптеген елдерде және іс жүзінде әрбір елді мекенде осы аймақты байланыстыратын өзіндік ерекше заттар бар, мұндай заттар көбінесе кәдесыйларға айналады.

Кәдесый (француз сөзінен шыққан *souvenir*-естелік сыйлық) - белгілі бір жерде (елде, қалада, тарихи жерде, көрмеде) немесе қандай да бір естелік оқиғамен байланысты естелік зат. Көп жағдайда бұл сәндік-қолданбалы өнер және өнер өнеркәсібінің өнімдері [1].

Кәдесыйлар олар өндірілген және сатып алынған жердің дәмін алып жүреді-қаланың эмблемасы, елдің елтаңбасы немесе туы, естелік жердің бейнесі және т. б. бұл жергілікті өндіріске белгілі заттар болуы мүмкін: мысалы, Қазақстанда бұл музыкалық аспаптар бейнеленген брелоктар (домбыра, қобыз т.б), сонымен қатар қала бейнесі Астана немесе Алматы қалысындағы есте қаларлық жерлер. Тіпті кәдесый ретінде бәрімізге белгілі «Қазақстан» шоколады да алып жатады. Кәдесыйлар ретінде туристер көбінесе жергілікті тәттілерді, сусындарды және басқа да тағамдарды әкеледі.

Кәдесый өнімі ретінде сонымен қатар былғарыдан жасалған өнімдерді де ұсынуға болады. Мысалы, торсық, түрлі картиналар, әмияндар, ойыншықтар, ата-бабамыз жамандықтан қорғайды деп сенген «тұмар»-ды айта аламыз.

Өз қолөнеріндегі жақсы шеберлер сапа тәсілінің арқасында керемет нәтижелерге қол жеткізеді. Шығу кезінде «жан» бар нәрсе алынады, оған еңбек пен шеберліктен басқа, шебердің жағымды эмоциялары салынады. Бұл жоғары кәсіби деңгейде қолдан жасалған бұйымды алған кезде бірден сезіледі. Бұл заттар, асыра сілтемей, жылдар мен тіпті ұрпақтар үшін қызмет етеді, ең алдымен, материалды таңдау тәсілі мен орындау сапасының арқасында болады, сурет 1.



Сурет 1. Былғарыдан жасалған кәдесый өнімдері

Осылайша, былғарыдан жасалған кәдесый өнімдері әзірленетін аймақтың ерекшеліктерін ескеру қажет. Кәдесыйлар өндірісі туристік тартымдылықты арттыру және өңірдің имиджін қалыптастыру үшін маңызды ресурс болып табылады. Еліміздің аймақтарында туризмнің одан әрі тиімді дамуы кәдесыйлар өндірісін ұлғайту, оларды өндірудің жаңа технологияларын іздеу, мәдени-тарихи мұра нысандарын көбейту қажеттілігін туғызады.

Әдебиеттер:

1. Шаталов Г., Косых В. Туристический сувенир: от идеи до туриста. - Санкт-Петербург: Питер, 2021.- 62с.
2. Джеймс Фрэнсер, «Фольклор в Ветхом Завете», переводчик Вольпин Д. – М.: Академический проект, 2018. - 453с.

УДК 677.074:553.611

ПОЛУЧЕНИЕ АНТИБАКТЕРИАЛЬНОГО МАТЕРИАЛА НА ОСНОВЕ ПРИРОДНОЙ ГЛИНЫ

Белякова Д.В., студентка 3 курса специальности «Химия», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, belyakovad13@gmail.com

Калмаханова М.С., доктор PhD, доцент кафедры «Химия и химическая технология», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, marjanseitovna@mail.ru

Аннотация: в данной статье представлен метод получения антибактериального материала на основе природной глины, взятой с местности Кокшетау. Антибактериальные материалы, благодаря своей способности подавлять рост бактерий, имеют многообещающие характеристики для использования в широком спектре областей применения. Известно, что некоторые металлы, такие как серебро, медь и цинк, обладают антибактериальным действием. Глина была обогащена натрием путем ионного обмена. Далее образец прошел модификацию нитратом серебра. Антибактериальная функция материала была исследована с помощью галотеста. Подтверждением наличия компонентов, обуславливающие антибактериальные свойства, является график ИК-спектра модифицированной глины, сделанный на ИК-Фурье спектрометре.

Ключевые слова: глина, серебро, антибактериальные свойства, ИК-спектры, модификация, каолинит, бактерии.

Антибактериальные материалы в настоящее время стали, особенно необходимыми субстратами для получения средств, которые могут быть широко применимы в повседневной жизни. К примеру, изготовление средств личной гигиены [1]. Добавки глины в корм для свиней, кур, рыб и др. могли бы уменьшить распространенные кишечные патогены, позволяя выращивать животных для получения урожая, без рисков, присущих длительному использованию [2].

Антибактериальные глины – это те, которые, как показано, явно уменьшают популяцию бактерий, в отличие от бактериостатических веществ, которые просто предотвращают рост [3]. Серебро обладает бактерицидной активностью в своем окисленном состоянии, представленном как ион Ag^+ , поэтому растворимые соли серебра давно используются для подавления роста бактерий. Для объяснения ингибирующего действия иона Ag^+ на бактерии было предложено несколько механизмов. Благодаря высокому сродству моновалентных ионов серебра к сульфгидрильным (S-H) группам, образуются стабильные связи -S-Ag, которые ингибируют перенос водорода и препятствуют переносу электронов [4].

Глины используются для адсорбции токсинов местно или внутрь, для покрытия кишечной оболочки и успокоения пищеварения, а также для остановки кровотечения при нанесении на раны. Для продвижения использования природных глин в качестве лекарств (в отличие от загрузки глин в качестве носителей лекарств) необходимо лучшее понимание минералогических и химических переменных в глинистых отложениях, которые влияют на микробы и ткани человека [5].

В данной научной работе использовалась методика иностранных исследователей Филиза Б. Карела, Али С. Копарала и Элифа Кайнака. Глина, взятая с местности Кокшетау, была модифицирована путем ионного обмена [6].

Первым этапом шла физическая обработка глины, которая заключалась в том, что глину нужно промыть и просеять. 6 грамм образца промывают 6 литрами дистиллированной воды. После завершения процесса промывания, глину ставят в печь на 1 час и сушат при температуре 80°C. По истечению времени высушенный материал достают из печи и счищают его с листа фильтровальной бумаги. Тщательно измельчают глину в фарфоровой ступке. Затем измельченный образец необходимо просеять через сито и убрать готовый материал в стеклянный бокс. На этом физическая обработка глины завершена.

Следующим этапом идет химическая обработка материала, которая заключается в насыщении глины необходимыми частицами путем ионного обмена. Глину обогащали натрием путем непрерывного перемешивания 5 грамм образца в 1 М, 50 мл растворе хлорида натрия в течение 24 часов на магнитной мешалке, чтобы увеличить ионообменную емкость. Затем образец промывают 1 л дистиллированной воды. После глину сушат в печи при температуре 80°C в течение 1 часа. Далее высушенный материал обогащают 0,01 М, 100 мл раствором нитрата серебра, поместив его на магнитную мешалку на 24 часа. По истечению суток глину снова фильтруют, но не промывают. Затем отфильтрованный материал оставляют до полного естественного высыхания.

Образец глины, подвергшийся модификации, был проанализирован методом инфракрасной спектроскопии при помощи ИК-Фурье спектрометра. Спектры природной глины Кокшетау представлены на рис.1. ИК-спектры природной глины определялись по результатам минеральных групп, обнаруженных в их составе. Эти данные представлены в таблице 1.

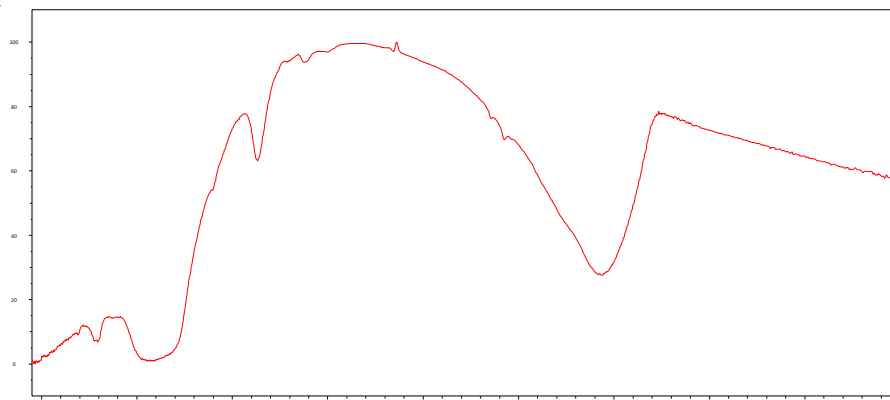


Рисунок 1. Результат ИК-спектроскопии природной глины Кокшетау

Таблица 1.

ИК-спектры природной глины Кокшетау

Природная глина	ν Бентонит, см^{-1}	ν Кальцит, см^{-1}	ν Каолинит, см^{-1}	ν Кварц, см^{-1}
Кокшетау	794 3472	3435	697 1616	1632

На следующем рис.2 показаны ИК-спектры антибактериальной глины Кокшетау. По результатам полученных данных видно, что после модификации природного глинистого материала произошли изменения в линиях поглощения.

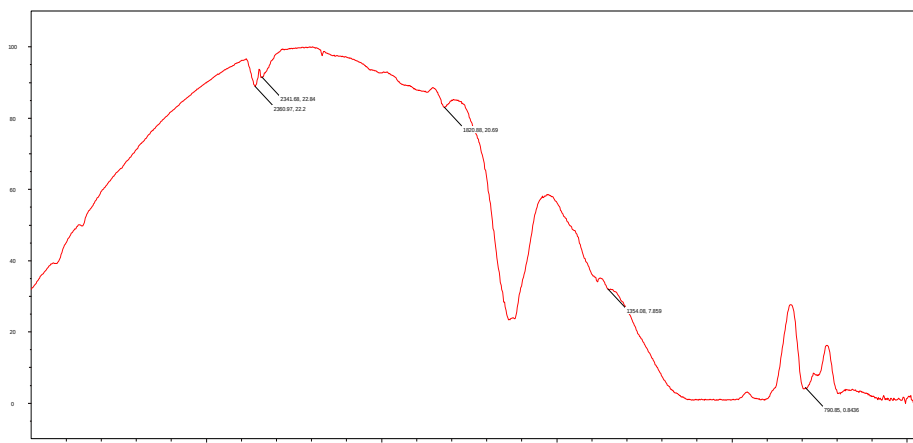


Рисунок 2. Результаты ИК-спектроскопии антибактериальной глины Кокшетау

Таблица 2

ИК-спектры антибактериальной глины Кокшетау

Материал	ν NaCl, см^{-1}	ν AgNO ₃ , см^{-1}
Антибактериальная глина	698 - 759	1398 - 1543

Для определения антибактериальной эффективности материала используют модифицированную версию метода гало-теста. Гало-тест проводится путем помещения определенного количества материала в центр стерилизованной чашки Петри, с добавлением пластинчатого агара для формирования слоя пленки и последующей инокуляции бактерий. В качестве тест-бактерий можно использовать бактерии кишечной палочки (эшерихия коли) с начальной концентрацией $1,5 \times 10^4$ КОЕ/мл. Инкубация проводится при 37°C в течение 1 дня, а рост колоний бактерий определяется визуально в конце периода инкубации. Материалы, на которых рост бактерий не наблюдается, будут определены как антибактериальные [7].

В данной работе исследованы физико – химические свойства полученного природного глинистого вещества и изготовленного на его основе антибактериального материала. Анализ проверялся и обсуждался на современном оборудовании. По результатам анализа отмечено увеличение содержания активных соединений после проведения процесса модификации в составе антибактериальной глины. Это повышает её антисептические свойства и увеличивает эффективность обеззараживающего воздействия.

В завершении работы можно отметить, что такие глины с эффективными антибактериальными свойствами снижают риски для окружающей среды и здоровья человека в результате чрезмерного воздействия и являются экономически эффективной альтернативой традиционным антибактериальным материалам благодаря механизму контролируемого высвобождения.

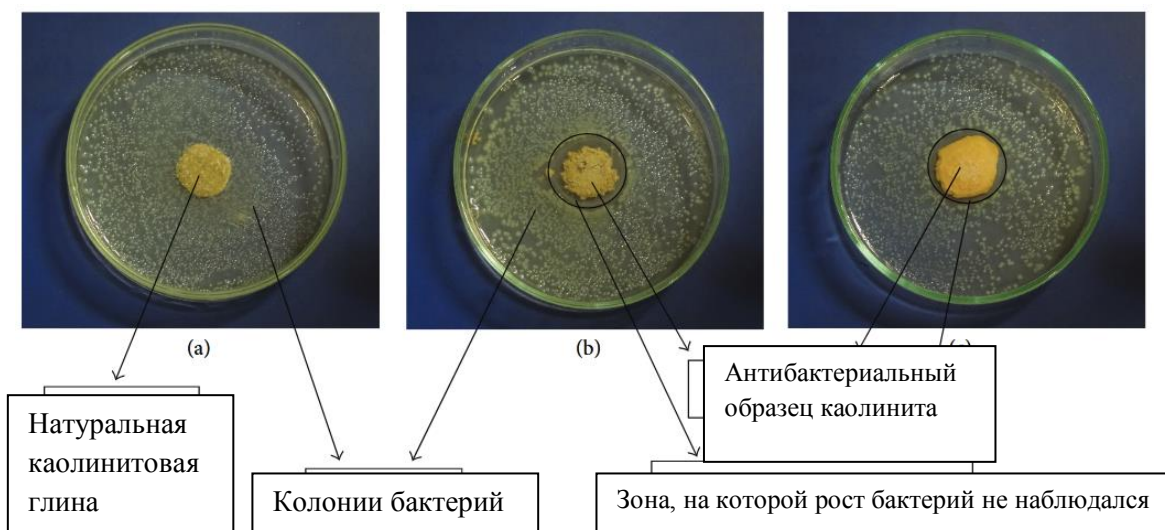


Рисунок 3. Результаты антибактериального (модифицированного гало) теста: (а) чистого, (б) физически обработанного и (с) химически обработанного каолинита.

Литература:

1. Глина. Строительство, медицина, косметология, психотерапия, изделия из глины, кулинария / Фадеев П.А. М.: Издательство «Сага», 2015. — 257 с.
2. Фармакология: учебник / Харкевич Д.А. — 12-е изд., испр. и доп. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2018. - 760 с.
3. Виды глины: бентонитовая, красная, обожженная [Электронный ресурс]: информационный ресурс Статья. Режим доступа: <http://stroyres.net/>
4. Группы каолинита, монтмориллонита, иллита [Электронный ресурс]: режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/>
5. Популярно о микробиологии / Бухар М. М.: Альпина нон-фикшн, 2022. — 218 с.
6. S. Chernousova and M. Epple. "Silver as antibacterial agent: ion, nanoparticle, and metal"// Angewandte Chemie International Edition. - 2013. - Vol. 52. - № 6. - P. 1636–1653.
7. Медицинская минералогия. Лечебные минералы и кристаллотерапия: история и систематика / Костов Р.И. М.: София, ИК «Св. Иван Рилски», 2012. — 251 с.

ӘОЖ 661.25:544.72

**ТАБИҒИ КӨМІРДІ КОНЦЕНТРЛІ КҮКІРТ ҚЫШҚЫЛЫМЕН МОДИФИКАЦИЯЛАУ
АРҚЫЛЫ СУЛЬФОКАТИОНИТ АЛУ**

Елеманова П.Қ., М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Химия» мамандығының
2 курс студенті, Тараз қ. Perizat1101@gmail.com

Мурзакасымова Н.С., М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің Химия магистрі
«Химия және химиялық технология» кафедрасының аға оқытушысы, Тараз қ. Naz1282@mail.ru

Аннотация: зерттеу жұмысында табиғи көмірді модификациялау арқылы сульфокатионит алу қарастырылған. Яғни, Шұбаркөл тас көмірін концентрлі күкірт қышқылымен қайта өңдеу. Табиғи көмірді модификациялау арқылы сорбенттің сорбциялық қабілетін жақсарту. Көмірді сульфурлеу шарттары және статикалық алмасу сиымдылығының сульфурлеуші зат концентрациясына тәуелділігі, рН көрсеткішке, уақыт және температураға байланысты статикалық алмасу сиымдылығы зерттелді. Зерттеулер барысында табиғи көмірмен модифицирленген көмірден сорбциялық қабілеті әлде қайда төмен. Жұмыстың ғылыми жаңалығы ұсынылған сульфо катион ион алмасу процесінде ауыр металдарын және қымбат металдардың гидрометаллургиясында қолданылатын алғашқы перспективалы катион алмастырғыш бола алады.

Кілт сөздер: сорбент, модификация, ионит, катионит, ауыр металдар, көмір, концентрация.

Әлемдік экологиялық деградация қоршаған ортаны қорғау, гидрометаллургия, су тазарту, медицина және т.б. көптеген мәселелерді шеше алатын ион алмастырғыш материалдарды синтездеудегі зерттеулерді жандандыруды қажет етеді. Дүние жүзіндегі зерттеушілердің ерекше назары өмірлік маңызды объектілерді зиянды өндірістік шығарындылардан қорғаудың радикалды әдістерін іске асырудың жоғары тиімді технологияларын құруға және игеруге бағытталған. Тіршіліктің негізгі көздерінге: атмосфералық ауаға, топыраққа және су объектілеріне теріс әсер көбінесе ядролық, металлургиялық, химиялық және фармацевтикалық өнеркәсіптіктердегі радиоактивті және уытты қалдықтар әсер етеді.

Қазіргі уақытта қолайсын экологиялық жағдай қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды тиімді пайдалану проблемкасын туғызуда. Табиғи нысандарды зиянды шығарындылардан қорғаудың радикалды әдістерін енгізу үшін жақсартылған химиялық, жылу тұрақтылығы және сорбциялық белсенділігі бар жаңа, жоғары тиімді ион алмастырғыштар құру қажеттіліктері туындады.

Осыған байланысты жақсартылған сорбциялық және кинетикалық сипаттамалары бар сорбенттер синтезі саласында үлкен өткізгіштігі жоғары байланысқан полиэлектролиттер үлкен иондардың жоғары сіңіру жылдамдығымен, құнды физико-химиялық қасиеттерімен ерекшеленген сульфокөмір.

Өте жоғары өткізгіш, өзара сульфо және фосфор тобы бар катион алмастырғыштарды синтездеу және олардың құрамын, құрылымын химиялық және физикалық әдістермен зерттеу, оларды асыл металдардың гидрометаллургиясында қолдану. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жаңа тиімді иониттерді алу қазіргі кездегі ең өзекті мәселе болып саналады. Күтілетін нәтиженің практикалық маңыздылығы ағынды сулардан алынған жаңа сорбенттерде функционалды топтардың болуына байланысты металл иондарының сорып алып, сульфо және фосфор тобы бар жоғары торланған иониттерді алу болып табылады.

Модификацияланған сорбенттердің сорбциялық қабілеттері

Ағын сулардағы металдарды сорбциялық сіңіру әдісі жоғары эффективті болуы және екіншілік ластануының жоқтығының салдарынан айтарлықтай кең өріс алды. Сорбциялық материалдар судағы ерітінділерден кез-келген концентрациядағы металдарды сорбциялайды.

Сорбенттің сорбатымен әрекеттесу механизміне байланысты сорбциялық процесстер келесі типтерге [1] бөлінеді: адсорбция-молекулааралық әрекеттесу салдарынан болатын

химиялық инертті сорбенттің компоненттердің концентрациялануы; экстракция-компоненттердің еріткіштерде реуі; ион алмасу-электролит компоненттерінің иониттің қозғалғыш катиондары немесе аниондарымен жүретін қайтымды химиялық реакция; тұнбалу- сорбент саңылауларында орналасқан химиялық реакция; тұнбалу-сорбент саңылауларында орналасқан химиялық активті заттармен компоненттер әрекеттесуінен аз еритін қосылыстардың ерітіндісі түзіледі [2].

Ағын суларда болатын лас заттарды адсорбциялау кезінде үш процесс бар: сұйық фазадан адсорбент бетіне қарай молекулалардың сыртқы диффузиясы, броундық диффузия немесе турбулентті диффузия негізінде жүзеге асырылады; макросаңылаулар арасымен микросаңылаулар бетіне молекулалардың ішкі диффузиясы, жылдамдығы адсорбенттің құрылысымен және сорбцияланатын заттың молекулалар шамасымен анықталады; еріген заттардың молекулаларының сорбциясы.

Тәжірибелік бөлім

Көмірді сульфирлеу

Шұбаркөл кен орнының көмірін алып ылғалдылығы бәр пайыздан аспағанша муфель пешінде екі сағат бойы жүз он градус температурада күйдірілді. Термиялық өңдеуден кейін көмір концентрлі күкірт қышқылымен модификациялаймыз, қатты және сұйық фазалардан қатынасы әр түрлі болады (кесте 1).

Кесте 1

Көмірді сульфирлеу шарттары

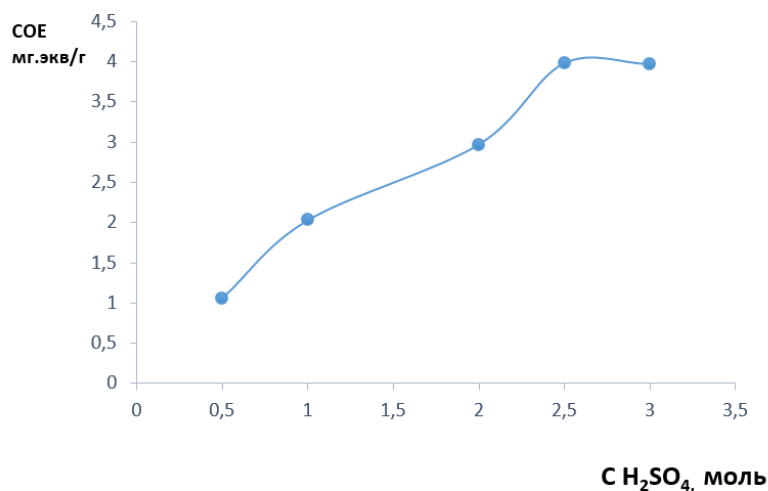
№	Массалық қатынасы Көмір : H ₂ SO ₄	T °C	t, мин
1	1:3	60 - 180	30 - 6
2	1:2,5		
3	1:2		
4	1:1.5		
5	1:1		
6	1:0.5		

Көмірді мадификациялаудан кейін борпылдақ қара өнім пайда болды, осыдан кейін реакцияланбаған заттарды кетіру үшін бес пайызды натрий сілтісінің ерітіндісімен жуылды.

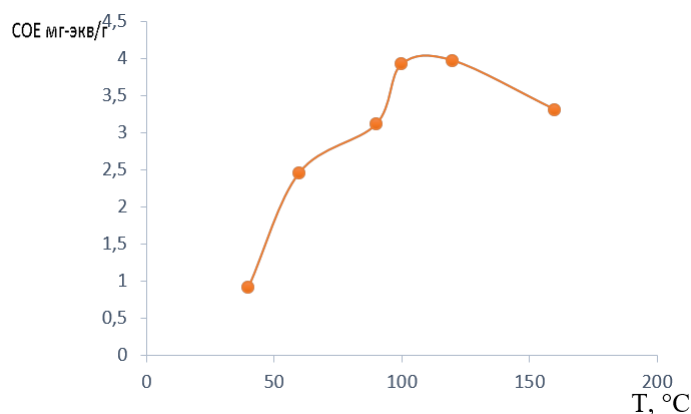


Сурет 1. Мадификацияланған сульфокөмір

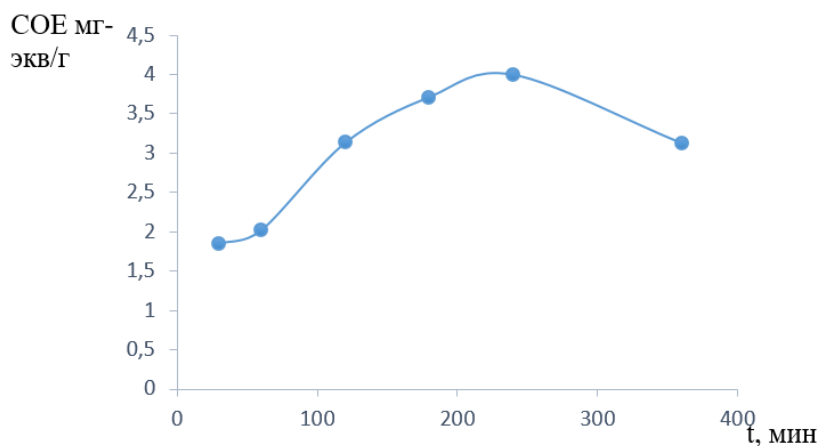
Статикалық алмасу сыйымдылық (САС) [3] әдісі бойынша есептелінді. 2-суретте күкірт қышқылының мадификациясында қосылатын концентрацияға байланысты САС жоғарылайды. 2,5 мольден жоғары қышқыл концентрациясының жоғарылауы САС-ның одан әрі жоғарылауына әсер етпейді, температура 120° С-қа дейін жоғарылаған кезде САС ең жоғары болады (3-сурет), әрі қарай температураның жоғарылауымен оның мәні төмендейді. Синтездеу кезінде қыздыру ұзақтығы 240 мин дейін болады (4-сурет).



Сурет 2. Сульфатталған көмірдің САС-ның сульфирлеуші зат концентрациясына тәуелділігі



Сурет 3. САС күкіртті-көмірдің қыздыру температурасына тәуелділігі



Сурет 4. Күкіртті-көмірдің уақытқа тәуелділігі

Қорытынды

Мақаланы қорытындылай келе жаңа мадификацияланған сульфокөмір алу қазіргі таңда ең өзекті мәселелердің бірі. Ағынды сулардан алынған жаңа сорбенттердің функционалды топтардың болуына байланысты металл иондарын сорып алып, сульфо тобы бар белсенділігі жоғары торланған иониттерді алу. Қазіргі таңда сорбенттер әр түрлі салаларда кең қолданысқа ие болып отыр. Ең көп қолданылатын сорбенттер болып түрлі сорбциялық қабілетке ие сульфатталған Шұбаркөл көміріне негізделген жаңа мадификацияланған сорбент жасалынды. Мадификациялауға жұмсалған күкірт қышқылының концентрациясына, температураға, рН көрсеткіштерге байланысты статикалық алмасу сиымдылығы жоғарылайды. Статикалық алмасу сиымдылығының жоғарылауы сорбенттің сорбциялық қабілетінің артуының көрсеткіші.

Әдебиеттер:

1. Способы получения сульфоугля. Степанов С.Г., Морозов А.Б., Иванов И.П., Судаков И.Г. Патент, № 2213693. РФ. 2003 г.
2. Сорбция ионов цветных металлов сульфокатионитами на основе нефти и продуктов ее переработки//Цветные металлы. Ергожин Е.Е., Никитина А.И., Бектенов Н.А., Кабулова Г.К. 2010. №11. С.39-43.
3. ГОСТ 20255.1-89 Иониты. Метод определения статической обменной емкости//- 2002.

ӨОЖ 621.221.2/4

САРҚЫЛМАС ЭНЕРГИЯ КӨЗІ – ГИДРОТАРАНДЫ СУ КӨТЕРУ ҚОНДЫРҒЫСЫН ЗЕРТТЕУ

Бейсенбекова Ж.А., «Су ресурстарын басқару» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., zhan.amantaeva03@gmail.com
Абдиров М., доктор PhD, «Су ресурстары» кафедрасының доценті, М.Х. Дулати Тараз өңірлік
университеті, Тараз қ., Abdirmurat_5@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада шағын шаруа қожалықтары үшін су үнемді пайдаланатын, тек арна энергиясын пайдаланатын гидротаранды қондырғыларды пайдалануды негіздеу талқыланған.

Кілт сөздер: гидротаран, құбыр, сорғы, келте құбыр, вентиль, поршень, құрылғы, жапқыш, гидравликалық соққы.

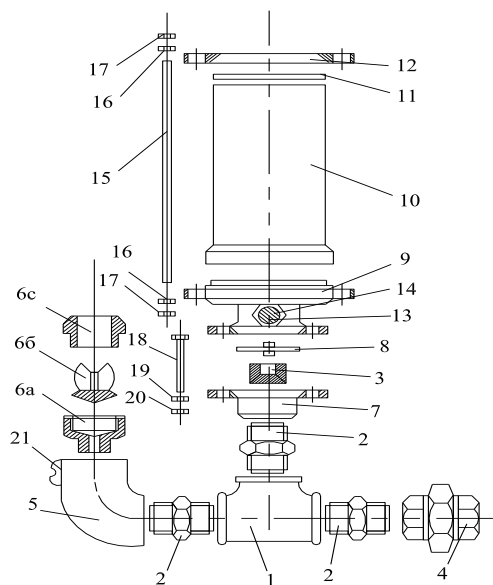
И.Вельцл ойлап тапқан гидравликалық таранның (1 сурет) бір даусыз артықшылығы бар: оны металл бұйымдары дүкенінен сатып алуға болатын бөлшектерден нұсқаулыққа сәйкес оңай құрастыруға болады [1].



Сурет 1. «Су ресурстары» кафедрасы зертханасында орнатылған гидротаран

Гидравликалық таранның жұмыс істеу принципі құбыр арқылы ағып жатқан судың кенет тоқтауы нәтижесінде пайда болатын гидравликалық соққының энергиясынан ағызу қысымын қалыптастыруға негізделген. Құбырдағы қысымды су разрядты вентильдің ашық жапқышы айналасында клапанды ашуға (судың гидростатикалық қысымына төтеп бере алатын) және су шығатын жерді жабуға жеткілікті жылдамдыққа ие болғанша ағады. Пайда болған гидравликалық соққы кері вентильді аздап ашады және судың белгілі бір мөлшері ауа шығаратын тессіке (вантуз) түседі, гидравликалық соққының энергиясы таусылғанда құбырдағы қалыпты қысым қалпына келеді және разрядты вентильдің жапқышы өз массасы арқасында қайтадан құлап кетеді. Су оның жылдамдығы жапқышты жабатын дәрежеге дейін артқанша құбырдан қайта ағады және процесс қайталанады. Осы қысымды резеруардан су таратылып, мақсатқа сай пайдаланылады. Құрылғының өнімділігі биіктік айырмашылығына, судың түсуіне және оны тарату резеруарына беру биіктігіне байланысты. Әдеттегі практикалық мақсаттар үшін суды 10-15 м көтеру үшін шамамен 1-2 м айырмашылық (құлама Н) жеткілікті. Биіктік өскен сайын келетін судың көлемі азаяды (2 сурет) [2].

Гидравликалық таранның конструкциясы өте қарапайым, сыртқы бұрандалы үш ниппель 2 бұралған ішкі диаметрі 1½ дюймді шойын келте құбыр 1. Келте құбырына сопақ фланец 7 орнатылған, оған сорғының сору қақпағы 9 жалпақ вентильді бұрандамен 18 бекітілген кері вентиль бекітілген. Сорғының сорғыш қақпағының белдемесіне пластмассада жасалған ауа шығаратын тесігі бар түтік 10 орнатылған, ол жоғарыдан резеңке тығыздағышпен 11 және болат пластинамен 12 жабылған. Пластина сорғы қақпағына 9 болтпен 15 бекітіледі. Сорғы қақпағындағы кіріс келте құбырының 1 бұрандалы қосылыммен 14 аяқталатын қысым құбыры бұралған. Қысымды келтеқұбыр кіріс ұшында 1 жеткізу құбырын қосуға арналған бұрандалы қосылым 4 бар. Келтеқұбырдың 1 қарама-қарсы ұшындағы емікке (ниппель) 2 иін (колено) 5 бекітілген. Келтеқұбырдың 1 екінші ұшына шығару клапаны 6 бар поршенді сорғы орнатылған.



Сурет 2. Гидравликалық таран

Гидравликалық таранды құрастыру кезінде барлық қосылымдардың толығымен тығыздалуына көз жеткізу керек. Бұрандалы қосылыстарды бұранда бағыты бойынша сым щеткамен тазалап, оны талшықпен мұқият орау керек. Емік 2 иінмен 5 қатты жалғанады. Емік бұрандасы ұзындығы бойындағы қатты пластиктен жасалған иіннің ішкі беті егеумен өңделеді, емік бұрандасы мұқият тазаланады және ацетонмен майсыздандырылады. Қосылыстар эпоксидті желім көмегімен бекітіледі. Дәл осындай әрекеттер тығыздағышты 3 сопақ муфтаға 7 төсеу кезінде орындалады. Желім қатқаннан кейін бетті тегістеу керек. Кері вентильдің 8

герметикалығын қамтамасыз ету үшін бұдырлықтар егеумен жойылады. Оның орталық тесігіне М 8х20 болт салынып, екі төсеніш арасындағы тері нығыздағыштар М8 гайкасымен бекітіледі. Осының арқасында вентильдің сенімді герметикалығы қамтамасыз етіледі. Былғары қақпақтың еркін жүрісі орталық екінші жалпақ муфтамен қамтамасыз етіледі [2].

Ауа шығаратын түтіктің 10 ұшын шамамен 2 см ұзындықта жалынның үстіне ақырын қыздырып, жұмсартылған күйде сору клапанының буылтығына 9 кигізу керек. Бұл операцияны орындау үшін, бөлшектердің ұштарын қиғаштанбайтындай етіп туралау қажет. Құрастыру аяқталғаннан кейін қосылыстар нығыздағыш мастикамен жабылады. Ауа шығатын жердің екінші ұшы резеңке тығыздағышпен 11 және болтпен 15 бекітіледі, ол мұқият және біркелкі тартылуы керек. Кіріс келтеқұбыры клапанындағы тесікті диаметрін 19 мм болатын етіп бұрғылау және қысымды құбырды 14 қосатын бұрандалы қосылыспен 14 аяқталатын қысымды құбырға бұранда салу керек. Барлық жабдықтың тиімділігі ауа шығатын жердің тығыздалу дәрежесіне байланысты.

Разрядтаушы вентиль 6 ретінде «Стандарт» қол сорғысының төңкерілген поршені қызмет атқарады. Поршень бөлшектеледі, одан былғары нығыздағыш манжет (бізге енді қажет емес) алынып, поршень қайта жиналады. Енді ол үш бөлшектен тұрады: аспалы қамыт ба, үш орталықтандырғыш саңылауы бар разрядтаушы жапқыштан 6б және былғары ыңыршақты бұрандалы еміктен (нипель) 6в. Диаметрі 63 мм қамыт иінге 5 киістіріліп, ол эпоксидті желіммен бекітіледі.

Разряд беруші вентиль 6 ретінде «Стандарт» қол сорғысының айналған поршені қызмет атқарады. Поршень бөлшектенеді, одан былғары тығыздау манжеті алынады, және поршень қайтадан жиналады. Енді ол үл детальдан тұрады: ілме қамыттан ба, разрядды үш орталық имекті құрылғыдан 6б және былғары тұрықты бұрандалы ниппельден. Қамытының ба ортасында орналасқан диаметрі 13 мм ішкі бұрандалы тесігі бар («Стандарт» сорғысы поршеньді серіппесі үшін) ішкі бұрандасымен. Қамытының диаметрі 63 мм иінге 5 қойылады, оған эпоксидті клей бекітіледі [3].

Жиналған деталь иіндегі 5 төрт бұрандамен 21 бекітіледі, олар ниппельдің ба өздігінген жылжып кетуінен ұстап тұрады. Сорғы поршенінің басқа конструкциялары, мысалы, нейлонды манжетті былғары орнына немесе поршень серіппені штифтке бекіту, разрядты вентиль жұмысына сәйкес келмейді.

Разрядтау құрылғысының 6б ауданы шамамен 19 см² және оның салмағы 1 м биіктен құлаған судың гидростатикалық қысымына тең сәйкес келеді, бұл жағдайда тосқауыл қосымша жөндеусіз жұмыс істейді. Биіктік құламасы үлкен болған кезде, бүктемелердің арасына немесе кедергінің төменгі жиегіне (қорғасын шеңбері) қосымша жүкті дәнекерлеу немесе бұрау арқылы оның салмағын аздап арттыру қажет.

Су жеткізуші арынды құбыр желісі ашық бетінің диаметрі 50 мм-ден кем болмауы тиіс. Біздің мақсатқа ең сәйкес келетіні қатты пластиктен жасалған құбыр. Олар жеңіл, қоқыстанбайды және антикоррозиялық қабық қажет етпейді. Одан бөлек, олар айтарлықтай серпімді, және оларды көп күш жұмсамай-ақ жалғауға болады. Кескішпен металл үшін ұзындығы шамамен 20 см жалғау құбыршалары кесіледі, ал олардың ішкі ернеулері араланады. Жалғау құбыршаларының ұзындығы 4 см ұштамалары отқа үздіксіз айналдыра отырып ысытады, материал бірқалыпты жұмсартылғанға дейін. Содан кейін жалғау құбыршасы құбырдың ұштамасына кигізіледі және салқындатылады. Дәл осындай операция басқа құбырларды жалғау үшін де жүргізіледі. Алынған қосылыс толығымен герметикалық және осьтен айналуы кезінде айтарлықтай берік. Қажеттілік болған жағдайда құбырларды, пластмассадан жасалған бұйымдарға арналған желімді қолданып, тұрақты жалғауға болады. Диаметрі 12,7-19 мм құбырларды монтаждау кезінде де осы кезектілікте операциялар жүргізіледі [3].

Су үшін кіргізу саңылауын, гидравликалық таранға лайдың енуінің алдын алу үшін тор және елеуіштен тұратын қарапайым коллектормен жабдықтау қажет. Қондырғы тиімді жұмыс істеуі үшін, су жеткізуші арынды құбыр желісінің ұзындығы 20 м-ден аспауы тиіс. Разрядтау вентилиндегі гидравликалық соққылардың саны құбы ұзындығына кері пропорционал; гидравликалық соққы нәтижесінде қысымның өсуі су қозғалуына қарсы толқын кейіпте

таралады, және жаңа гидравликалық соққы, алдыңғысының энергиясы таусылғанша туындамайды. Егер суға арналған кіру саңылауын коллекторде тежеуіш немесе басқа құрылғымен жабуға болмаса, онда гидравликалық таран алдында арынды ысырма орнату қажет. Жергілікті жағдайларға байланысты гидравликалық таранды бетон табанға тұрақты орнатуға немесе оны тасымалдауға болады, бірақ кез-келген жағдайда оны орнату үшін қолайлы орын таңдау керек. Зарядтау вентилинен кезеңді шығып отыратын су үшін суды алып кету каналын соғу керек [3].

Тәжірибелік деректер негізінде біз кесте құрастырдық, кестеден әртүрлі жағдайларға байланысты шамамен қондырғының өнімділігін анықтауға олады.

q/Q	0,29	0,205	0,152	0,095	0,065	0,048	0,034	0,022	0,014
h/H	2	3	4	6	8	10	12	15	18

Мысалда, кестені қалай пайдалануға болатынын көрсетеміз. Мысалы, егер гидравликалық таранға құлайтын су биіктігі $H=1,5$ м, су өтімі Q (л/мин) 12 л/мин құраса, ал суды көтерудің қажетті биіктігі (арын) h (м) 9 м-ге тең болса, бізге құрылғыға қанша су түсетінін q (л/мин) қажет.

h/H қатынасы үшін, яғни $9:1,5=6$, кестеден қатынасқа сәйкес шаманы табамыз, $q/Q=0,095$. Сонда болады $q=0,095 \times Q=0,095 \times 12= 1,04$ л/мин. Басқаша айтқанда, 1 минут ішінде қондырғы 9 м биіктікке 1,04 л су мөлшерін көтереді. Егер минуттық өнімділігі аз болып көрінгеімен, бір тәулік ішіндегі автоматты су беру мөлшері (біздің мысал үшін 1500 л) едеуір болатынын байқауға болады және алынған суды әртүрлі мақсаттар үшін пайдаланады.

Әдебиеттер:

1. Чистопольский С. Д. Гидравлические тараны, М. -Л., 1936.
2. Hydraulic Ram Pumps: A guide to ram pump water supply systems Jeffery, T D, Thomas T H, Smith A V, Glover, P B, Fountain P D. Practical Action Publications, 1992
3. Абдирова И.М., Байдешев А.А. Гидравлический таран. Материалы республиканской научно-практической конференции магистрантов, докторантов и молодых ученых на тему «Наука и современность - 2015» посвященной реализации Послания Президента РК народу Казахстана «Нұрлы жол-путь в будущее», 2015г.

ӘОЖ 378.147

СМАРТ ПЕДАГОГТЫҢ ЦИФРЛЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Амангелді Б.А., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Математика мұғалімдерін даярлау» мамандығының 2 курс студенті, Тараз қ., balnur.almazovna@bk.ru
Бузаубакова К.Д., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Педагогика» кафедрасының меңгерушісі, «Педагогика» ғылымдарының докторы, профессор Тараз қ.,
klara_1101@mail.ru

Аннотация: бұл мақалада SMART педагогтың бейнесі ашылып, болашақ SMART педагогтардың цифрлы құзыреттіліктерін қалыптастырудың жолдары ашылып көрсетіледі.

Кілт сөздер: құзыреттілік, цифрлы технологиялар, цифрлы құзыреттілік, сыни ойлау, ақпараттық технология.

Қазіргі уақытта біздің елімізде Қазақстанда цифрлық экономиканы дамыту үшін қажетті жағдайлар жасауға бағытталған бірқатар бастамалар жүзеге асырылуда, бұл елдің бәсекеге қабілеттілігін, азаматтардың өмір сүру сапасын арттырады, экономикалық өсу мен ұлттық егемендікті қамтамасыз етеді.

Цифрлық экономика үшін қоғамға білікті мамандар қажет. Ал оларды дайындау үшін білім беру және кәсіптік даярлау жүйесін тиісті түрде жаңғырту, білім беру бағдарламаларын цифрлық экономиканың қажеттіліктеріне сәйкес келтіру, оқу қызметінің цифрлық құралдарын кеңінен енгізу және оларды ақпараттық ортаға тұтас енгізу, азаматтарды өмір бойы – кез келген уақытта және кез келген жерде жеке оқу жоспары бойынша оқыту мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет.

Цифрлық құзыреттілік – білім, білік, жауапкершілік және мотивация жүйесі ретінде тиісті құзыреттерді игеру негізінде өмірдің әртүрлі салаларында (ақпараттық орта, коммуникация, тұтыну, техносфера) жеке тұлғаның ақпараттық-коммуникациялық технологияларды сенімді, тиімді, сыни және қауіпсіз қолдануға дайындығы мен қабілеті.

Қалыптасқан дәстүр бойынша мектептегі білім беру алдында белгілі бір білім, білік және дағдыларды игерген оқушыны шығару мақсаты қойылды. Бүгінгі таңда бұл тәсіл өзін жақсы жағынан көрсете алмады. Қоғамға тек басында қажетті ақпараты бар және оны баяндау қабілеті бар адамдар ғана емес, өмірлік белсенділікке енген, жұмыс және жеке міндеттерді шешудің жолдарын өз бетінше табатын қоғам мүшелері қажет.

Бұған қол жеткізу үшін тек алынған аймақтар ғана емес, сонымен қатар мұғалімнің қосымша дағдылары қажет, оларды қазіргі білім беру процесінің қиындықтарына жауап беретін «кретивті құзыреттілік» және «цифрлы құзыреттілік» деп анықтауға болады. Мұндай ұғымдарды жалпы орта білім беретін мектептің күнделікті іс-әрекетіне енгізу үшін көптеген өзгерістер қажет: білім берудің мазмұны мен әдістемесінде, жеке пәндер шеңберінде оқуға қажетті іс-әрекеттерді нақтылау. Түлектің білім сапасы нақты түйінді құзыреттіліктер бойынша бағаланады, яғни ол не істей алады, қандай қызмет түрлеріне ие, ол не үшін дайындалған. Білім, дағдыларды оқытуды басымдықпен тарата отырып, білім берудің басым парадигмасын дәйекті түрде өзгертудегі құзыреттілік тәсілдің мәні–сапаға негізделген құзыреттер кешенін алу үшін жағдай жасау, түлектің қазіргі әлемдегі өмір сүру жағдайлары мен тұрақтылығына бейімделуі, оның күрделі әлеуметтік-саяси, нарықтық-экономикалық, ақпараттық және коммуникациялық-қаныққан кеңістікте жұмыс жасай алуы. «Смарт педагог» терминімен қатар «цифрлы құзыреттілік» деген синонимдік ұғымды кездестіруге болады.

«Құзыреттілік» және «цифрлы құзыреттілік» сөздерінің өзі негізгі мағынада біршама ерекшеленеді. Құзыреттілікті адамның алған білімін тәжірибеде пайдалана алуымен анықталады. Құзыреттік – бұл білімді, білім мен дағдылардың кез-келген саласында танылған біліктілік [1].

Шетелдік сөздікте «құзыретті» ұғымы қандай да бір мекеменің, адамның құқықтары мен өкілеттіктерінің шеңберіне немесе істер шеңберіне, біреудің қарауына жататын мәселелерге ие деп түсіндіріледі. Француз тілінде «құзыретті, жарамды» дегенді білдіретін «competent» сөзі бар.

Ол әдетте заңды контексте қолданылады. Ағылшын құзыреттілігінің мағынасында тұлға сапасының мәні басым болады, яғни құзыреттілік іс жүзінде қабілетке теңестіріледі. Егер заң терминологиясын ескермесек, онда «құзыреттілік» және «цифрлы құзыреттілік» ұғымдары іс жүзінде синоним болып табылады [2].

Цифрлы құзыреттілік көбінесе адамның жалпы қабілеті мен іс-әрекетке дайындығы бойынша байқалатын, оқу және қоғамға интеграция процесінде алынған және әлеуметтік процестерге тәуелсіз және оң қатысуға бағытталған өз білімі мен жетістіктеріне негізделген, ақпараттық технологияны жоғары деңгейде меңгерген жеке сапалар деп түсіндіріледі (1-сурет).



Сурет 1. «Құзыреттілік» жаңа «цифрлы құзыреттілік» ұғымдарының мәні

Осыдан құзыреттілік пен цифрлы құзыреттілік ұғымдары білім, білік және дағдылар ұғымдарына қарағанда едәуір көлемді деген қорытынды жасауға болады, өйткені біріншісіне жеке тұлғаның ерекшелігі, оның стереотиптерді бұзу, мәселелердің мәнін түсіну, түсінікті және икемді ойлау қабілеті сияқты факторлар кіреді. Бұған адамның мінезі де кіреді –оның тәуелсіздігі, мақсаттылығы, ерік-жігері. Құзыреттілікті адамның өзіне және жұмыс тақырыбына субъективті қатынасын қамтитын тиісті құзыреттіліктің болуы деп те тануға болады. «Құзыреттілік» және «цифрлы құзыреттілік» сөздерінің мағыналары жүйелік сапа болып табылады және көптеген компоненттерден тұрады. Олар ақыл-ой операциялары, практикалық әрекеттер, логика сияқты әртүрлі деңгейлерде жүзеге асырылатын өзіндік жіктелуі мен иерархиясы бар объектілер мен цифрлық процестердің белгілі бір шеңберін анықтайды. Жеке қасиеттер ғана маңызды емес, мұғалімнің ғылыми қызығушылығы, кең көзқарасы, шешендігі, өзін-өзі ұстау қабілеті және басқалары сияқты кәсіби сипаттамалары бар. Осылайша, смарт педагогтың портреті өз пәнін, жеке ерекшеліктері мен кәсіби дағдыларын білуден тұрады.

Цифрлы педагогтың негізгі құзыреттіліктері:

1. Оқыту процесі бөлігіндегі педагогикалық-жоғары бейінді білімнің болуын, қазіргі заманғы педагогикалық әдістемелерді қолдану және оқыту процесіне ерекше қажеттіліктері бар балаларды қоса алғанда, барлық балаларды тарту қабілеттілігі.

2. Тәрбие процесінің педагогикалық бөлігі– педагогтің оқушылармен қарым-қатынас орната білуі және мінез-құлықты басқара білуі, олардың мүдделерін қорғай білуі және т.б.
3. Даму процесінің педагогикалық бөлігі– педагогтің осы кәсіби құзыреттіліктерін дамыту іс-әрекетте әртүрлі тәсілдерді қолдана білуді, оқушылардың әмбебап оқу әрекеттерін қалыптастыруды, әртүрлі темпераменттері бар балалармен жұмыс істеу технологияларын игеруді және тағы басқаларды қамтамасыз етеді.
4. Жалпы педагогикалық сипаттағы цифрлы құзыреттілік – педагог визуалды коммуникация құралдарымен, баспа немесе экранмен жұмыс істей білуі, осы саладағы өз жетістіктерінің мұрағатын құра білуі, оқушылардың сауалнама-сипаттамалары, телекоммуникациялық ортада пікірталастар жүргізе білуі керек және т.б.
5. Пәндік-педагогикалық сипаттағы цифрлы құзыреттілік – педагог деректерді компьютерлік өңдеу дағдыларына ие болуға, өз пәні бойынша барлық қажетті ақпаратты таба білуге міндетті [3].

Смарт педагогтың дағдылары мен құзыреттеріне ие шығармашылық, жан-жақты дамыған тұлға екеніне көз жеткіздік. Бұл сипаттамалар бүкіл еңбек жолында үздіксіз дамып, жетілдірілуі керек. Олар педагогке өз білімін жетілдіруге, уақытпен бірге жүруге және кәсібиліктің жоғары деңгейін сақтауға мүмкіндік береді. Аталған құзыреттерден басқа, жақсы мұғалім оқыту мен тәрбиелеудің тиімді стратегияларын қолдануы, жанжалды жағдайлардың алдын алу және шешу, оқушылардың әріптестерімен және отбасыларымен байланыс орнатуы керек екенін есте ұстаған жөн. Көбінесе балалар мұғаліммен қарым-қатынасты өзі оқытатын пәнге ауыстырады. Сондықтан тәлімгерлердің көз алдында қызығушылықты сақтау, заманауи болу және өз қабілеттерің үнемі жетілдіріп, құзыреттілікті арттыра отырып, уақытпен қатар жүру маңызды.

Әдебиеттер:

1. Бузаубакова К.Ж. Педагогикалық шеберлік. - Тараз: "Бейсенбекова А." ЖК, 2018. - 315 бет.
2. Бузаубакова К.Ж. Педагогика: Оқулық. - Тараз: "Бейсенбекова А.Ж." ЖК, 2019. - 329 бет.
3. Бузаубакова К. Д., Амирова А. С., Маковецкая А. А. сандық педагогика.- Тараз: " Бейсенбекова А.Ж.", 2022. -314 б.

ӘОЖ 612.8:159.9

ЖҮЙКЕ ЖҮЙЕСІНІҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ГИПНОЗДЫҚ, АУТОГЕНДІК ЖАТТЫҒУЛАРМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Рахымбердиева Ш., 4 курс студенті, Педагогика және психология

Жанибекова Ж., 4 курс студенті Педагогика және психология

Сейдалиева Г.Ш., п.ғ.к., доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Карабекова А.Ж., аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
azina_karabekova@mail.ru

Аннотация: бұл мақалада тіршілік кезіндегі адамның психологиялық дамуы бірнеше кезеңдермен байланыстылығы айтылған. Әр кезеңнің өзіне тән, салыстырмалы түрде тұрақты, сапалық белгілері бар және психологиялық дамудың өзіндік деңгейі болады. Жүйке жүйесінің психикалық белсенділігі- бұл нейрофизиологиялық процестер арқылы жүзеге асырылатын, организмнің идеялы және субъективті саналы қызметі. Қандай да бір ақпаратты санадан тыс игеру, немесе әртүрлі іс-әрекеттердің орындалу процесі жүйке жүйесінің негізгі қызметіне жатады. Дәл осы арақатынастың барлығы психикалық белсенділіктің көмегімен жүзеге асырылады деседі. Психикалық белсенділік жүйке жүйесінің қызметі арқылы саналы түрде іске асырылады.

Кілт сөздер: адам, тұлға, психика, орталық жүйке жүйе, гипноз.

Жалпы психологияға ғылым ретінде қарайтын болсақ, оны көптеген салалармен байланыстыра отырып, ерекшелендіретін қасиеттерін көруге болады. Білім жүйесінің дәлелденген жүйесіне көз жүгіртсек, психологияны өте аз адам біледі және онымен айналысатын ғалымдар бүгінгі таңда жақсы көрсеткіштер көрсетіп жатқаны бізге мәлім. Сонымен қатар, өмірлік принциптарды алға тарта отырып, психология бейсаналы түрде жүйке жүйесі қызметімен тікелей байланысты деген ұғым бар. Оларға жеке-жеке тоқтала кететін болсақ; тұлғаның өзіне деген сезімі, есте сақтау құбылыстары, идеялар, бейнелер, ойлау, сөйлеу, есту, ерік, қиял, қызығушылықтар, бірнеше мотивтер, эмоциялар, қажеттіліктер, сезімдер және т.б түрде ұсынылған. Психикалық құбылыстарды біз өзіміз арқылы анықтай отырып, жанама түрде өзге адамдардан бұл құбылысты көре аламыз. Бір сөзбен айтқанда, психика-бұл жүйке жүйесінің ең жоғары ұйымдастырылған қызметі. Тұлға бойындағы психиканың тасымалдаушысы ми болып табылады [1].

Жалпы жүйке жүйесі қызметі екі маңызды функцияға жауап береді: 1) дененің барлық қызметтерінің жұмысын үйлестіру; 2) тұлғаның қоршаған әлеммен байланысын орнату. Тұлға психикасының қалыптасуы, оның дамуы, және бірнеше қоғамдық құбылыстардың шындықпен байланыстырылуы, ми қызметінің негізгі функциялары арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, психиканың физиологиялық негізі, жоғары жүйке қызметінің маңызы болып табылады. Сондықтан өмірдің психикалық көріністерін түсіну үшін, жүйке жүйесінің құрылымымен және шартты заңдылықтарымен таныс болуымыз керек. Адамның жүйке жүйесі өте күрделі жиынтықтардың бірі. Оның негізгі функциясы яғни жүйке жасушасы- нейрон болып табылады. Күрделі-цефалиялық жолдар арқылы, жүйке жүйесінің эволюциясы шоғырлану процесі арқылы жүзеге асырылып, бірнеше кезеңдерге бөлінді. Өздеріңізге мәлім, жер шарында саусақ іздері бірдей адамдар жоқ, ағашта екі бірдей жапырақ болмайды. Міне сол сияқты, табиғатта бірдей адам тұлғасы жоқ, әр адамның өзіндік стилі, өзіне тән ерекше қасиеті, және жеке ойлау пікірі болады. Жалпы темперамент қасиеттерінің көрінісі ретінде, адамға тән жекелік қасиеттерді және жүйке жүйесінің физиологиялық қасиеттерін қарастырсақ болады. Яғни олардың ерекшелігі неде? Адам баласы бұрыннан яғни туылғаннан қалыптасқан адам болып туылмайды. Ол оған біртіндеп айналады. Тұлға ең алдымен жеке тұлғаға айналмас бұрын, оның іс-әрекетінде, мінез-құлқында, өмірінде, ішкі әлемінде көрінетін жеке ерекшеліктері бар. Олар: интеллектуалды; эмоционалды; ерікті; еріксіз; моторлы; коммуникативті; және консервативтік сынды ерекшеліктерді атауға болады. Бізге белгілі бір қасиеттер бойымызға беріледі, ал оның дамуы немесе баяу дамуы жүйке жүйесінің қызметі арқылы жүзеге асырылады. Өзіңіздің жеке стильіңізді қалыптастыру үшін, жүйке жүйесінің бірнеше шарттары мен темперамент түрінің қасиеттерін ескеру қажет секілді. Адам баласы өзінің темпераментіне сәйкес келетін әрекеттерді өзі таңдап, өзінің қалауы бойынша іс-әрекеттерін орындай бастайды. Бұл кезеңге сіздің қандай да бір істі ерікті немесе еріксіз жасауыңызды жатқызсақ болады. Жүйке жүйесінің негізгі құрамдарына мына екі принципті жатқызуға болады; 1) күш – бұл белгілі бір шыдамдылықпен еңбекке деген жарамдылықты айқындайды ; 2) кимыл- жүйке жүйесінің негізгі процесстерінің жылдамдық мінездемелерінен айқындалады деседі. Осылайша, жүйке жүйесінің қызметі психологиялық бағыттармен тікелей байланысып, әр салада өзіндік ерекшеліктерімен өзгешеленді [2].

И.П.Павлов, темперамент күші тек бір ғана қасиетке байланысты емес, яғни барлық шартты рефлекторлық белсенділіктердің жеке қасиеттеріне тікелей байланысты болатынын алға тартты. Ол жүйке жүйесінің көптеген жасушаларымен үйлесімділікте болатын қасиеттерді яғни темпераменттерді атап өтті. И.П.Павлов жүйке жүйесі қызметінің төрт негізгі түрін ажыратты:

- 1) күшті, теңгерімсіз, жүйкедегі қозу процесі басым.
- 2) күшті, қозғалмалы, және теңдестірілген.
- 3) күшті, теңдестірілген, инертті.
- 4) әлсіз

Иван Петрович Павлов анықтаған темпераменттің тәуелді болжамдары, жүйке жүйесінің негізгі комбинациялары арқылы байланысады. Осыған байланысты ғалым оларды жалпы типтер деп атады. Ол типтердің жалпы түрлерін төрт дәстүрлі түрлер негізінде қолданды. Олар; холерикалық, сангвиникалық, флегматикалық және меланхоликалық – деп, ажыратқан болатын.

Бұл типтер көбінесе мектеп жасындағы балаларда байқала бастайды. Яғни адам баласының бойындағы қасиеттер арқылы түрлі сезімдер шығарылады [3]. И.П.Павлов зерттей келе, адамның сана-сезімі мимен тығыз байланысты болатындығын тұжырымдады. Сондықтан ол бұл тақырыпқа қатты қызығып, ми жұмысының объективтік шынайы әдістерін зерттеп, бірнеше ықтималдылық болжамдарын жасады. И.П.Павлов жастайынан жүйке жүйесінің физиологиясына қатты қызығатын болыпты. Күндердің бір күнінде, оның қолына орыс физиологиясының атасы атанған И.М.Сеченовтың «Бас миының рефлекстері» атты кітабы түседі. Ол бұл кітапты оқи келе, одан сайын адамның психикасына қатты қызыға бастайды. Осылайша көптеген оқулықтарды пайдалана отырып, жүйке жүйесінің объективті зерттеулеріне өз үлесін қосты. Сондықтан И.П.Павлов ашқан жоғары жүйке қызметінің заңдары біз үшін, яғни психология үшін өте маңызды. Дененің өзара әрекеттесуі немесе қандай да бір психикалық қозғалыстар, жүйке жүйесінің көмегі арқылы жүзеге асырылады. Жүйке жүйесінің рефлекторлық әрекеттері сыртқы немесе ішкі тітіркендіргіштердің әсерінен пайда болады. Сыртқы тітіркендіргіштерге сыртта болып жатқан әсерлер жатқызылады; дыбыстар, жарық, иіс, дәм, жоғары немесе төменгі температуралар жатқызылады. Ал ішкі тітіркендіргіштерге дененің ішкі ортасынан шығатын әсерлер яғни тұлға бойындағы қандай да бір өзгерістер осы тип өкіліне жатқызылады. Рефлекторлық механизмді 3-түрлі түрде қарастыруға болады. Олар:

- 1) сенсорлы,
- 2) орталық,
- 3) моторлы.

Бұл жүйелер арқылы көптеген ми жасушаларының қызметтерін анықтауға болады. Шынайы құбылысты, өмірде болып жатқан түрлі оқиғаларды, сенсорлы түрде яғни шартты байланыстық түрде қабылдауымызға болады. Жүйке жүйесінің функцияларын осы үш түрлі механизммен салыстыра келе, олардың бір-бірін толықтыра алатындығына көзіміз жетті. Бірқатар маңызды процесстер дәл осы бейнелі құбылыстар арқылы баяндалып, аса маңызды тұжырымдар жасалынып, көптеген психологиялық салалармен байланыстырылды. Сөйтіп И.П.Павлов жүйке жүйесінің қызметтері мен қоса гипноз құбылысын да толық зерттей бастады. Ол көбінесе гипноз мәселесін француз ғалымдарымен іске асырды. И.П.Павлов өзінің еңбегінде, невропатолог-ғалым Шарко мен бірге мынандай тұжырымға тоқталды. Олар гипноздың сырын, туа біткен мінез бітістерімен байланыстырып, бұл құбылысты жүйке жүйесінің ерекшеліктері деп таныды. Олардың еңбектеріне сүйенсек, гипноз жасау барысында бірнеше мәміле жасалынды. Мысалы; гипноз барлық адамға әсер ете бермейді, олардың тәжірибелерінде тек арықтау, әлсіз, нәзік, бойшаң келген әйелдер ғана гипноздық ойындарға тез бейімделіп, әр түрлі жағдайларға түсе беретін деседі. Шарко және Павлов гипнозға берілгіш белгілі бір адамдарға өзіндік бір ерекшелік қажет екендігін, және гипноз жасамай тұрып, олардың жүйке жүйесінің халіне, яғни нерв жүйелерінің дұрыстығына аса маңызды бақылау керектігін алға тартты. Бірақ бұл тұжырымдамамен Нанси қаласындағы Бернгеим бастаған ғалымдар келіспей, бұл пікірге қарсы шықты. Олардың ойынша, гипнозға түсіру дене бітісімен және нерв жүйелерінің ерекшелігінде емес, гипнозшылардың ауқымды айтылған сөздерінде болуға тиісті екен. Яғни адамның жүйке жүйесінің ахуалына қарамай, тек сөзбен барлық процесті атқаруға болады деп санаған. Бұл пікірлерге тағы да басқа ғалымдардан әр қилы дәйектемелер келіп қосылды. Бірақ табиғаттың бұл ғажайып құбылысының сыры әлі күнге дейін дұрыс ашыла қоймады. Ғылымда бұл процесс физиологиялық құбылыспен тікелей байланысты делінді. Тіпті бұл аталмыш процесстер адам бойында ғана емес, хайуанатарда да кездеседі делінген. Қызбалық, талаптан артық уайым, ашушандың уақыт өте келе мұндай эмоциялар тікелей неврозға шалдықтыруы мүмкін. Аталмыш аутогендік жаттығулар невроз сырқатының алдын-алуда және аутогенетикалық жаттығулармен күресуде аса маңызды рөл атқарады. Адам өзін-өзі физиологиялық және психологиялық бағытта тәрбиелеу мақсатында қолданылады. Ашушандық, төзімсіздік сынды күйлердің алдын-алуда немесе күресуде ең тиімді тәсілдердің бірі де бірегейі [4].

И. Шульц аутогендік жаттығуларға байланысты еңбегінде екі негізгі әдістерді қозғайды. Алғашқы сатысында адам бұлшық етін босаңсыту, тыныс алуды баяулату. Осы әдісі арқылы тыныштық күйіне ену. Екінші сатысында қолданылған әдістерге тоқталсақ. Күрделі әрі қиындау

болып келеді. Яғни ой мен сана жаттығуларына тоқталады. Мүмкіндігінше бұл процессте адам көзін жұмады. Көзін жұмған уақытта түрлі бейнелер елестету процессі басталады. Әрине көрінген немесе айтылған барлық бейнені елестете бермейді жай ғана өзінің қажетіне байланысты дүниелерді көреді. Біздің мемлекетімізде гипнозәдісін қолданушылар тек бұлшық ет әдісін яғни бірінші әдісті қолданады. Себебі алғашқы әдіс мүмкіндігінше екі тарапқа да жеңіл әрі тиімді болып табылады. Ал екінші әдісті жасаушы ғалымдар саны саусақпен санарлық себебі бұл екінші тәсіл тікелей физиология емес, психологиялық еңбекті қажет етеді. Бұл дегеніміз сана әрекетіне байланысты күрделенеді. Екінші әдіс дәрігердің бақылауымен жүруі тиісті. Аутогендік жаттығулардың ерекшелігіне тоқталып өтетін болсақ, адамда жалпы екі түрлі нервтік жүйе қалыптасқан. Алғашқысы, жоғарғы жүйе жүйесі адамның ойлау және санаға жауапты. Яғни кітап оқу арқылы білімді болатындығымызды саанмыз қабылдайды және біз оны жасаймыз. Бұл жоғарғы нерв жүйесі арқылы әрекетіміздің көрінісі. Өзімізге қажетті нәтижені көргіміз келгендігінің көрінісі болып табылады. Төменгі жүйесі біздің организм үшін аса маңызды. Қызыметі де ерекше болып табылады. Ми қызыметіне тоқталып өтетін болсақ, Ортаңғы ми қызыметінің ерекшеігі мен маңызына тоқтала өтсек, тменгі тұсынан ми көпірі қамтитын жоғарғы тұсы аралық мимен тікелей қатысты және артқы жағы мишықпен шектелген. Адамдардағы сөйлеу қызыметінің өзі осы ми қызыметімен тікелей қатысты екендігі анық. Сөйлеу және ең маңыздысы дауыстап оқы осы ми қызыметімен байланысты. Бір қарағанды өз ырқымызбен жасалып жатқан процесс сияқты көрінгенімен денеміздегі барлық құбылыс осы ми қызыметіне қатысты. Егерде мидың осы қызыметі бұзылса міндетті түрде адамдағы сөйлеу бұзылыстары орын алады. Бұл дегеніміз кітап оқу барысында сөздерді қосып жіберу әріптерді дұрыс оқымау сынды келеңсіздіктер орын алады [5].

Аталған мәліметтерге сүйенсек тек ми бөлігінің бір ғана тұсында орын аламайды барлық бөліктерде де бұзылыстар орын алады. Сезіну әсеріде тікелей байланысты. Күнделікті өмірде қолданыста жүргенімен сезім және түйсік ұғымдарын шатастыруға болайды. Адамның адамнан айырмашалығы сезі мен сезіну ерекшеліктерін көрсете білуіне байланысты. Сезім дегеніміз ойлаумен тікелей қатысты қоршаған ортадағы ерекшеліктердің көрінісі болып табылады. Әрбір болып жатқан процеске ерекше көңіл бөліп. Көңіл-күй өзгерісіне мүмкіндік мүмкіндік беретін ерекшелік. Эмоция латын тілінен аударғанда тітіркену деген мағынаны білдіреді. Яғни болып жатқан өзгерістер мен құбылыстарға көңіл күй арқылы жауап қайтара білу. Басқада психологиялық праоцесстер сияқты сезім және эмоция физиологиялық ерекшеленеді. Бұл дегеніміз тітіркендіргіш есебінде жауап қайтады. Кейіп сезім арқылы кейіпке ені. Бұл дегеніміз эмоциялық көңіл күйдің көрініс табуы. Адам көңіл күйін сезім мен ерік және эмоция көріністерін ақыл-ой билейді. Адам көңіл-күйінің ерекшеліктерін екі үлкен ұғым арқылы бөліп қарастыруға болады.

Әдебиеттер:

1. Ж. Әлімханов, «Сендіру және гипноз». Алматы, «Қазақстан» баспасы, 2005 ж.
2. И.К.Аманова, «Адамзат ақыл-ойының қазынасы». Алматы, «Таймас» баспасы, 2010 ж (1-ші том).
3. А.Қ.Егенисова, «Психология». Оқу құралы; Ақтау, 2010 ж.
4. Б.Г.Ананьев «Человек как предмет познания», Питер, 2011ж.
5. И.К.Аманова, «Психологиялық бағыт беру негіздері». Алматы, Оқу құралы, 2017 ж.

УДК 159.9.612.8

ФЕНОМЕН " ТОМЛЕНИЯ "

Джакипбекова К., студентка 2 курса специальности "Социальная психология "

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз

kurmanzhandzhakipbekova@gmail.com

Байбосынова Р.Т., магистр психологии и педагогики, старший преподаватель кафедры "Социальная психология" raushan.b.t@mail.ru

Аннотация: В этой статье была поднята тема феномена томления, история возникновения термина, влияние на людей и способы борьбы с ней. Установлено, что томлению могут быть подвержены большое количество человек.

Ключевые слова: томление, апатия, выгорание, психическое состояние, здоровье, пандемия.

Томление используется для описания психического состояния, при котором вам трудно испытывать позитивное отношение к своей жизни. Людям, которые так себя чувствуют, не хватает прежней радости. Они могут ощущать общую нехватку душевного благополучия, но у них нет депрессии или других диагностированных психических заболеваний. Запущенное психическое здоровье может притупить вашу мотивацию и сосредоточенность - и это может быть доминирующей эмоцией 2022 года. Томление - это чувство застоя и пустоты. Это ощущение, как будто вы плутаете по своим дням, глядя на свою жизнь через туманное лобовое стекло. Пока ученые и врачи работают над лечением и излечением физических симптомов затяжного Covid-19, многие люди борются с эмоциональными последствиями пандемии. Некоторые из нас оказались неподготовленными к ней, когда интенсивный страх и горе прошедших лет утихли. В первые, неопределенные дни пандемии, вероятно, система обнаружения угрозы в вашем мозгу, называемая миндалиной, была в состоянии повышенной готовности к бою или бегству. Когда вы узнали, что маски помогают защитить вас, вы, вероятно, выработали привычки, которые облегчили ваше чувство страха. Но пандемия затянулась, и острое состояние страха уступило место хроническому состоянию томления [1].

В психологии мы рассматриваем психическое здоровье в спектре от депрессии до расцвета. Расцвет - это пик благополучия: У вас есть сильное чувство смысла, мастерства и значимости для других. Депрессия - это долина неблагополучия: Вы чувствуете уныние, опустошенность и никчемность.

Томление - это заброшенное состояние психического здоровья. Это пустота между депрессией и процветанием - отсутствие благополучия. У вас нет симптомов психического заболевания, но и вы не являетесь образцом здорового психического здоровья. Вы не функционируете в полную силу. Томление притупляет вашу мотивацию, нарушает способность сосредоточиться и увеличивает вероятность того, что вы не доделаете работу. Это заболевание встречается чаще, чем депрессия, и в некоторых отношениях оно может быть более серьезным фактором риска для психических заболеваний. Этот термин ввел социолог Кори Кис, которого поразило, что многие люди, не страдающие депрессией, также не преуспевают. Его исследования показывают, что люди, которые в ближайшее десятилетие с наибольшей вероятностью столкнутся с депрессией и тревожными расстройствами, - это не те, у кого эти симптомы наблюдаются сегодня. Это люди, которые томятся в депрессии прямо сейчас [2]. А данные, полученные от медицинских работников в Италии, пострадавших от пандемии, показывают, что у тех, кто томился весной 2020 года, вероятность диагностирования посттравматического стрессового расстройства была в три раза выше, чем у их сверстников.

Отчасти опасность заключается в том, что, находясь в состоянии томления, вы можете не замечать притупления восторга или ослабления драйва. Вы не замечаете, как медленно погружаетесь в одиночество; вы равнодушны к своему безразличию. Когда вы не видите собственных страданий, вы не ищите помощи и даже не делаете многого, чтобы помочь себе. Даже если вы не страдаете, вы наверняка знаете людей, которые страдают. Понимая это лучше, вы сможете помочь им.

Психологи считают, что одна из лучших стратегий управления эмоциями - дать им название [3]. Во время острых переживаний, связанных с пандемией, самым вирусным постом в истории «Harvard Business Review» стала статья, описывающая наш коллективный дискомфорт как томление.

Наряду с потерей близких, мы оплакивали умерших. Это дало нам толчок для понимания того, что казалось нам незнакомым. Хотя мы не сталкивались с пандемией раньше, большинство из нас сталкивались с потерей. Это помогло нам извлечь уроки из нашего собственного прошлого - и обрести уверенность в нашей способности противостоять нынешним невзгодам. Нам еще многое предстоит узнать о том, что вызывает томление и как его лечить, но дать ему название - это, возможно, первый шаг. Это может дать более четкое представление о том, что раньше было для нас незнакомым. Томление - это общее и разделяемое чувство.

И это может дать нам социально приемлемый ответ на вопрос "Как дела?". Вместо того чтобы говорить "Отлично!" или "Хорошо", представьте, если бы мы ответили: "Честно говоря, я тоскую". Это была бы освежающе для токсичного позитива. Когда вы введете в свой лексикон понятие "томление", вы начнете замечать его вокруг себя. Оно проявляется, когда вы чувствуете, что вас подвела ваша мотивация. Оно звучит в голосе ваших детей, когда вы спрашиваете, как прошла онлайн - занятость.

Прошлым летом журналистка Дафна К. Ли написала в Твиттере о китайском выражении, которое переводится как "оттягивание времени отхода ко сну". Она описала это как засиживание до поздней ночи, чтобы вернуть себе свободу, которую мы упустили днем, а не является ли это не столько мстостью за потерю контроля, сколько актом тихого неповиновения томлению. Это может быть поиском блаженства в унылом дне, в связи с тяжелой неделей или вечным страхом.

Что же мы можем с этим поделать? Концепция под названием "поток" может стать противоядием от томления. Поток - это то неуловимое состояние поглощенности значимой задачей или сиюминутной связью, когда исчезает ощущение времени, места и самого себя. В первые дни пандемии лучшим предсказателем благополучия был не оптимизм или внимательность - это был поток [4]. Люди, которые больше погружались в свои проекты, смогли избежать томления и сохранили свое до пандемическое счастье.

Игра в «слова» с утра пораньше может привести вас в состояние потока. Поздний просмотр Netflix тоже иногда помогает - он переносит вас в историю, где вы чувствуете привязанность к героям и переживаете за их благополучие.

Хотя поиск новых задач, приятных впечатлений и значимой работы - это все возможные способы борьбы с томлением, трудно найти поток, когда вы не можете сосредоточиться. Эта проблема существовала задолго до пандемии, когда люди по привычке проверяли электронную почту 74 раза в день и переключались с одной задачи на другую каждые 10 минут. В группе из 100 человек только двое или трое будут способны одновременно вести машину и запоминать информацию без ущерба для выполнения одной или обеих задач. Компьютеры могут быть созданы для параллельной обработки данных, но людям лучше использовать последовательную обработку.

Поставьте себе четкие временные рамки. Это означает, что вам нужно установить границы. Много лет назад индийская компания по разработке программного обеспечения, входящая в список «Fortune 500», протестировала простую политику: не прерывать работу во вторник, четверг и пятницу до полудня. Когда инженеры сами устанавливали границы, у 47% из них производительность труда была выше среднего. Но когда компания установила "тихий час" в качестве официальной политики, 65% достигли производительности выше среднего. Теперь мы знаем, что самым важным фактором ежедневной радости и мотивации является ощущение прогресса. Урок этой простой идеи заключается в том, чтобы относиться к непрерывным блокам времени как к сокровищам, которые нужно охранять. Это очищает нас от постоянных отвлекающих факторов и дает нам возможность сосредоточиться. Мы можем найти утешение в переживаниях, которые полностью завладевают вашим вниманием. Сосредоточьтесь на небольшой цели. Пандемия была большой потерей. Чтобы преодолеть тоску, попробуйте начать с маленьких побед, таких как крошечный триумф от разгадки тайны или прилив сил от игры в слова из семи букв. Один из самых четких путей к потоку - это просто преодолимая сложность: задача, которая расширяет ваши навыки и повышает решимость. Это значит ежедневно выделять время, чтобы сосредоточиться на решении важной для вас задачи - интересном проекте, достойной цели, значимом разговоре. Иногда это небольшой шаг к тому, чтобы вновь обрести энергию и энтузиазм, которых вам не хватало все эти месяцы.

Тоска не только в наших головах - она в наших обстоятельствах. Нельзя «вылечить культуру личными бинтами». Мы все еще живем в мире, который нормализует проблемы физического здоровья, но клеймит проблемы психического здоровья. Поскольку мы вступаем в новую пост пандемическую реальность, пришло время переосмыслить наше понимание психического здоровья и благополучия. "Нет депрессии" не означает, что вы не испытываете трудностей. "Не выгорел" не означает, что вы бодрый. Признав, что многие из нас томятся, мы можем начать давать голос тихому отчаянию и освещать путь из пустоты.

Литература:

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-tsennostey-v-period-pandemii-covid-19/viewer>
2. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12096700/>
3. Настольная книга по управлению эмоциями. Как понять свои чувства и начать наслаждаться жизнью Т. Моррис, 2022.
4. Поток: Психология оптимального переживания, Михай Чиксентмихайи http://loveread.ec/read_book.php?id=45896&p=1

ӨОЖ 398.2:373.3

ЕРТЕГІ ТҮРЛЕРІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЛЕУ

Еламан А., «Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының
2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірілік университеті, Тараз қ,
aknur.eleman@mail.ru

Сурабалдиева Б.Т., п.ғ. магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірілік университеті,
Тараз қ, chukago.b@mail.ru

Аннотация: Бастауыш сыныптарда оқытылатын ертегілер түрлері талданып, бастауыш сыныпта ертегі түрлерін оқыту арқылы адамгершілікке тәрбиелеудің тиімді жолдары мен әдіс-тәсілдері жүйеленіп көрсетілді.

Кілт сөздер: оқушы, ертегі, қызығушылық, адамгершілік, жұмыс түрлері, эстетика, әңгіме.

Қазақ ертегілеріне арналған әдебиетті зерттеуші ғалым А.Байтұрсынов: «Ертегінің қадірі қанша деп сұрағанда, керектігіне қарай жауап беріледі. Ертегінің керек орындары: халықтың ұмытылған сөздері ертегіден табылмақ. Олай болса, ертегі тіл жағынан керек нәрсе.

Бала әдебиеті жоқ жерде баланың рухын, қиялын тәрбиелеуге зор керектігі бар нәрсе. Баланы қиялдауға, сөйлеуге үйретеді. Бұрынғылардың сана-саңлау, қалпы-салты жағынан дерек берумен керектігі бар нәрсе» - деп атап көрсеткен болатын [1,60б.].

Ертегіде оқушылардың дара ерекшеліктеріне сәйкес болатын көптеген қиялдар бар, халық ертегісі ғасырлар бойы балаларды баурап алып, олардың қиялын жетілдіруде.

Ертегілерді тиімді оқыту оқушылардың ойлауын ынталандырады, өмір жолдарының сан алуан түрін көрсетеді, сананың, ақыл-ойдың ерте дамуына, эстетикалық сұлулықтың қалыптасуына әсер етеді.

Ертегілер - оқушылардың ойлау және эстетикалық сезімдерін дамытудың жалғыз құралы. Бұл ертегілер қандай болмасын, олар баланың ойлауын, тілін, дүниетанымын кеңейтеді.

Ол сондай-ақ бала бойында адамгершілік, өз Отанын қорғауға және сүйуге жетелейді.

Балаларға ертегілерді оқу немесе айтуды ұйымдастырудағы ең есте қаларлық нәрсе-оқырман мен тыңдаушының жағымды эмоцияларының болуы.

Жоғары күйді орнату мұғалімге тікелей байланысты.

Сондықтан мұғалімнің кіріспе әңгімесінің рөлі ерекше, сондықтан балалар алдында ертегі кітапты жақсы көрсетуі керек, ертегі авторын құрметпен атау керек, алдын-ала кіріспе әңгіме арқылы, ертегі сюжетін меңзеуі керек, не туралы оқиды немесе айтады.

Мейлінше мұғалім ертегіні үздіксіз оқуы керек. Егер оқушыларға түсіну қиын сөздер болса, алдымен оларды түсіндірген дұрыс.

Кейде, балалар ертегінің барлық мәтінін, әсіресе 1-2 сыныптарда түсіне алмайды. Алайда, ол ондағы сезімдерді сезіне білуі керек: қуаныш, ләззат, қайғы, өкініш, ашу, мазақ ету және т. б.

Білім берушінің мәнерлеп оқуы, бір жағынан, балаларға оқыған ертегіден алған әсерін беру, екінші жағынан, балалардың сезімдерін жақсарту, дамыту және жетілдіру болып табылады.

Ертегіні оқи отырып, оқушы шығарманың мәтінін сауатты оқи білуі, оқығанын мәнерлеп жеткізе білуі, ертегінің негізгі, өзекті мәселелерін жоспарлай, ажырата және ажырата білуі, оған тақырып қоя білуі, сөздің мағынасын түсінуі, сөзді, бөлшектерді қолдануға көркемдік көзқарасы, оны өз сөзінде қолдана білуі, кейіпкерлерді, олардың ерекшеліктерін тани білуі керек.

Осы негізде оқушыларға толық әдеби теория береміз, оның баға беру, шығарманың қалыптасуын, оның өзара байланысын ажырата білу қабілетін қамтамасыз етеміз [2,32 б.].

Моральдық ауыртпалықты, зұлымдықты, әділеттілікті, оның қоғамдағы мағынасын түсіндіру арқылы оқушыларды дұрыс бағытқа, біз қарым-қатынасты тәрбиелейміз.

Ертегінің әр ұғымы, сөздің мәнін, оны қолдану аясын ашып, сөздік жұмысын жүргізе отырып, біз оқушылардың ойлау қабілетін жетілдіреміз, дамытамыз, мәселеге шығармашылықпен қараймыз, шығармашылықтарын шындаймыз, ашамыз, жаңа өзіндік пікір қалыптастырамыз, проблемалық мәселелерді шешуде белсендіреміз., көкжиектерін кеңейтеміз.

Сондай-ақ, оқушыларға өз ертегілерін құрастыру, сурет салу, ертегі құрастыру, берілген тақырыпқа эссе жазу, ертегінің кейбір көріністерін салу және сурет салу, оқушылардың ойлау, қызығушылық, қиялын дамытуға ықпал ететін жұмыстар. Айтылғанды сабақ бойы үздіксіз қайталау керек.

Бастауыш сыныптарда ертегі түрлерін оқыту арқылы оқушыларды адамгершілік тәрбиелеу бойынша жұмыс түрлері төмендегідей топтаструға болады [3,436.].

Кесте 1



Ертегі түрлерін оқыту арқылы бастауыш сынып оқушыларына адамгершілік тәрбие беру әдістеріне келесі әдістер жатқыздық: кіріспе әңгіме әдісі, көрнекілік әдісі, энциклопедиялық әдіс, проблемалық әдіс, салыстыру әдісі, ойын әдісі.

Қорыта айтқанда ертегілерді оқыту арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілік тәрбиелеу бойынша сабақ немесе сабақтан тыс жұмыстарды жүргізу кезінде мұғалімнің негізделетін әдістемелік шарттары:

1. Ертегілерді оқу барысында «бұл фантастика, өмірде кездеспейді» деп айтудың қажеті жоқ, балалардың өздері балық, жануарлар сөйлеспейтінін біледі, бірақ ертегіде кездесетіндер туралы қиялдайды, көңілді және армандауға үйренеді.
2. Ертегіде ішкі психикалық сезім балалардың көңіл-күйіне әсер етіп, оның әсерлері есте қалуы үшін әңгіме мазмұнына жоғары мән беру керек.
3. Ертегілердің композициялық ерекшеліктеріне қарапайым бақылаулар жүргізуді үйрету.
4. Ертегілердегі қанатты және асыл сөздер оқушылардың сөздік қорын толықтыруы керек.
5. Ертегіні айту кезінде мұғалім тілдің көркемдігіне назар аударуы керек. Ертегі мұғалімі оны дауыстап оқымай, оқиганы балаларға оның көзімен көріп, оған құмар болатындай етіп жеткізе білуі керек.
6. Мұғалім өзі үшін сөйлегенде, балалар оны үлкен ынтамен тыңдайды.
7. Мұғалімнің міндеті балаларды тыңдалым қабілетін арттыру болуы керек. Тек біреудің сөзін тыңдауды үйреніп, балалар оны жақсы есте сақтайды.
8. Мұғалім оқылған немесе баяндалған ертегінің балаларға қандай әсер ететінін бақылауы керек.
9. Бастауыш сыныптардың ертегілерін ғылым мен техниканың ілгерілеуіне сәйкес дамыту және өзгерту қажет
10. Оқушылар танысатын ертегілердің мазмұны олардың теориялық білімдерін кеңейтіп, толықтыруы, әр оқушының жеке қабілеттерін дамытуы керек.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. -Алматы, 2019,420б.
2. Жанатбекова Н. Халық ауыз әдебиетін пайдалану.//Қазақстан мектебі №3. 2021.
3. Силыбаева О.Қ. Қазақ мектебінің ұлттық тәрбие жүйесі // Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика, №5, 2016.

ӘОЖ 373.1.02:372.8

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Молшылықова А.Ө., «Математика мұғалімдерін даярлау» мамандығының 2 курс студенті,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті «Ұстаз» институты Тараз қ.,
molshylykova@mail.ru

Бузаубакова К.Д., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, «Педагогика» кафедрасының
меңгерушісі, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы,
klara_1101@mail.ru

Аннотация: Мақалада оқушылардың математика пәніне деген құштарлығын ояту және де осы пәнді оқыту барысында цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру туралы мәселе қарастырылады.

Кілт сөздер: құзыреттілік, құзырет, цифрлық құзыреттілік, цифрлы математика, жаңартылған білім, оқыту технологиясы.

XXI ғасыр цифрлық технологиялар ғасыры болғандықтан жылдам және ақпаратқа толы әлем адамды өзгертеді. Осы кезеңдегі мұғалімнің міндеті – осы жылдамдықты, оған ең қызықты және түсінікті болатын оқу материалын таңдау шеберлігі. Өйткені, балалар психологиясы әртүрлі – біреу ғылыми зерттеулерге, біреу практикалық қызметке бейім келеді. Сондықтан мұғалім қазір бар ақпараттық ресурстардың ішінен нақты оқушыға қажетті оқу ресурстарын таңдап, оларды өздігінен білім алуға қызықтыруда цифрлы орта құра білуі маңызды [1].

Цифрлы ұрпақ «ілгері дамушы» тұлға ретінде өздігінен білім алудың жоғарғы қабілетіне ие, білім алуға және дамуға бағытталған, мүмкіндік болған жерде өзінің білім бағытын өзі қалыптастыратын, бірқатар жағдайларда оқуды, жұмысты және жеке дамуды ұштастыра білетін білім алушылардың жаңа түрі болып табылады. Құзыреттілік – оқушының әрекет тәсілдерін жан-жақты игеруінен көрінетін білім нәтижесі [2].

Цифрлық құзыреттілік – сын тұрғысынан ұсынылған ақпараттар негізінде саналы шешім қабылдауға; өз бетінше мақсат қоюға және оны негіздеуге, мақсатқа жету үшін танымдық қызметті жоспарлауға және жүзеге асыруға; ақпаратты өз бетімен табуға, талдауға, іріктеу жасауға, қайта қарауға сақтауға, түрлендіруге және тасмалдауға, оның ішінде қазіргі заманғы цифрлық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен жүзеге асыруға; логикалық операцияларды (талдау, жинақтау, құрылымдау, тікелей және жанама дәлелдеу, аналогия бойынша дәлелдеу, модельдеу, ойша эксперимент жасау, материалды жүйелеу) қолдана отырып, ақпаратты өңдеуге; өзінің оқу қызметін жоспарлау және жүзеге асыру үшін ақпаратты қолдануға мүмкіндік береді.

Білім беру саласын цифрландырудың ең басты мақсаты – білім беру сапасын арттыру, халықаралық деңгейдегі әртүрлі зерттеу бағдарламалары аясында, оның ішінде «жасанды интеллект» жасау саласында бәсекеге қабілетті болашақ мамандарды дайындау. Цифрлы Қазақстанның ақпараттану жағдайында болашақ маманның жеке тұлғасын, интеллектуалды мәдениетін, технологиялық құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін электронды ресурстарды пайдалану оның ақпараттық қоғамда өмір сүруіне, оның ақпарат ағымында дұрыс бағдар жасап, тиімді шешім табатын кәсіби маман даярлау маңызды болып табылады [2, 8].

Оқыту технологияларын цифрлы білім беру тұрғысынан жетілдірілген түрлерін меңгертуді көздей отырып, оқытушы мен білім алушының серіктестікке құрылған қарым-қатынасы оқу материалының цифрлы контенттерінің жаңа формаларын тиімді қолдануға бағытталады: бейнедәрістер, интернет кітапханалар, ақпараттық реустар және т.б.

Оқушылардың математика сабағына цифрлық құзыреттілігін арттыру мәселесінің өзектілігінің артуы мектептегі оқу-тәрбие процесіне жаңаша тұрғыда қарап, оны оқушының білім, білік, дағдыны меңгеру ғана емес, цифрлы іс-әрекет және интеллектуалдық, шығармашылық процесс ретінде қарастыруды міндеттейді [2, 117].

Математика – ғылымдар патшасы. Математика – объектілердің қасиеттері мен байланыстарын бейнелейтін математикалық модельді зерттейтін адамзаттық білімнің аймағы. «Математикалық модель адамның ұшқыр ойынан туындай отырып, объективті зерттеу пәні ретінде жасалуы – керемет! Оның қасиетін тану арқылы біз нақты өмірді бейнелейтін модельдің қасиетін тани аламыз» – деп В.А. Успенский айтқандай, математика – ғылымдардың ең басты тілі ретінде нақты әлемнің құбылыстарын сипаттайтын әртүрлі тәсілдердің ең қолайлысын көрсетеді. Математика – бұл бір ерекше әлем.

Жаңартылған білім мазмұны жағдайында мектеп оқушыларының математика сабағында цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру дегеніміз – ақпараттық, технологиялық, педагогикалық оқу-әдістемелік әдебиеттерге теориялық талдау жасау; «цифрлық», «құзыреттілік» ұғымдарына педагогикалық талдау жасау; мектеп оқушыларымен және болашақ педагогтермен әңгімелесу, сауалнама, сұхбат жүргізу, педагогикалық эксперимент жүргізу, олардың нәтижелерін математикалық өңдеу.

Жаңартылған білім мазмұны жағдайында мектеп оқушыларының математика сабағында цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық негіздерін анықтаудың педагогикалық шарттары анықталып, тиімді жолдары көрсетілсе, онда:

- 1) жаңартылған білім беру жүйесінде оқушылардың білім сапасы артады;
- 2) әр оқушының жеке және дара ерекшеліктері айқындалады;

- 3) мектеп оқушыларының белсенділігі артады;
- 4) сындарлы ойлау жүйесі қалыптасады;
- 5) оқу-тәрбие процесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, мектеп қабырғасында-ақ математикаға қабілеті жоғары оқушыларды анықтауға болады.

Математика сабағында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың цифрлық құзіреттілігін қалыптастыру, қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды, электронды оқулықтарды және ғаламтор ресурстарды пайдалану оқушының білім алу процесінде шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Оқушылардың цифрлық құзырлылығы мен цифрлық мәдениетін қалыптастыру қазіргі таңда үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесіндегі ең маңызды мәселелердің біріне айналып отыр.

Математика сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың тиімділігі:

- оқушының өз бетімен жұмыс жасауы;
- аз уақытта көп білім алып, уақытты үнемдеу;
- білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексеру;
- шығармашылық есептер шығару;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;
- қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі;
- экономикалық тиімділігі;
- іс-әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйрену;
- қарапайым көзбен көріп, қолмен ұстап сезіну немесе құлақпен есту мүмкіндіктері болмайтын табиғаттың таңғажайып процестерімен әртүрлі тәжірибе нәтижелерін көріп, сезіну мүмкіндігі;
- оқушының ой-өрісін дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор.

Математика сабағында оқушылардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру көрнекіліктің және жұмыстың тез орындалуы (жазбаша жұмыстың болмауы) арқасында материалды игеруге уақыт үнемдеуге мүмкіндік береді. Интерактивті режимде оқушылардың білімдерін тексеру оқытудың тиімділігін арттырып, білім алушылардың барлық әлеуетін, танымдық, моральды-адамгершілік, шығармашылық, коммуникативтілік және эстетикалық мүмкіндіктерін іске асыруға көмектеседі, оқушылардың зияткерлігін, ақпараттық мәдениетін дамытуға әсер етеді.

Білім беру жүйесін реформалау оқушылардың математика сабағында цифрлық құзыреттілігін арттыруды міндеттейді. Сондықтан математика сабағында оқушылардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі арнайы зерттеуді талап ететін, қоғамдық маңызы айрықша.

Қазіргі заманда білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементтерінің біріне айналды. Бүгінгі бала – ертенгі жаңа әлем. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы орасан зор. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, онлайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген мұғалім болуы тиіс. Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағат-бағдар беруші – мұғалімдер. Оқушылар жаңа жүйеге, жаңа оқуға, жаңа қатынастарға бейімделуі тиіс. Осы үрдіспен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену ұстаздар қауымына зор міндеттер жүктейді. Тұлға құзыреттілігін дамыту үшін инновациялық әдіс-тәсілдердің ең тиімдісін пайдалана білу керек. Математика сабағында оқушылардың цифрлық құзыреттілігін дамыту үшін сыни тұрғысынан ойлау технологиясының маңызы зор. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану арқылы оқушылардың өз беттерімен меңгерген материалдағы ұғымдардың әрбіреуінің есінде ұзақ сақталып, оның білім деңгейінің артуына зор ықпал ықпал етеді.

Әдебиеттер:

1. «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы/ ҚР Үкіметінің 2017 жылдың 12 желтоқсандағы №827 қаулысымен бекітілген. -Астана,2017.
2. Бузаубакова К.Д., Амирова А.С., Маковецкая А.А. Цифрлы педагогика: Оқулық /К.Д.Бузаубакова, Амирова А.С., Маковецкая А.А. -Тараз: «ИП «Бейсенбекова А.Ж.», 2022.-314 б.

УДК 612.014.4:628.032

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ - АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Жанатбекқызы Ж., «Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасының 3-курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., zzhanatbekkyzy@mail.ru

Әбдіқадырова Т.Р., п.ғ.д., профессор,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., tursynai_1959@mail.ru

Аннотация: Мақалада Ш. Құдайбердіұлының шығармаларындағы рухани - адамгершілік құндылықтар жүйесі айқындалып, әлеуметтік - тағылымдық ойлары ғылыми жүйеленеді; Ұлы ойшылдың әлеуметтік - тәлімдік ой - пікірлерінің мазмұндық сипаттамасы жасалынып, ұрпақ тәрбиесіндегі рөлі анықталады;

Кілт сөздер: құндылық, адамгершілік, ар, рух, иман.

Әдебиет - қоғам өмірінің айнасы. Әрбір тарихи кезеңге тән әдебиет өз дәуірінің сипаты мен сырын суреттеп, заманының үнін жеткізетіні ақиқат. Әдебиет өз заманына тән мәселелерді ғана қозғамайды, өткені мен ертеңін сабақтастыра отырып, кемел келешегіне көз тастап ұдайы жалғасып жатады. Осы тұста, А.Байтұрсыновтың: «Біздің заманымыз - өткен заманның баласы, келер заманның атасы», - деген сөзі ойға оралады. А. Байтұрсынов айтқандай, адамзат баласы ғұмыр кешкен әрбір тарихи кезеңнің белесін келешегіне бағыттап, ертеңіне жеткізетін алтын көпір - ұлы тұлғаларымыз екені анық. Ұлы тұлғаларымыздың бірі әрі бірегейі - Шәкәрім Құдайбердіұлы. Ұлы ойшыл мұрасы - халқымыздың қойнауы терең қазынасы, заманының көкейкесті мәселелерін тереңінен қозғаған, азаматтық үні биік, тақырып ауқымы кең, көркем де кестелі туындылар. Заман жылжып, уақыт сырғыған сайын адамзаттың асыл міндеттерінің мәні артып, күрделене түседі. Жалпы, әдебиеттің қазіргі міндеттерінің бірі - ұлттық мұрамызға рухани - эстетикалық тұрғыда баға беру. Өзіндік бояуы мен айшығы бар Шәкәрім шығармашылығындағы рухани құндылықтарды пайымдап, ақынның шығармашылығын эстетикалық тұрғысынан талдау зор мәнге ие. Ақынның өлеңмен өрілген өршіл ойларының мәні де маңызы да зор. Әсіресе, Ш. Құдайбердиев адам бойындағы жақсы - жаман қасиеттерді саралап, барша адамзатты адамгершілік құндылықтарға баулиды.

Шәкәрімнің шығармаларын талдай келе, ойшыл танымындағы адамгершілік позициясы «Ар ілімінен» бастау алатындығын аңғармау мүмкін емес.

«Адамдық борыш ар үшін,

Барша адамзат қамы үшін

Серт бергем еңбек етем деп

Алдағы атар таң үшін» [1], - деген жыр жолдары да Шәкәрімнің негізгі мақсаты мен ұстанымын айқындап тұрғандай.

Шәкәрімнің : «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді... Өлімнен соң бір түрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс - ұждан. Ұждан дегеніміз ынсап, әділет, мейірім» [2], - деген ойынан «Ар - адамгершіліктің негізгі бастауы» екендігін ұғына аламыз. Шәкәрімше, ар ілімінің негізі рухани тазалану арқылы Жаратушыны тануға ұмтылу болып табылады. Демек, ойшыл философиясының негізгі мақсаты - барша адамзаттың бақытына қол жеткізуі. Ал ол мақсатқа тек адамгершілік қасиеттерді сіңірген «Арлы адам» ғана жете алады. Қазақ руханиятында «Арлы адам» дегеніміз кім? Ол ұят, намыс, қайрат, адалдық, жауапкершілік сынды асыл қасиеттерді бойына жиған тұлға. Шәкәрім бұл фәнидегі жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдықтың бастауы жеке адам бойындағы арлылық пен арсыздықта екендігін танытады. Қоғамдағы осындай кеселді мінезден арылу ойшылдың басты арманы болғаны анық. Ал қоғамды түзету адамды түзетуден бастау алатындығын Шәкәрім жете түсінді. Шәкәрім адамдарды сапалық топқа бөлуде олардың материалдық байлығын емес, рухани байлығын, яғни ішкі жан - дүниесін басты негізге алды. Адамгершілік пен ар тазалығы - Шәкәрім нысанасы еткен басты ұғымдар.

«Жайнар көңіл, қайнар өмір

Ар білімі оқылса» [3], - деп жырлайды Шәкәрім. Бұл өлең жолдарынан Шәкәрімнің адамзат баласы осы ар білімімен бой түзесе деген айқын ниеті танылады, ойшыл пайымдауынша, ар үстем болған жерде көңілдің де өмірдің де жайнары сөзсіз. Арын биік тұтқан, құндылықтарын жоғалтпаған адам ғана ізгі қоғамға негіз бола алмақ. Ш. Құдайбердиевтің «Ар ілімі» заман аунап, жылдар жылжыса да өз қажеттілігін жоймай, керісінше сұранысын арттыра түсті. Бұған себеп, ойшылдың өз тағылымын жастар болашағына арнағандығында деп түсінеміз. Ар ілімін адам мен қоғам қатынасын түзетуші, моральдық қатынастар жүйесіне негіз боларлық барша адамзатты кемелдікке жетелеуші қуатты ілім деп атауға толықтай негіз бар.

Шәкәрім адамға қажет қасиеттерді жіктей келе, оларды екіге топтастырады. Біріншісі - адамның жаратылысынан дарыған адами қасиеттер. Бұл топқа ақыл, мейірім, талапкерлік сынды қасиеттерді жатқызамыз. Екіншісі - адамның өмір құбылыстарын тану, іздену барысында жинақтап, қалыптастырған қасиеттері: оқу, ғылым, еңбек т.б. Аталған қасиеттердің барлығы Шәкәрім философиясында адамгершілік категориясын құрайды. Шәкәрім Құдайбердіұлы өз шығармаларында «түзу адам қандай болуы керек?» деген сауалды арқау етіп, соған жауап іздейді. Мәселен, «Тумақ, өлмек тағдырдың бар шарасы» атты өлеңінде ақын өмірден өкінбей өтудің бар шарасы «таза жүрек», «таза ой», «мейірім», «ынсап», «әділет», «адал еңбекте», - деп көрсетеді. Бұл тұрғыда, Шәкәрімнің гуманистік көзқарасы Абай тағылымының заңды жалғасы екендігін байқай аламыз.

Абай мен Шәкәрім қазақ қоғамының азаматын тәрбиелеудің озық үлгісін жасады. Адамның жан азығы боларлық асыл қасиеттерді дәріптеуде поэзияның өрнекті тілін ұтымды пайдаланды, қара сөзбен тағылымды ойын жеткізді. Адам болмысы және адамгершілік - рухани құндылықтарды тамырластықта қарап, көркемдік - эстетикалық мәнді ойлар ұсынды. Шәкәрім Абай ұсынған «толық адам» концепциясын негізге ала отырып, «түзу адам» қалыптастыруды мақсат етті. Алланы, әділет пен шындықты, еңбек пен білімді сүйетін тұлға қалыптастыру - Абай мен Шәкәрімнің негізгі ұстанымы. Ойшылдар тәрбиелік категориялар негізін ұсына отырып, сабыр, еңбек, талап, ар, ұят, ынсап, ақыл сынды қасиеттерді дәріптейді. Адамды негізгі құндылық ретінде қарастыратын ұлы тұлғаларымыздың дана ойларын ұстансақ жеке адам ғана емес, тұтас қоғамның жетілуі мен өркендеуіне жол ашылатыны айқын.

Шәкәрім Құдайбердиев рухани құндылықтық категориялардың өзіндік жүйесін ұсынады. Ойшыл дүниетанымындағы дін және руханият мәселелері бүгінгі күннің талаптарын да қанағаттандыра алатындығы сөзсіз. Ақын иман, рух, тазалық мәселелерін тереңнен толғап, бірқатар тұжырымдарға келеді. Шәкәрім пайымындағы дін - қоғамдық дамудың рухани негізі, жүрекке иман ұялату арқылы ғана адамгершілік категориясының түп қазығын орнатуға болады. Ал енді иман ұғымына тоқталсақ, иман - Алланың бар және жалғыз екендігіне кәміл сену.

Шәкәрім имани және адамгершілік құндылықтарды өз шығармаларының басты арқауы етуіндегі негізгі мақсат - халқының пайдасына жарау. Ол дінді рухани адамгершілік категориялардың бастауы ретінде қарастырады. «Бір Аллаға сыйынған арам өлмес», - деген жыр жолдарынан - ақ Шәкәрім адамдық пен адалдық жолының анық бастауы қайда жатқандығын анықтап бергендей. Демек, иман - адамгершіліктің бастауы, адамды рухани кемелдендіруші негізгі құндылық. Шәкәрім адамгершілік қасиеттерге қол жеткізуде дін және мұсылмандық жолын шамшырақ етеді. Ақын иманды қиянатсыздықпен өлшейді,

«Қиянатын бар болса, иманың жоқ.

Маған десе, мың жылдай қыл ғибадат» [4], - деген жолдардан қиянатшыл адамның толассыз еткен ғибадаты да оны иманды етпейді, өзгеге қиянат жасамау, залалын тигізбеу иманның негізгі шарттарының бірі екендігіне көз жеткіземіз.

Тәнмен сезіп, құлақпен естіп, көзбен көрмек нәрсенің барлығының жақсы не жаман екенін мидағы ой саралайтынын айта келе, Жаратушы адамзатқа ми мен сана берді, дүниенің қыр-сырын танып білу, ақ пен қараны, жақсы мен жаманды ажырату «ақыл ісі» екендігін көрсетеді. Дегенмен, ақылдың ізгілікке не зұлымдыққа бағытталуы жүрекке негізделеді. Адамның ізгілікті іс қылуы - ақыл мен жүректің ісі. Ендеше, әр нәрсені сарапқа салу, байыбына жете білу, тереңнен топшылау - адамдық парыз. Ал, адамның түзу тура жолда жүруіне себепші - жүректегі иманы, рух пен дінге сенім екендігін Шәкәрім өз шығармаларында айқын жеткізеді. Ақ жүрек, таза ақыл

- діндегі басты құндылықтар. Жалпы алғанда, Шәкәрім «Алланы сүю», «адамзатты сүю» сынды Абай бастаған идеяны жаңаша мәнде жаңғыртып, ұлттық танымымызға өзгеше реңк берді. Адамның өзін - өзі танып, жеке тұлға ретінде қалыптасуында діннің қуатты күшін белгілеп, ізгілікті ой қалдырды. Адам мен оның қоғамдағы орны жайлы толғамдары арқылы Шәкәрім өз идеалындағы «түзу адам» қалыптастыруға ұмтылады. Ақын өз қоғамындағы лайықсыз әрекетке бейім, жағымсыз қасиеттерге ие адамдарды сынап мінейді. Ақынның «Қалжыңшыл қылжақпас», «Еріншек», «Шаруа мен ысырап» сынды бірқатар өлеңдерінде адамның ішкі - сыртқы бейнесі сомдалып, түзу адамға кедергі боларлық кеселдерді көрсетеді. Осынау кеселдерді сынау арқылы «түзу адамды» қалыптастыруға жол ашылатынына Шәкәрім кәміл сенеді.

«Тамам адам періште болмай тұрып,

«Ал, түзелші» дегенге ешкім көнбес» [5], - деген ақын сөздерінен Шәкәрімнің жеке тұлғаны емес, тұтас қоғамды түзетуге ден қойғандығын аңғарамыз.

Жарқын болашағымыздың бастауы боларлық жастарымызға сапалы тәрбие беру - бүгінгі заманның басты талабы. Жалпы әлемдік статистикаға сүйенсек, жасөспірімдердің психикасының бұзылуы, мінез ауытқулары, сынды құбылыстардың шамадан тыс артуы байқалады. Осындай өзекті мәселелердің шешілуіне жағдай жасау, оңтайлы жол табу - асқан қажеттілік. Осы тұста ұлтымыздың рухани мұрасы мен ұлы ойшылдарымыздың адам және оның болмысы турасындағы ой - пікірлерінің жас ұрпақ тәрбиесінде пайдаланудың маңызы зор деп санаймын.

Шәкәрім Құдайбердіұлы да өз еңбектерінде қоғамдық - әлеуметтік мәселелер мен адам тәрбиесін басты назарда ұстаған. Шәкәрімнің бұл тақырыптарда терең толғауының басты себебі де адамның мінез - құлқындағы кемшіліктер мен кертартпа іс - әрекеттер болғандығы айқын және де ойшылдың басты мақсаты жас буынды адамгершілік құндылықтар негізінде тәрбиелеу болатын. Шәкәрімнің өзі өмір сүрген замандағы қоғамдық жағдаяттарды негізге ала отырып, жастарды түзету, тәрбиелеу мақсатында жазылған әлеуметтік - тәлімдік ойлары бүгінгі күнге дейін өз ауқымы мен құзіреттілігін жоймағанын аңғарамыз. Әсіресе, «Үш анық», «Мұсылмандық шарты» сынды философиялық еңбектері мен өлеңдері - әлеуметтік - тәлімдік идеяларға толы шығармалар.

Ақын тұжырымдары жастарға адамгершілік ұстанымдарының қалыптасу негізін ұғындыра түсетіні сөзсіз. Шәкәрім өлеңдеріндегі тәрбиелік, әлеуметтік - тәлімдік идеяларды қарастыра келе, ақынның жастарға айтқан насихатын былайша жүйелейміз:

- Ғылымға, өнер - білімге құштар болу;
- Еңбекті сүю;
- Нәпсіге ерік бермеу;
- Мейірім мен қайырымдылық қасиеттерді иелену;
- Адамгершілік таныту;
- Адалдықты жақтау;
- Ізденімпаз болу;
- Білмегенге жол көрсету;

«Жас өтті тынымсыз» атты өлеңінде ақын адамның кейбір оғаш іс - әрекеттерін сынап, мінеу арқылы адамның бой түзеуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, «Ашу мен ынсап», «Мақтау мен сөгіс», «Піскен мен шикі», «Қалжыңшыл қылжақпас» секілді бірқатар өлеңдерінде Шәкәрім кертартпа мінездерді мысал ете отырып, оларды түзетудің нақты жолдарын көрсетіп береді.

Адамдардың тек материалдық игіліктерді көздеуі рухани тұрғыдан құлдырауға әкеп соқтырады. Сол себептен де, адамды тазалық пен адалдыққа баулитын көркем шығармалардың мәні зор. Ш.Құдайбердиевтің гуманистік идеяларға құрылған туындыларын ұрпақ санасына сіңіру бүгінгі қоғамның негізгі міндеттерінің біріне айналуы қажет. Ұлы ғұламаның поэзиясы да прозасы да жас ұрпақты еңбек тәрбиесіне, адами құндылықтарға тәрбиелейді. Шәкәрім шығармашылығының биік тұғырға айналуының басты себебі де осы болса керек.

Қорыта айтсақ, Шәкәрімнің шығармаларындағы рухани - адамгершілік құндылықтарды жас ұрпақ бойына сіңіру арқылы кемел қоғам құра аламыз. Ұлы ғұламаның әлеуметтік - тәлімдік ойлары жастардың рухани кемелденуінің негізі, дұрыс бағыт сілтеуші темірқазығы. Ендеше, ойшыл тағылымын зерделеп, оны келешек ұрпаққа жеткізу бүгінгі күннің белесінде.

Әдебиеттер:

1. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. - Астана : Фолиант, 2018
2. Құдайбердіұлы Шәкәрім Үш анық - Астана «Хас Сак» баспасы, 2018 - 200 бет
3. Шәкәрім Қазақ айнасы. Өлеңдер мен поэмалар. - Алматы : Атамұра, 2003. - 296 б.
4. Шәкәрім. Иманым. 2 - басылымы. - Алматы : "Арыс" баспасы, 2008. - 322 бет
5. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалар жинағы/ Құраст Г. Мұқышева - Алматы: «Өлке» баспасы, 2017. - 416 бет

ӘОЖ 070.1

МУЛЬТИМЕДИАША ОЙЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Асқар Д., Веб журналистика мамандығының 2-курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., dariga.zhumabaeva20@gmail.com
Ануарбекова А.С., аға оқытушы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., aigulsamet@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада заман ағымына сай ақпараттық қоғамдағы мультимедиаша ойлаудың маңызы жайында айтылды. Әлеуметтік желіде өз орны бар мультимедиялық құралдардың оқырман мен тыңдарманды тартудағы рөлі ерекше. Түрлі контент жасауда мультимедиаша ойлаудың маңызы зор болмақ. Мультимедиаша ойлау арқылы материалыңызды қалай табысты әрі өтімді ету жолдары осы мақала ішінде айқын көрсетілген.

Кілт сөздер: мультимедиа, мультимедиялық құралдар, медиа-контент, медиа формат, мультимедиялық технология.

Мультимедиаша ойлаудың не екенін айтпас бұрын, мультимедиа термині қандай ұғым беретінін айтса кетсек. «Кез келген адам дәрігер немесе заңгер бола алмайтыны тәрізді, кез келген жан журналист бола алмайды» [1]. Әртүрлі жағдайда қолданыс тапқан, виртуалды әлемде суреттерден бөлек ақпараттарды түсінікті тілде жеткізетін аудио мен видео барын ұмытпаған жөн. Мұндағы мультимедияның негізгі мақсаты - оқырман мен тыңдарман қауымды өзіне еліктіру болып табылады. Бірақ бұдан басқа мақсаты жоқ деген сөз емес. Қазіргі таңда өзімізге белгілі, жай ғана мәтін арқылы оқырман қауымына әсер ету, сонымен қатар айтқыңыз келген ойды қысқа-нұсқа түрінде жеткізу қиын. Өйткені құр мәтінмен берілген ақпарат оқырманды өзіне тарта алмайды. Осы сәтте мультимедияның көмегіне жүгіне аласыз. Ол материалыңызға ерекше бояу мен сән беріп қана қоймай, декоративті рөл атқарады. Міне сол материалыңызға дәлел мен факт арқылы өз ойыңызды нақтылап жеткізе аласыз. Мысалы, ірі тұлғалардың бірінен сұхбат алатын болсаңыз диктофонның көмегіне жүгіне аласыз. Егер мақалада жалған бір ақпарат тарайтын болса, диктофонды куә ретінде жазумен немесе көрсету арқылы дәлелдеуге болады. Мультимедиа арқылы ақпарат жеткізуде оның бірнеше түрі арқылы жүзеге асыруға болады. Олар: мәтін, графика(инфографика), фото-видео, аудио, анимация. Бұлар ақпараттың электронды тасымалдау қызметі болып саналады. Қазіргі кездің өзінде, интернет журналистиканы оқыту тәжірибесінде, ақпараттық технологияда мультимедиялық құралдарды қолдану кең өріс тауып отыр. Интернет журналистикада осындай мультимедиялық құралдар біршама. Әлемдік деңгейде соңғы қолданылып жүрген бірнеше құралдарға тоқталып өтсек. Бұларды "Үздік мультимедиялық бестік" десек те болады. Олар: 1) Dpity. 2) Qik. 3) Google Fashion Tables. 4) Qwiki. 5) Vuvoh.

Ендігі мультимедиаша ойлау дегеніміз не? - деген сұрақ туындауы мүмкін. Ең алдымен мультимедиялық журналистің қызметі 4-кезеңнен тұратынын айта кетейік. Олар: ақпаратты іздеу, оны өңдеу, әртүрлі мультимедиялық құралдарды пайдалана отырып материал жасау және оны жариялау. Редакция мен журналистер қандай да бір оқиға мен ақпаратты, тиімді жеткізуге арналған құралдардың жеке арсеналын іздейді. Әдетте, олар жылдам және сапалы фото және видео-бейнені өңдеуге арналған қосымшалар. Бірақ, уақыт өте кейбір құралдардың ескіруінен

бұрын жасалған материалдар дұрыс көрсетілмеуі мүмкін. Сондықтан оларды түзету қажет. Ол үшін, архивтен бұрынғы бейнелер мен қазіргі болып жатқан оқиғаларды салыстырмалы түрде алып, дайын инфографикалық кескінді сайтқа орналастыруға болады. Міне осыған байланысты, өзіңіз мультимедиаға ойлауды жетілдіріңіз.

Мультимедиялық журналистика – журналистік материалды ұсынудың белгілі бір тәсілі. Бұл бір тақырыпқа арналған және бірнеше форматты біріктіретін медиа өнім - фото, бейне, мәтін, инфографика, интерактивті. Пішімдердің комбинациясы әртүрлі болуы мүмкін, бірақ бұл материалдың әрқашан ортақ мағынасы, мақсаты, тақырыбы, идеясы, мәселесі болады. Мультимедиялық журналистика бұл тұрғыда теледидар, радио, газет журналистикасымен бір деңгейде жүреді.

Заман ағымына сай журналист мультимедиаға ойлай білуі тиіс. Яғни ол дегеніміз жай ғана мәтін жазып қана қоймай, сол жазған материалыңызды халыққа қалай өтімді әрі тиімді жеткізуді ойлау. Соған орай, аудио подкаст, кішігірім видео бейне түсіруге, қазіргі таңдағы актуальды тақырыптарға инфографика құрастыруға, онлайн -трансляциялармен толықтыруға және т.б болады. Жалпы тәжірибелі маман, заманауи журналист болу – редакцияңызға үлкен көмек көрсету ғана емес, еңбек нарығындағы сұранысыңызды арттырып, көбірек табыс тауып, жұмысыңызды қызықты ету. Зерттеушілердің айтуынша, қазіргі әлем визуалды ақпараттың қарқынды дамып келе жатқанын, ал аудитория мультимедиялық форматтарға үйреніп келе жатқанын алға тартады. Осыған сәйкес, біз пайдаланушылардың тым ауыр мазмұнды контентті: құр берілген мәтін мен ұзақ жүктемесі бар мультимедияны ұнатпайтынын көреміз. Себебі мұндай жағдай, пайдаланушыларды жалықтырып жіберуі мүмкін. Орыс зерттеушісі С.И. Симаканың пікірінше, «БАҚ-та журналистік контентті визуализациялау – медиаөнімнің заманауи тұтынушысымен өзара әрекеттесудің ең тиімді жолы» - дейді [2, 112 б]. Бүгінгі таңда цифрлық журналистиканың белсенді дамуы байқалады. Ол медиаконтентті жасаушылардан мультимедиялық ойлауды талап етеді: ақпаратты блоктарға бөлу және олардың әрқайсысын жақсы қабылдау үшін, ең қолайлы мультимедиялық форматқа «орау» мүмкіндігі. Қолданыстағы жүздеген мультимедиялық пішімдердің ішінде мұндай мазмұнды жасауға бағдарламашылар мен дизайнерлерді тартпай-ақ, журналистер өз бетімен меңгере алатын бірнеше түрі бар. Мұндай пішімдерге, мысалы, шкала (уақыт шкаласы), тест, викторина, слайдер дейін/кейін, ақыл(интеллект) картасы немесе ментальды карта кіреді. Әрине, оларды көбінесе интернет-БАҚ пайдаланады. Бірақ Беларусь медиа нарығында жұмыс істейтін кейбір БАҚ желілік орта үшін офлайн медиа-контентті «қайта орау» мүмкіндігі әлі де қиын. Ендігі кезекті болашақ журналистерге байланысты айтсақ. Тәжірибелі журналистер әртүрлі мультимедиялық форматтармен жұмыс істейтіні сөзсіз. Мысалыға алсақ, Беларусь мемлекеттік университетінің журналистика факультетінің студенттері мұнымен қалай айналысуда? 2018 жылдың желтоқсан айында барлау сауалнамасынан алынған деректер бойынша, зерттеуге қатысқан барлық курстар мен мамандықтардан 78 студент қатысқан көрінеді. Ондағы негізгі әдіс - жазбаша сауалнама болған деседі. Зерттеудің нәтижесінде студенттердің заманауи мультимедиялық пішімдерден жалпы хабардарлығын, сондай-ақ тартымды медиа-контент жасауды үйренуге деген ұмтылысын көрсетеді. Респонденттерге 16 мультимедиялық пішім бойынша біліктілік деңгейін бағалау ұсынылды: тест, слайдер дейін/кейін, интерактивті фото, интерактивті бейне, инфографика, интерактивті инфографика, фото және бейне, виртуалды тур, хронология, ментальды карта, аудио слайдшоу, подкаст, мәтіндегі аудио фрагмент, интерактивті карта, микропішімдер (цитаталар, цифрлар, фактілер).

Әрқайсысы үшін ұсынылған жауаптардың біреуін немесе бірнешеуін таңдау қажет болды: «Мен білмеймін», «Мен бұл туралы естідім», «Мен оның не екенін білемін», «Мен жасай аламын». Сауалнамаға сәйкес респонденттердің 44,9%-ы журналистік материалдарында мультимедиялық форматты пайдаланады, 19,2%-ы қолданбайды, қалған 35,9%-ы БАҚ-пен жұмыс істемеймін - деп жауап берді.

Зерттеулерде көрсеткендей, 17 мен 20 жас аралығындағы жастар қызықты оқиға ретінде жазылған мақалаларды толық оқиды. Сондай-ақ оқудың толықтығына ұзақтығы 1 минутқа дейінгі фотолар мен қысқа бейнелердің болуы әсер етеді [2, 417 б]. Әдетте осы форматтар мультимедиялық ұзақ оқудың, ажырамас элементтері болып табылады.

«Қазіргі заманда қызмет атқаратын әмбебап журналисте болуы керек білім мен шеберліктің аясы: —компьютерлік білім» [3, 100 б]. Бүгінгі таңда ең танымал әлеуметтік медиа форматтарының бірі - инстаграмдағы оқиға-әңгімелер (stories). Фотосуреттер мен бейнелерді қысқа мәтінмен, стикерлермен, GIF анимациясымен үйлестіре отырып, әлеуметтік желіде жарқын оқиғаларды жасау мүмкіндігі төрт жыл бұрын пайда болған. «2016 жылы Snapchat мессенджері өз пайдаланушыларына бұл функцияны ұсынды, кейін ол Instagram және Facebook-те пайда болды. 2017 жылы «ВКонтакте» әлеуметтік желісінде «оқиға-әңгімелер» пайда болды [2, 129 б.]. Жыл сайын бұл формат жазылушылар арасында танымалдыққа ие. Инстаграм желісіндегі оқиғалардың (stories) ерекшеліктері - бір слайдтың қысқа ұзақтығы - 15 секунд, суреттің тік орналасуы, 24 сағаттан кейін өздігінен жойылуы (кейбір әлеуметтік желілерде әңгімелер мұрағатта тек авторға ғана немесе сақталған файлда көрінеді. «Актуальное» бөлімі). Платформаның мүмкіндіктерін кейбір шетелдік БАҚ сәтті пайдалануда. Осылайша #VogueBackstage жобасының 682 бейнебаяндары 11 миллион қаралым жинады. «BBC News мамандары да Instagram бейнелерін пайдалану арқылы қосымша көрермен тартуға тырысады» [2, 161 б].

Сюжеттер арнасынан мазмұнды тұтыну кезінде жазылушыдан көп күш жұмсалмайды: сіз оқиғаларды іске қосу арқылы, соның ішінде жарнамалық мазмұнды да көре аласыз. Бұл әдіс кездейсоқ қызықтыратын мазмұнды іздеу үшін теледидардағы арналарды ауыстырудағы іс-әрекетті еске салады. Екінші жағдай - арнадағы жеке оқиғаларды көру. Интерактивтілік сюжеттердегі процесті сезінуге мүмкіндік береді. Яғни ол жазылушының орындауға қажет кез келген әрекеті.

- құрылғының сенсорлық экранында әр жолды басу арқылы оқиғаны жылдамырақ айналдырыңыз;
- бизнес аккаунттеріне сілтеме бойынша (экранды сырғыту);
- дауыс беру (екі жауап бар);
- сәйкес рейтингтік жүгірткі арқылы ұсынылған мазмұнды бағалау;
- сауалнамаға қатысу;
- авторға өзіңізді мазалаған кез келген сұрағыңызды қою.

Жалпы мультимедиялық ойлауда оны іске асыру үшін арнайы контент-жоспар құрудың мәні зор. Себебі әр жазған мақалаңыздың сырт келбеті яғни басты тақырыбы болсын, блоггинг кезінде өте маңызды рөл атқарады. Ол оқырман қауымның оқуға деген ынтасын немесе керісінше жалықтырып жіберуіне әсер етуі мүмкін. Егер моральды және этикалық ерекшеліктері жағынан ескерілмеген жағдайда, жақсы жазылған мақаланың өзін дерлік қабылдау қиынға соғады. Неліктен дейсіз бе? Себебі әрбір ақпарат пен мақала лайықты безендіру мен пішімдеуді қажет етеді. Жалпы, мақаладағы контент құрамы 3 түрлі ақпараттан тұрады: мәтіндік ақпарат, графикалық ақпарат, мультимедиялық ақпарат (аудио және видео).

Контентте ең маңыздыларының бірі - мәтін болып саналады. Ұзақ мәтіндерден гөрі, қысқа жазылған мәтінді оқу анағұрлым оңайырақ. Бұдан бөлек мәтінде жазылған қаріптердің түсі мен көлемі де маңызды. Оқырманның көңілін аудару үшін мәтіннің маңызды деген жерлерін түрлі түсті бояулар мен асты сызылған сызықтарды қолдануға болады. Бұл мақалаға ерекше бір эстетикалық көрініс беретіні сөзсіз. Ендігі кезекті графикаға берсек. Блоггингте графикалық сурет пен бейнені кеңінен қолдану әлемде кең етек алып отырғанын жоққа шығару мүмкін емес. Ол жайында жоғарыда толығырақ айтып кеткен едім. Графикалық сурет веб-баспаларда және блогтарда міндетті түрде болуы қажет. Графикада суреттер, коллаждар, гистограммалар, сызбалар мен карикатуралар қолданылады. Бұл графикалық бейнелер сіздің мақалаңызды қызықты әрі алуан түрлі етіп көрсетеді. Егер тақырыпқа байланысты сурет таңдай білсеңіз, ол оқырманның есінде қалып, ерекше бір психологиялық әсер қалдыруы мүмкін.

Мультимедиялық технологияны оқу үдерісінде пайдалану - көзбен көру жадына сәйкес, адамның қабылдау мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді. Неге десеңіз, білім алушының көпшілігі естігенінің 5% - ын және көргенінің 20%-ын дерлік есте сақтайтыны белгілі. Ал осы орайда аудио және видео ақпаратты бір мезгілде қолдану есте сақтаудың 40-59%-на дейін арттырады екен. Демек, бұл дегеніміз интернет журналистикада уақытты үнемдеу, демонстрациялық материалдар даярлау мақсатында мультимедиялық құралдарды пайдаланған тиімдірек.

Қорытындылай келе, ақпараттандырылған қоғамның талабына сай білім алушы (адресат) мен білім беруші (адресант) жаңаша көзқарасты, терең ойлы болу керек. Сондықтан да, қоғамның басты бағыттарының бірі - заман талабына сай жас ұрпақты көкірегі ояу, көзі ашық, ізденімпаз, өзіндік шығармашылық жұмыспен еркін айналыса алатын саналы ұрпақ дәрежесіне жеткізу. Оқу үрдісінде жаңа ақпараттық-мультимедиялық технологияларды қолдану, әлемдік білім кеңістігіне толығымен еніп, халықаралық деңгейге көтерілуде септігін тигізери анық. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келсек, ақпараттық-коммуникация мен мультимедиялық технологиялардың жетістіктерін білім беру үрдісіне енгізу, жаңа білім стратегиясына көшу болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Әділбаев Н. Интерактивтілік білімнің жаңа көкжиегіне қадам басты // Заң газеті. – 2007. – 30 тамыз. – 15 б.
2. Мультимедийные мышление в формате современных СМИ / Журнал Беларуская думка глав ред. В.Ф.Гигин: № 7; Ольга Касперович-Рычкович;.
3. Мультимедиялық журналистика. Оқу құралы / Г.С.Сұлтанбаева А.Б.Әлімжанова. - Алматы «Қазақ университеті» 2016

УДК 811.161.1

ЧАСТОТНОСТЬ УПОТРЕБЛЕНИЯ СЛОЖНЫХ СЛОВ В ПОВЕСТИ АНТУАНА ДЕ СЕНТ-ЭКЗЮПЕРИ «МАЛЕНЬКИЙ ПРИНЦ»

Жалпанова Д., студентка 1 курса специальности «Подготовка учителей русского языка и литературы», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз,
dana_04_13@mail.ru

Мыханова Ж.Б., старший преподаватель, магистр педагогических наук, кафедра «Русский язык и литература», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз,
janar-7171@mail.ru

Аннотация: в этой статье раскрывается частотность употребления сложных слов на основе повести французского писателя Антуана де Сент-Экзюпери «Маленький принц». Утверждено, что частое употребление сложных слов произвольно учат русской грамматике, а также пополняют словарный запас.

Ключевые слова: правила русского языка, грамматика, повесть, французский писатель, зарубежная литература, планеты, сказка, сложные слова, трудновыговариваемые слова.

В Республике Казахстан, независимой стране, русский язык имеет высокую потребность в разных областях сферы жизни общества, выполняя функцию коммуникации межнационального общения. Граждане в стране владеют двумя языками, следовательно, система образования Республики Казахстан предоставило возможность обучения, придерживаясь принципа равенства языков и выделять программы обучения на обоих языках.

Социальная значимость владения русским языком открывает большую возможность в изучении русской или зарубежной литературы. Объективные различия в контингенте, изучающих русский язык, должны быть также учтены в ходе подготовки учителей русского языка и литературы в высших учебных заведениях. Важно не только развивать профессиональную компетенцию будущих педагогов, а также знакомить и побуждать к творческому решению существующих методических проблем.

«Дети должны быть очень снисходительными к взрослым» - повествует произведение французского писателя. Однако, кроме глубокого смысла в цитате, повесть произвольно учит нас русской грамматике и орфографии, даже не попадаясь на глаза, слово «снисходительными» является сложным [1].

В данной статье раскрываются понятия сложных слов. Сложное слово — это слово, имеющее в своём составе несколько корней. А также главную роль в пополнении словарного состава русского языка играет словообразование, создание новых слов из имеющихся уже в данном языке.

Нередко в орфографических пособиях и словарях русского языка существуют понятия, которые противоречат правилам написания сложных слов, являясь одним из трудных языков на данный момент. Образуются, как правило, от самостоятельных частей речи, сохраняя в своём составе целиком слово, либо часть. Существуют различные способы определения сложных слов. Также присутствуют труднопроизносимые, как «усовершенствование», «покровительствовавшие», являющиеся сложными словами.

По сей день русский язык пополняется высказываниями нового значения, в большинстве моментов являясь сложными. Сложные слова в русском языке позволяют точно и в самом деле опознать и назвать предмет, деятельность, либо его описание.

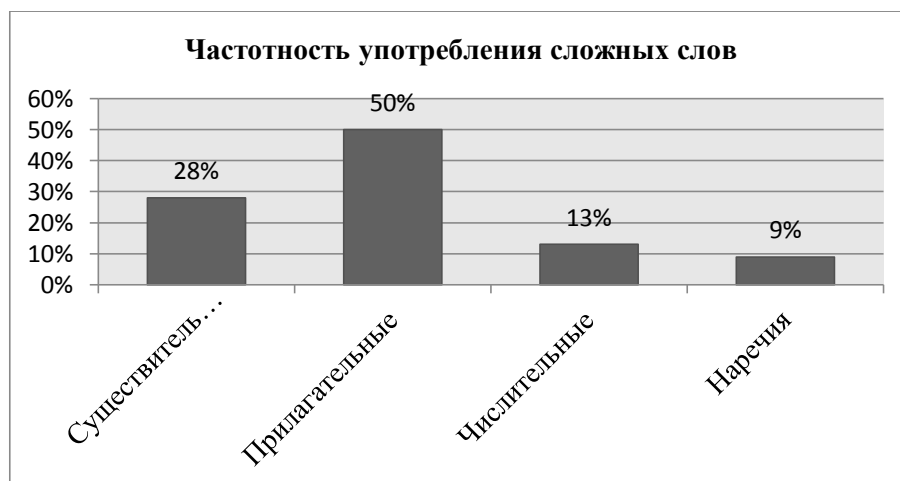
Следовательно, к сложным словам относятся сложносокращенные, как аббревиатуры. Аббревиатуры избавляют от необходимости произносить длинные словосочетания подряд. По большей части в аббревиатурах присутствуют сложные прилагательные и сложные существительные, позволяя произносить длинные названия учебных заведений, факультетов, а также названия работ, фирм и фабрик. Имена собственные также могут быть сложными, при этом может быть слитное написание. В таких случаях, если речь идет о названиях городов. Самыми длинными и самыми трудновыговариваемыми признаны сложные прилагательные, в которых не только есть несколько корней, но и усложняют суффиксы. Следует различать сложные слова с соединительными гласными и сложные слова без соединительной гласной. При этом в сложных словах вызывает трудности не только правописание, но и правильное ударение [2].

Раскрывая тему статьи, можно взять в пример, когда Маленький принц странствовал по разным планетам. В одной из них говорилось: «Ибо он был поистине полновластный монарх и не знал никаких пределов и ограничений». «Полновластный» является сложным прилагательным, так как есть соединительная гласная. Основная аргументация строится на частотности употребления сложных слов в повести великого французского писателя Антауана де Сент-Экзюпери, написавший произведение «Маленький принц», и посвятивший Леону Верту. Сказка-притча, состоящая из двадцати семи глав, повествуется о том, как главный герой путешествует по астероидам, размышляя о месте бытия в жизни, по причине конфликта с цветком, выросший на его планете. Французский писатель создал данную повесть через воспоминания об авиакатастрофе над пустыней. Важный смысл произведения состоит в том, что взрослый когда-то был ребенком, а ребенок нет, что взрослые забыли, как были озорными, и при этом делают замечания на шалости детей, слепо веря в то, что никогда не баловались и всегда были послушными [3].

На основе произведения «Маленький принц» содержится фантастический рассказ о путешествии главного протагониста, и его знакомстве с красочными персонажами. Аллегория различных говорящих животных, либо неодушевленных объектов выступают в роли людей, встречающиеся в повседневной жизни. Образ Розы представляет из себя любовь. Образ Лиса, первого близкого друга Маленького принца. Лис, встретившись под яблоней, делится с мальчиком знанием о значимых жизненных структурах, таких как любовь, привязанность, ответственность и дружба.

Раскрывая произведение, появление Маленького принца на Земле символизирует рождение человека, приходящего в наш мир с чистой душой, а также открытым к миру.

«Может быть, этот человек и нелеп. Но он не так нелеп, как король, честолюбец, делец и пьяница. В его работе все-таки есть смысл. Когда он зажигает свой фонарь — как будто рождается еще одна звезда или цветок. А когда он гасит фонарь — как будто звезда или цветок засыпают» - так отзывался золотоволосый мальчик об обитателе планеты с фонарём. Присутствует одно сложное существительное «честолюбец».



«Человек, потерпевший кораблекрушение и затерянный на плоту посреди океана, - и тот был бы не так одинок. Вообразите же мое удивление, когда на рассвете меня разбудил чей-то тоненький голосок» - в данном случае «кораблекрушение» сложное слово, так как есть два корня «корабль» и «крушение».

«И Маленький принц звонко засмеялся, так что меня взяла досада: я люблю, чтобы к моим злоключениям относились серьезно» - в цитате находится сложное существительное.

«Можете себе представить, как разгорелось мое любопытство от этого полупризнания...» - также имеется сложное существительное.

При получении знаний Маленького принца от своего друга, он обретает конец жизни на Земле, закончив путешествие с планеты на планету, окончательно решив вернуться к своей Розе. Повествование идёт от лица лётчика, что в конце сказки-притчи уверен в том, что мальчик вернулся на свою планету и просит, что если кто-нибудь из читателей будет в пустыне, и заметит кого-то напоминающего на мальчика с золотыми волосами и залихватским смехом, то это и есть Маленький принц. «Его полуоткрытые губы дрогнули в улыбке, и я сказал себе ещё: трогательней всего в этом спящем Маленьком принце его верность цветку, образ розы, который сияет в нём, словно пламя светильника, даже когда он спит...».

В заключении, русский язык обладает значимостью международного уровня. В Республике Казахстан, в жизнедеятельности населения немаловажно присутствует роль русского языка, а также и русской литературы. Русский язык признан богатым языком, следовательно, есть большое количество сложных слов. При этом русский язык стал распространяться в конце девятнадцатого, в начале двадцатого века, а также во времена советского союза был межнациональным языком коммуникации, являясь одним из немногих языков в мире, который признан в развитии мировой системы. Произведение повествует не только о главных моральных ценностях, прививая детям, так и взрослым, но и грамотное частотное содержание сложных слов произвольно учит орфографии русского языка [4].

Литература:

1. Сент-Экзюпери, Антуан де. Маленький принц / А. де Сент-Экзюпери; перевод с французского Н. Галь. // Электронный ресурс: <http://www.vavilon.ru/noragal/pp/pp01.html>
2. Пособие для занятий по русскому языку в старших классах / В.Ф. Греков, С.Е. Крючков, Л.А. Чешко». Издано: (2005).
3. Биография Антуана де Сент-Экзюпери // Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Сент-Экзюпери,_Антуан_де
4. Закон Республики Казахстан «Об образовании». // Электронный ресурс: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>

УДК 004.5:378.147

КОНЦЕПЦИЯ SMART-ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Жолдыбекова Д., студентка 3 курса специальности «Подготовка учителей по иностранным языкам», Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г.Тараз,
dinazholdybekova@mail.ru

Маношкина Е., студентка 3 курса специальности «Подготовка учителей по иностранным языкам», Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г.Тараз, kkate023@mail.ru

Ахметова М.К., магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Мировые языки», Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати,
г.Тараз, kotsch2006@rambler.ru

Аннотация: Образование является самой быстрой обновляемой отраслью, как с точки зрения содержания, так и с точки зрения использования технологий и методов обучения. Формирование информационно-коммуникационных и технологических компетенций задача каждого педагога. В связи с тенденциями образовательного процесса, обучающие SMART - технологии занимают ведущее положение и предоставляют новый путь для обучения. Школьники как «digital поколение» легко осваивают современные технологии, а знания воспринимают с интересом, если они поданы в новейших формах. В статье рассматриваются такие вопросы как SMART-образование и SMART-технологии, как сферы формирования индивидуального обучения и навыки, развивающиеся посредством использования новой среды образования.

Ключевые слова: SMART-образование, SMART-обучение, SMART-технологии, SMART-педагог, цифровой образовательный контент, SMART-инструмент, аудиовизуальный контент.

Современный мир – это мир необычных технологий, новых видов коммуникации и массового информационного обеспечения. Поэтому XXI век характеризуется развитием техники и средств связи, а окружающие нас вещи и устройства делают нашу жизнь более комфортной, безопасной и интересной. В связи с этим современный мир, находясь в тесном контакте с гаджетами, требует от людей большей мобильности, которая адаптирует к новому темпу жизни. Таким образом, на сегодняшний день информатизация общества привела к качественным изменениям в сфере образования, а информационные технологии стали более доступными, что позволило вывести образовательную среду на новый уровень.

На волне бурного развития информационно-коммуникационных и инновационных технологий выросло так называемое «digital-поколение», для которого SMART-устройства и гаджеты, являются обязательными элементами жизни. Благодаря развитию тенденции цифровизации, произошло прогрессирование SMART-устройств и, конечно же, развитие SMART-образования, которое поправляет доступность образования и позволяет обучающимся быть «всегда, везде и в любое время».

В Стратегии «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства кнароду отмечено: «Наши граждане должныбыть готовы к тому, чтобы постоянно овладевать навыками работы на самом передовомоборудовании» [1].

Структурной частью реализации этой идеи является введение SMART-обучения в систему образования. Основным направлением качественного введения SMART-обучения является формирование информационно-коммуникационной и технологической компетентности педагогов в системе повышения квалификации. Smart обучение повышает доступность образования педагогов и дает возможность самостоятельному развитию траектории профессионального роста, приравнивает уровень образования педагогов городских сельских школ, открывает путь на мировую арену.

По этой причине, SMART-образование стало постулатом, который предполагает комплексную модернизацию образовательного процесса, а также методов и технологий, используемых в данном процессе, что позволяет по-новому построить процесс разработки педагогического контента и его актуализации. SMART-образование предполагает наличие большого количества источников, максимальное разнообразие мультимедиа (аудио, видео, графика), способность быстро и просто настраиваться под уровень и потребности слушателя [2]. Это совершенно новая образовательная среда, в которой образовательная деятельность осуществляется в интернете на базе общих стандартов.

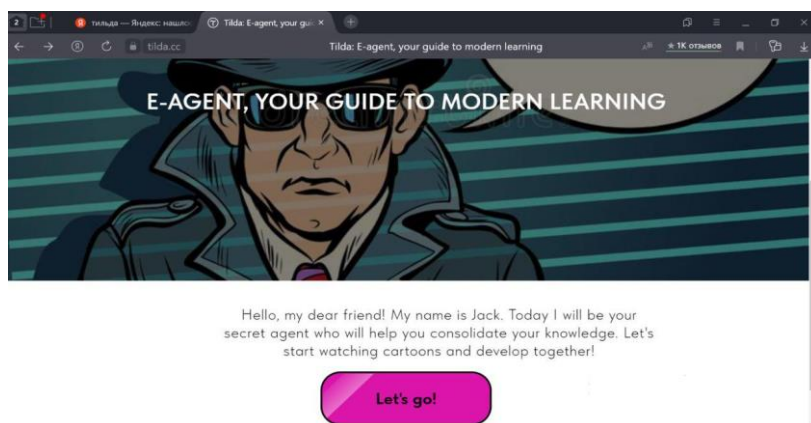
В целом, SMART-образование – это образовательная парадигма, которая предполагает реализацию образовательного процесса, на основе использования информационных SMART-технологий, которые обеспечивают непрерывный доступ к учебной информации, а также предоставляют возможность переноса последующей работы с одной образовательной платформы на другую [3]. SMART-технологии не имеют границ. Они могут быть использованы в широком образовательном диапазоне для формирования индивидуальности абсолютно каждого обучающегося. Более того, динамичность и интерес во введении SMART-технологий увеличивает применение общения, позволяет поднять уровень эффективности учебной деятельности, способствуют фиксированию информации, при этом повышая возможность воспроизведения материала в будущем.

Создание качественных обучающих, умных и контролирующих программ – это сложный процесс, требующий больших усилий и времени от педагога. Поэтому грамотное использование умных технологий и программ требуют профессионалов в виде SMART-педагогов. Как известно, учителя становятся SMART-педагогами благодаря своим знаниям, практическому опыту и постоянным совершенствованием свои профессиональных навыков, внося разнообразие в учебный процесс. Ориентация на новые ценности динамично развивающегося общества и в первую очередь молодого поколения, открытость новому опыту в меняющихся условиях профессиональной деятельности становится профессиональной необходимостью абсолютно для каждого учителя.

Уже стало нормой учителям проводить учебные занятия с использованием мультимедийных презентаций, сделанных при помощи Microsoft Power Point. Однако, наряду с привычными презентационными технологиями, в сферу образования проникают новые, так называемые, интерактивные технологии, которые позволяют уйти от презентации в виде слайд-шоу и использовать технологии более продвинутого уровня, в виде разнообразных цифровых образовательных ресурсов, SMART-приложений и инструментов. В таком случае, SMART-педагогу необходимо создавать учебный контент, который будет реализовываться с использованием SMART-технологий, обеспечивающий ориентировку обучающихся в процессе непосредственной работы с цифровым образовательным контентом.

Однако для того, чтобы создать качественный SMART-инструмент необходимо повышать квалификацию педагогов, для того чтобы такой формат обучения не вызывал ни у кого трудностей.

В нашей работе мы предлагаем, с помощью «умной технологии», которая может применяться SMART-педагогами в процессе обучения, в частности при обучении английскому языку разнообразить занятие. Суть данной технологии заключается в том, что она представляет собой «Образовательный E-агент», созданный через конструктор сайтов «TildaPublishing», который не сложен в своем применении [4]. Нами были разработаны задания на базе этого сайта для улучшения навыков аудирования, говорения, письма и чтения подходящих для, уровней A1 «Elementary», A2 «Pre-intermediate», B1 «Intermediate», и B2 «Upper-intermediate».

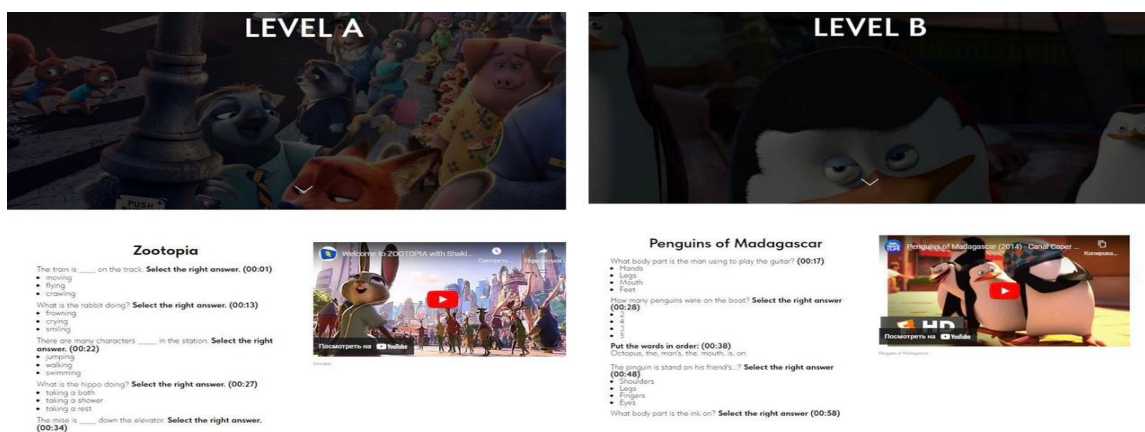


Сайт подойдет для тех, кто хочет подтянуть и укрепить свои навыки просто, быстро и увлекательно. Каждый урок является интересной тренировкой. На сайте можно найти мультфильмы для изучения английского языка. В мультипликационных роликах не содержится

сленга, сложных грамматических конструкций, темп речи размерен, что не создаст сложностей в понимании и освоении языка. И так как информация, преподнесенная в виде мультфильма, является фактором аутентичности, создается высокий уровень доверия к изучаемой информации со стороны ученика.

Более того, аудиовизуальный формат делает обучение эффективным и полезным, так как видео содержит большое количество информации в небольшом пространстве. Грамотно продуманное и хорошо сделанное видео снижает когнитивную нагрузку и снимает стресс, усталость, чувство неудовлетворенности от попыток понять смысл большого количества текста в неактуальном отображении. Наблюдение за действиями, происходящими в мультфильмах, стимулирует восприятие информации, как логическим полушарием головного мозга, так и образным, который отвечает за интуицию и творчество. Такая методика позволит освоить язык при помощи ассоциативной связи.

Также созданный нами «Е-агент» обеспечивает организованность и оптимизированность учебного процесса, несмотря на время и место, предполагает непрерывный доступ в информационной базе. Одним из плюсов, в использовании данного сайта является то, что в ходе процесса обучения, у обучающихся имеется доступ к контролю получаемой информации, что позволит ускорить процесс обучения в зависимости от потребностей. Другими словами, ученик может выбрать уровень сложности, который будет изначально соответствовать уровню его знаний и вместе с этим улучшать его, переходя на более сложные уровни. Возможность в выборе, среди доступных уроков, открывает неограниченные преимущества обучении, которые предоставляют свободу и независимость ученикам.



Применение основ данного метода работы является дополнительным стимулятором для создания «здоровой» конкуренции в классе и помогает создать комфортные условия для учебного процесса, что в свою очередь, является дополнительным источником мотивации при выполнении парных, групповых или командных заданий по языку.

Таким образом, использование видеоматериалов в представленной SMART-технологии способствует полноценной отработке фонетического, лексического и грамматического материала, где и когда угодно. Кроме того, такой формат обучения предоставляют информацию для размышления, которая служит основой для формирования и развития речевых и креативных навыков обучающихся.

Литература:

1. Послание Президента Республики Казахстан «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства», 14.12.2014 г.
2. Дмитриевская Н.А. Смарт образование.— Режим доступа: <http://www.myshared.ru/slide/72152/>

3. Тихомиров В. П. Мир на пути к SmartEducation: новые возможности для развития <http://www.slideshare.net/PROelearning/smart-education-7535648>
4. <http://project6169247.tilda.ws/>

УДК 81.246.3:373

WAYS TO IMPROVE TRILINGUAL EDUCATION IN RURAL SCHOOLS

Karzhaubayeva M., bachelor student 3rd year student of specialty: «6B01707 Training of teachers of foreign languages», M.KH. Dulaty Taraz Regional University, Department of "World Languages", Taraz munira.karzhaubayeva@mail.ru

Torekeyev B.A., supervisor Senior Lecturer, Master of Foreign Languages, Department of "World Languages", M.KH. Dulaty Taraz Regional University, Taraz torekeyev333@gmail.com

Annotation: This article is devoted to the development of trilingual education in rural schools. The article describes the problems that hinder language learning in rural schools. The role of teachers for the development of trilingualism was described. In order to start trilingual education for village students, special questions were raised and corresponding answers were considered. A special survey was conducted and the topic was studied in depth.

Keywords: educational program, knowledge of English, "Building the future together", teachers, monolingual, bilingual, trilingual, polylingual, rural school, urban school.

"To learn a language is to have one more window from which to look at the world" [1]. As the Chinese proverb says, when a person learns a new language, he forms a new attitude and begins to think differently.

Education is at the forefront in a world where a thousand changes and develops every day. Knowledge of English is especially in demand at all times. In 2006, the first president of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Abishuly Nazarbayev spoke about the policy of trilingualism at the assembly of the people of Kazakhstan.

In his address to the people of Kazakhstan "Building the future together" the President stated, "I always say that knowing three languages is essential for the success of every Kazakhstani. Our task is to raise the number of citizens speaking the state language up to 80%" [2].

After those years, we can say that the number of young people in our country who wants to learn foreign languages has increased. For this reason, we need new ways that can make the students interested in learning a new language, especially in rural schools.

As we know, technology is currently evolving faster than human's thoughts. Therefore, an era of rapid development of technologies and the desire to achieve a level where robots can replace teachers, our country needs advanced and educated specialists to improve trilingual education. As we know, many rural schools are not equipped with modern technologies. Except for technologies, there are very few skilled, trilingual specialists in the village. Most of the young professionals who have mastered the language prefer to work in urban schools. That is why there are more elderly teachers than young professionals in rural schools.

Teachers have a different role in implementing trilingual education in rural schools.

It all depends on the teachers whether the student is interested in the language, learns the language easily or vice versa.

For example, in rural schools, teachers teach several subjects (physics, chemistry, mathematics). In such schools, it is difficult to learn trilingualism. It will take time for rural teachers, who are used to the Soviet-era education system, to get used to the updated curriculum.

How can we solve this problem?

The purpose of the research is to study the public opinion on the improvement of the trilingual education system in rural schools. The aim is to find out how local residents know about trilingualism and their opinions about it. This includes respondents views on developing trilingualism and their individual actions to improve it.

In this research we will answer for several questions like:

- What are the barriers to implementation of trilingualism in rural schools?
- What kind of governmental actions will help to improve and completely realize trilingual education system?

We conducted a survey among citizens to summarize the general topic and delivered by social networks such as VKontakte, Telegram, Instagram, Facebook and WhatsApp. The purpose of this survey is to find out the opinions of rural residents about trilingualism and what actions should be taken to develop trilingual education in rural schools.

The main conclusion of this research was made using the software for managing surveys “Google Forms” in order to find out public opinion. 20 respondents answered the questionnaire with interest. Due to the priority of our topic, we wanted to know the thoughts of residents. The goal was to get the opinion of young people studying in this field as future teachers.

The questionnaire consists of a total of 10 Questions. It is considered divided into 3 sections: demographic, theoretical and practical part.

The survey was easy to answer. The respondents had the opportunity to answer in two different options like yes/no and include their opinion about trilingualism.

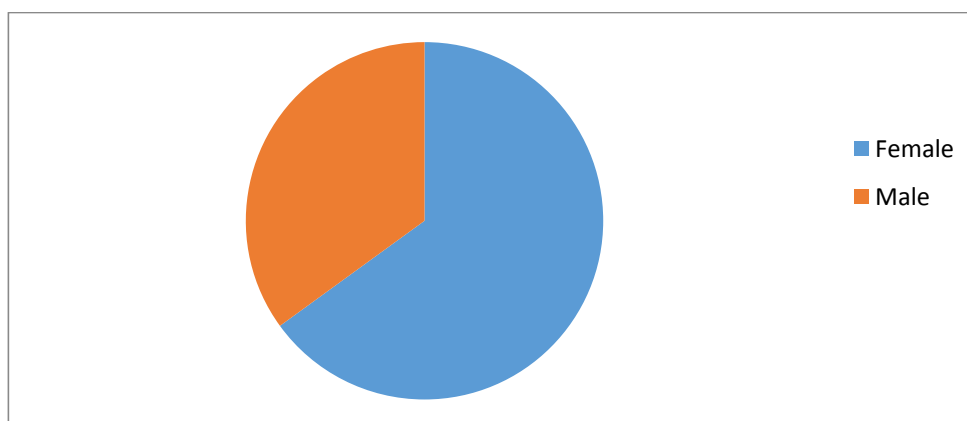


Diagram 1. Gender of the respondent.

The vast majority of respondents who answered the survey questions from **diagram 1**. that is, we can see that 65% are women, and the remaining 35% are men.

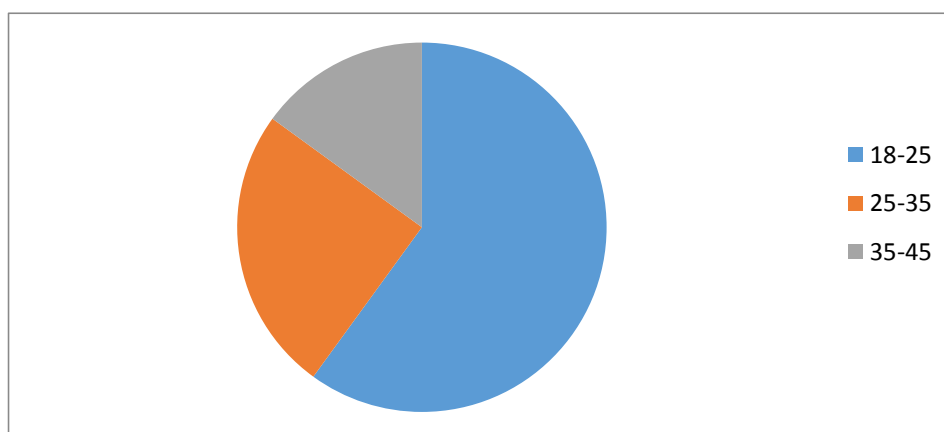


Diagram 2. The Age of the respondent.

In chart 2, 15% of the survey participants are old people between the ages of 35 and 45, 25% are between the ages of 25 and 35, and 60% are respondents between the ages of 18 and 25.

Quantity of languages	Quantity of respondents
Monolingual	7
Bilingual	4
Trilingual	6
Polylingual	3

From this table, we can see that 7 of the 20 respondents speak only their own language, and 4 are bilingual. 6 people speak 3 languages fluently, 3 people know many languages. The conclusion is that not all people are equally capable of learning a language or have no interest in learning a language.

Therefore, we can understand from this that the level of language knowledge of students and teachers in rural schools is not the same. However, what methods can we use to learn three languages?

After research, you can find answers to questions about this issue.

According to Marzhan Toregulovna, a specialist of the education department of Taraz city, there are no special departments for training teachers and students, so the entire process of its implementation is in the hands of English language teachers. In addition, given the impact of exams on high school students, learning subjects in another language is difficult. The main problem in the development of courses for trilingual educational programs is the lack of specific requirements for the skills and competencies that a trilingual specialist should have upon completing the educational program.

What measures of the government will help to improve and fully implement the trilingual education system? As a result of the survey conducted among residents, it can be concluded that a special organization should be created by the state to implement trilingualism and train teachers and students.

In addition, high school students are not ready for such reform changes because they have other problems such as UNT. As a result of these studies, it can be concluded that a lot of work needs to be done to introduce the trilingual education system. Specialists among teachers are increasing in schools. This is something we must continue to do and can improve through courses such as Global Perspectives.

The list of literature:

1. <https://elenaruvel.com/12-tsitat-vdohnovlyayushhih-na-izuchenie-yazykov/>
2. Nazarbayev, N.A. "Building the Future Together!" / The Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the People of Kazakhstan: http://www.akorda.kz/ru/page/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-a28-01-2011-g_1340624589

ӘОЖ 811.111-26

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ НЕГІЗГІ ҚИЫНДЫҚТАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Пернебай А.О., ШТ 22-1 тобының 1 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Ұстаз институты, Тараз қ., pernebaiaksholpan.ako@gmail.com
Тулебаева С.К., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Ұстаз институты, Тараз қ., «Білім берудегі шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушысы, магистр, sand.8484@mail.ru

Аннотация: Қазіргі таңда ағылшын тілінің өзектілігі мен маңыздылығы күн сайын артып, ағылшын тілін меңгергісі келетін адам саны да көбейеде. Өзге тілді меңгеру – өте ұзақ және қиындықтар туғызатын процесс. Ағылшын тілін үйрену жолындағы негізгі қиындықтар мен оның перспективалары жайлы зерттей отырып, шешу жолдарын анықтау зерттеу жұмысының мақсатын көрсетеді. Бұл зерттеу жұмысында ағылшын тілін меңгерудің теориялары сараланып, тілді меңгеру барысындағы қиындықтар анықталып, оларды шешу жолдары ұсынылды. Ағылшын тілінің қоғамдағы маңызы мен жастардың бұл тіл жайында ойы анықталды. Теориялық тұрғыдан тілді меңгерудің жеткіліксіз екендігі мәлім болып, тәжірибеге назар аудару сынды кеңестер берілді.

Кілт сөздер: ағылшын тілі, тәжірибе, қиындықтар, тілді үйрену.

Қазіргі таңда әлемдік жаһандану заманында тіл білетін адамның қоғамдағы рөлі де ерекше. Сондықтан ағылшын тілінің маңызына үңіліп, қоғамдағы рөлін айқындау маңызды болып есептеледі. Тілді үйрену барысында қиындықтар туындайтыны рас, оны шешу жолдарын қарастыру, тіл үйреніп жүрген адамдарға кеңес беру өте маңызды. Зерттеу барысында тіл үйренудегі перспективаларды ескере отырып, тілдің қазіргі таңдағы қоғамдағы маңызын айқындау кезек күттірмейтін мәселе. Осы мәселелерді шешу үшін төмендегі *міндеттер* қойылды: - ағылшын тілінің қоғамдағы маңыздылығын мен негізгі рөлін түсіндіру; - тіл үйрену барысында туындайтын қиындықтарға тоқталып, оларды шешу жолдарын ұсыну; - ағылшын тілін үйренудің оңай және тиімді жолдарын қарастыру.

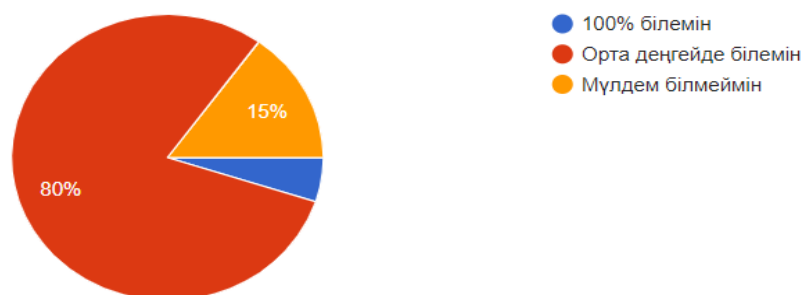
Соған байланысты тіл үйрену барысында көптеген адамда кездесетін бірнеше қиындықтар жайлы зерттеп, оларды шешу жолдарын қарастырып көрдім: А) нақты мақсаттың болмауы; Ә) ағылшын тіліндегі шақтарды түсіну барысында туындайтын қиыншылықтар; Б) тыңдалым; В) сөздік қордың аз болуы; Г) тәжірибе [1].

Тәжірибелік дағдыны дамыту үшін шет елдік азаматтармен сөйлесіп көруді кеңес беретін едім. Қазіргі таңда цифрлы формат жақсы дамып жатқандықтан шет елден дос табу қиындық туғызбайды. Бірақ, кей жағдайда қауіпті болып жатады. Сондықтан мен өз тәжірибем бойынша “Tandem” деген қосымшаны кеңес беремін. Бұл қосымша шет елдік дос табуға үлкен мүмкіндік береді және алаяқтарға алданып қаламын деп уайымдамасаңыз болады. Себебі өз тәжірибем бойынша мен осы қосымша арқылы көптеген достар тауып, ағылшын тілінде практикамы жетілдіріп, тілдік барьерге деген қорқынышымды жеңе алдым және өзгелерге де кеңес беремін, тілді үйрену жолында өз тәжірибем бойынша лайфхактар ұсынғым келеді. Бұл лайфхактар тілді үйренуге деген мотивация беріп, бұл үлкен, ауқымды процессті жеңілдетеді деп сенемін. 1. Жоспар құру. 2. Бөлменіздегі заттардың атауын ағылшын тілінде жазып қою. 3. Қателік жасаудан жасқанбау. 4. Сөздік дәптердің болуы. 5. Подкасттар тыңдап, фильмдерді ағылшын тілінде қарау [2].

Тіл үйрену барысында арнайы курстарға жазылу кез келген адамның қалтасын көтере бермейді. Яғни, қаражат жағынан қиындықтардың туындауы қалыпты жағдай болып табылады. Мұндай жағдайда мен тілді ғаламтор желісі арқылы да үйрену мүмкін екендігін айтқым келеді. Соған орай мен өзім ағылшын тілін үйренген төмендегі YouTube арналарын кеңес беремін.

Ағылшын тіліне қатысты сауалнама құрастырып, жауап алған болатынмын. Олардың арасында ағылшын тілін жақсы білетін және ағылшын тіліне деген қызығушылығымен мүлдем хабары жоқ адамдар болды. Нәтижесінде 40 адам бұл сауалнаманы толтырды. Олардың жас ерекшелігі 14-19 жас аралығын қамтыды. Сауалнама 6 сұрақтан құрылған болатын. Олардың әрқайсына жеке-жеке тоқталып, саралап өтсем деймін.

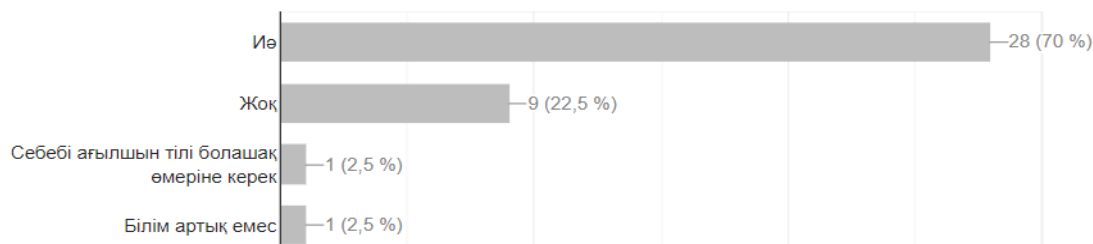
Бірінші сауал: Ағылшын тілін қаншалықты жақсы білесіз?



40 адамның 80%-ы орта деңгейде білетін болса, 15%-ы мүлдем білмеймін, 2%-ы толықтай білемін деген жауап нұсқаларын тандап, жоғарыда көрсетілгендей нәтиже көрсетті.

Екінші сауал: Қазіргі таңда әрбір адам ағылшын тілін білу керек деп санайсыз ба?

Бұл сауалға 40 адам өз жауабын берген болатын. Олардың берген көрсеткіші төмендегідей. Яғни, адамдардың басым көпшілігі ағылшын тілінің қоғамдағы алатын маңызы жайлы хабардар.



Үшінші сауал: Ағылшын тілінің қоғамда алатын маңызы қандай деп ойлайсыз?

Бұл сауал бойынша адамдар төмендегідей мардымды жауаптар бере алды. - Үш тілді меңгеру, білу - бұл жаһандық әлемге жолдама деген сөз. Бұл адамның өмірдегі табыстылық, жетістік принципі. Жаһандық әлемде біздің балаларымыз Планета азаматы болады. Сондықтан да олар әлемнің кез келген өңірінде жұмыс істеп, күнін көре алатын болады. Яғни, бүгінгі күрделі әлемде біздің балаларымыз өздерін судағы балықтай сезінуі керек, және де соған әрекет жасау керек; - Әлемнің дамуына, қоғамның дамуына осы ағылшын тілінің маңызы зор; - Келешекте ағылшын тілі барлық жерде керек болатындықтан маңызы өте үлкен; - Қазіргі таңда барлығы шет ел елмен қарым қатынаста болғандықтан маңызды; - Ағылшын тілі болашақта міндетті түрде керек болады; - Көбінесе білім саласында қажет; - Ағылшын тілі болашақта бірінші орын алатын тіл болар; - Басқа елдің адамдарымен қарым-қатынас жасауда; - Ағылшын тілі дүние жүзіне ең кең таралған тіл. Ағылшын тілін қазіргі кезде оқу керек деп ойлаймын; - Ағылшын кең таралған қолданыстағы, кәсіптегі танымал тілдердің бірі; - Қазіргі қоғам үшін ағылшын тілін білу өте маңызды. Заман талабы ағылшын тілін білуді, үйренуді жоғары сатыға қойып отыр. Кез келген жер үшін қажетті, басты ескерілетін нәрсе ол-тіл; - Қазіргі жаһандану өзгерістеріне байланысты ағылшын тілінің рөлі өзгерді. Ол кәдімгі тілден әр адамға қажет коммуникативтің құралына айналды.

Бұл берілген жауаптар менің толықтай көңілімнен шықты. Қазіргі жастар ағылшын тілінің маңызын түсініп қана қоймай, болашақтағы рөлі туралы сипатама бере алды. Болашақ жастардың қолында екендігі тағы бір дәлелденді деп санаймын.

Төртінші сауал: Мектепте оқытылатын ағылшын тілі сабағына сіздің көңіліңіз толады ма? Неліктен?

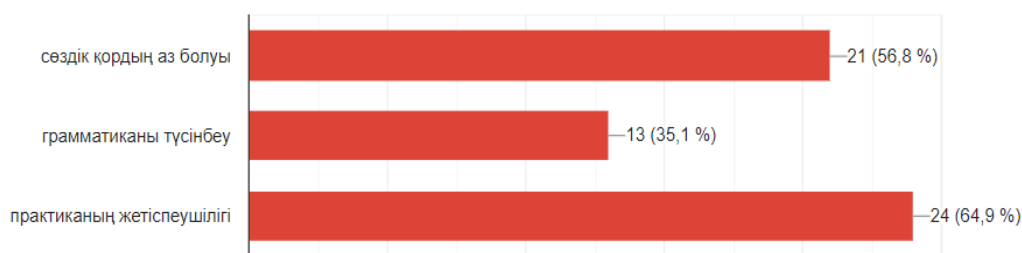
- Ия, мұғалім жақсы біледі.
- Жоқ, білім төмен деңгейде беріледі.
- Керек деңгейде өтілмейді.
- Орта деңгейде болды. Көбінесе мұғалімдер сабағын өтпей, кей кезде сабақты қазақ тілінде жүргізетін.
- Ия толады.
- Орташа себебі сабаққа ат үсті қарайтын оқытушылар бар және сабақты қызықсыз өткізеді.
- Жоқ мектепте практика жок.
- Жоқ толмайды. Толық үйретпейді.
- Жоқ өте төмен деңгейде өткізеді.
- Ұстаздар түсінікті, қызықты сабақ өткізеді.
- Мектепте ағылшын тілі сабағына көңілім толды. Апайлар сабақты жақсы береді, ағылшынды оқысаң түсініп кетесің.
- Көңілім толады деп айта алмайтын едім, себебі ағылшынды оқытудың нақты әдіс тәсілін оқытушылар әлі де таба алмаған. Оқушылардың қызығушылығы төмен және ағылшын тілін үйренген күннің өзінде мектептен емес, арнайы қосымша курстардан үйренуде.
- Жоқ, керекті мағлұмат аз берген.

Сауал бойынша берілген жауаптарға сүйенетін болсақ, сауалға жауап берушілердің басым көпшілігіне мектептегі ағылшын тілін оқыту тәсілі, методикасы, жалпы, ағылшын тілі пәні көңілдерінен шықпайды. Оның бірнеше себептері болуы мүмкін. Мәселен, сабақтың қызықсыз өтуі, оқушылардың сабаққа бей-жай қарауы, мұғалімнің сабақты қызықты өткізе алмауы немесе тек қазақ тілінде сөйлеуі, тілді үйрету әдісінің дұрыс болмауы.

Негізінен, ағылшын тілінде төрт бірдей дағдыны дамыту қажет. Олар: жазылым, оқылым, тыңдалым, айтылым. Бірақ, еліміздің көптеген мектептерінде бұл дағдыларға аса назар аударылмайды. Жазылым мен оқыту дағдысы сабақ барысында ғана қолданылса, қалған екі дағды, тыңдалым мен айтылым жиынтық бағалау кезінде ғана еске түседі. Өз тәжірибеме сүйенетін болсам, 45 минут ішінде уақыт жетпей қалғандықтан, айтылымға қатысты тапсырмалар жазылым түрінде орындалатын кездер де жиі болды. Неліктен 45 минут жиынтық бағалау тапсырмаларын орындауға жетпейді? Себебі, оқушы ондай тапсырмаларды орындауға бейімделмеген деп санаймын. Өйткені, тілді жеткіліксіз деңгейде меңгерген. Демек, біздің еліміздегі мектептерде ағылшын тілін үйрету форматы дұрыс қарастырылмаған. Сондықтан да оқушылардың басым көпшілігі ағылшын тілін үйрену үшін арнаулы курстарға баруға мәжбүр.

Бесінші сауал: Ағылшын тілін үйрену барысында сізде қандай қиындықтар туындады?

Бұл сауалға жауап берудің 3 нұсқасы бекітілген болатын:



Жоғарыда берілген көрсеткішке сүйенетін болсақ, практиканың жетіспеушілігі проблемасы адамдарда көп кездесетінін байқаймыз. Практиканы дамыту жолдары жоғарыдағы тармақта айтылып өткен болатын. Тіпті, мектептегі оқыту бағдарламасында да практика жетіспейді. Сондықтан, speaking club-қа жазылу, сынып бойынша discussion ұйымдастыру, шет елдіктермен әңгімелесу практикаға үлкен көмегін тигізеді.

Алтыншы сауал: ҰБТ-да ағылшын тілі бойынша сұрақтарға көңіліңіз толады ма деген сауалға оқушылардың басым көпшілігіне ҰБТ-дағы ағылшын тілі пәнінің сұрақтар форматы ұнамайды. Осы тұста расында да ҰБТ-дағы ағылшын пәні бойынша тек тест форматы ғана қалыптасқан. Демек, сұрақтар теориялық тұрғыда бір-біріне ұқсайды және жаттанды түрде адамның санасында сақталынып қалады. Тыңдалым, айтылым, жазылым сынды дағдыларға көңіл бөлінбейді. Соның салдарынан бітіруші түлекте айтылған дағдылар дұрыс қалыптаспайды. Өйткені, тестіленуші тек тесттік форматта дайындалып, сұрақтарды тек жауап нұсқасымен жаттауға бейімделеді. Егер болашақта мүмкін болса, нағыз ағылшын тілі маманын шығару мақсатында, ағылшын тілін жетік меңгерген ұрпақ қалыптастыру негізінде ҰБТ форматын ағылшын тілі пәні бойынша өзгерткен дұрыс деп білемін. Төрт дағдының біреуінсіз тілді үйрену мүмкін емес болып табылады және бұл формат оқушылардың тілді үйренуіне кедергі келтіріп, біршама қиындықтар туғызады.

Қорытындылай келе, ағылшын тілінің маңыздылығы күннен күнге арта түсуде. Әлеммен байланыс тілі ретінде қарастырылатын ағылшын тілін үйрену барысында туындайтын күрделіліктер мен қиындықтар жайлы осы зерттеу жұмысында зерттелінді және оны шешу жолдары ұсынылды. Ағылшын тілі жайлы әр түрлі санаттағы адамдармен сауалнама жүргізіліп, нәтижелері сараланды.

Әдебиеттер:

1. URL: <https://englex.ru/how-age-influences-the-ability-to-learn-english/>
2. Галеева.А.Р. Проблемы при изучении английского языка. Научный журнал «Студенческий форум» / №29(208)

УДК 551.432.42

АЛТАЙ ТАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Амангелдиева А., «География және ТТУ» мамандығы бойынша 1-ші курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы aruzhan071204@icloud.com
Тажиева Т.Ч. «Тарих және география» кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университет, Тараз қаласы dulati2022@mail.ru

Аннотация: Алтай тау ерекшеліктері, Алтай тауының географиялық орны, геологиялық құрлысы, климаты. Табиғат зоналары туралы түсінік беру.

Кілт сөздер: Алтай, таулар, аймақ, өзен, көл, шың, мемлекеттер, халық

Алтай-алтай таулары шынында да таулар ақ қой шіркін, әлде бір құдірет күшімен іріктеліп қойғандай шетінен әсем әр бірі асқақ та әр қилы арасында баурайын қылқан жапырақты қалың орман жапқандай оның іші ұшқан құс жорытқан аңның да жайлы мекені болғаны да аз емес. Керек десеңіз шыңынан төмен қарай тік жарға бағыттанып екі аяқты адам түгілі төрт аяқты түз тағысының өзі еркін жүре алмайды тек қауіпті құз шатқалдарынан қаланғандарыда көп кездеседі. Арасында ағаш өспек түгілі шөпте шықпайтын жыртылаған тас секілді шывңға шаршылаған шатқалды таулар да алтай тауының ажырамас бір бөлігіне айналып алыстан мен мұндайды.

Ғажабы сол бір жынысты тау болғанымен құрылымы жағынан мүлде ұқсамайтын алып таулар бірімен бірі қатар жалғасып ұлы Алтайдың асқарлы тауларын құрап тұр.



Сурет 1. Алтай тау бөктерлері

Түркі халықтарының алтын бесігі саналатын Алтай өңірі – ерекше аймақ. Үстінен төрт елдің — Қазақстан, Моңғолия, Қытай және Ресейдің шекаралары өтіп жатса да, таудың төрт жағын түгел қоныстап отырған негізгі халық — қазақтар.

Алтай ерекшеліктерге толы тылсым дүние. Ең бірінші әсем де ерекше жерлерінің бірі **Қызыл Чин немесе Алтай Марсы** сыртқы түрі бойынша таңғажайып жер. Бұл Батыстың каньондары мен Марс пейзаждарын бір мезгілде еске түсіреді. Алтай Марсы Қош-Ағаш аймағында, Шаған-Ұзын ауылынан бірнеше шақырым жерде орналасқан [1].



Сурет 2. Қызыл Чин немесе Алтай Марсы

Екінші ерекше орын- Ақташ ауылының жанындағы-**гейзер көлі (көгілдір көл, күміс көл)**. Гейзер көлі тек қана бірегей - сұлулығы жағынан сирек, таза, қыста да қатпайды. Ол әрқашан Ғарышқа таңғажайып көгілдір түсті «жердің көзі» ашық. Көл айнасында дөңгелек немесе сопақ дақтарды көруге болады, олар шын мәнінде көл түбінде болып жатқан процестердің көрінісі ғана. Онда, жұмбақ тереңдікте мезгіл-мезгіл көкшіл саз бен құм қоспасын су бетіне лақтыратын «гейзерлер» өмірге келеді, олар көл түбінде көрінетін концентрлік шеңберлерді құрайды.



Сурет 3. Гейзер көлі

Үшінші жер-Алтай Республикасының оңтүстік-шығысында, Шуя өзенінің орта ағысында, **Құрай және Солтүстік Чуй** жоталарының аралығындағы тау аралық алабы.



Сурет 4. Құрай және Солтүстік Чуй

Қамысты сарқырамасы — Алтай Республикасы Шебалы ауданындағы Қамысты өзенінің (Катуньнің сол жақ саласы) сағасына жақын жердегі сарқырама.



Сурет 5. Қамысты сарқырамасы

Аққулы көл – Алтай өлкесінің Совет ауданындағы көл. Ол аққулардың жаппай қыстайтын жері ретінде белгілі [1].



Сурет 6. Аққулы көл

Паьмос аралы-Чемал ауылының шетіндегі қарапайым Патмос аралы жыл сайын мыңдаған туристерді, сенуші христиандар мен жас жұбайларды тартады.



Сурет 7. Памьос аралы

Қорытынды: Алтайда жауын-шашын мол болғандықтан, өзендер, көлдер көп. Таудың ортасында,

1449 метр биіктікте ерекше көзге түсетін Марқакөл көлі бар. Көлдің тереңдігі - 27 метр. Оған 27 кішігірім өзен келіп құйып, жалғыз Қалжыр өзені ағып шығады. Осындай сұлу табиғатты қорғау мақсатымен Марқакөл қорығы ашылған [1].

Алтай тауы қазба байлықтармен де бағаланады. Тіпті олардың біздің заманымызға дейін пайдаланылғаны дәлелденген.

Әдебиеттері:

1. Қазақстанның физикалық географиясы, Алматы: Атамұра 2008

ӘОЖ 94(574):32

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ – САЯСИ ҚАЙРАТКЕР ЖӘНЕ ҰЛТ ЖАНАШЫРЫ

Файыз А., «Ұстаз» институтының «Физика және IT» кафедрасының 1 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ, aslanfaiyz26121993@gmail.com

Идрисова Г.Б., «Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ, gulzhan0573@mail.ru

Аннотация: бұл мақалада ұлт жанашыры, халқымыздың аяулы перзенті, көрнекті мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловтың өмірбаяны, қызмет жолы, ұлтымызға сіңірген еңбектері баяндалады. Сонымен қатар қазіргі қоғамда ұлт жанашыры Т.Рысқұловтың өте кіші масштабта насихатталуы кеңінен қозғалады. Мектеп оқулықтарындағы олқылықтар ашық көрсетілген.

Кілт сөздер: Тұрар Рысқұлов, тарих, әдебиет, ұлт, қоғам, оқулықтар.

Бала Тұрардан – Түркістанның Ұлы қайраткері Тұрар Рысқұловқа дейін.

1894 жылы 26 желтоқсанда Жетісу облысы, Верный уезінің Шығыс-Талғар болысында кедей шаруаның отбасында дүниеге келді. 1905 жылы әкесі Рысқұлға жала жабылады. Әділетсіздікке шыдамай Рысқұл болыс Саймасай Үшкемпіровты атып өлтірген соң абақтыға жабылады. 1905-1906 жылдары Тұрар әкесімен бірге Верный түрмесінде болады. Әуелде түрменің ауласын сыпырған Тұрар артынан Приходьконың баласын күймемен гимназияға таситын болады. Күндіз осындай жұмыстарды атқарып, кешке әкесінің жанына келіп жатып жүреді. Рысқұлмен бірге түрмеде жатқан революционер Александр Бронников Тұрардың қайсар мінезін, алғырлығын байқап, оған назар аударып бастайды, орысша сауат ашқызып, жазу, сызу үйретеді.

Соттың үкімімен әкесі Иркутскіге 10 жылға жер аударылғаннан кейін Тұрар қарындасы Түйметай екеуі өгей шешесі Избайшаның қолында өседі. Қиыншылықтың дәмін осылайша бала кезінен татып өскен Тұрардың бойында әлеуметтік әділетсіздікпен қоса, ұлттық езгіге қарсы күрес рухы да ерте оянады. 1907-1910 жылдары Меркідегі орыс-қазақ мектеп-интернатында оқиды. 1910-1914 жж Пішпек ауылшаруашылық мектебінде оқып, бағбан мамандығын алып шығады. 1916 ж Ташкенттегі мұғалімдер институтына қабылданады. Ұлт-азаттық көтерілісі кезінде оқуын тастап, Меркідегі көтерілістің саяси бағыттаушысы болады. 1917 жылы Әулиеата уезінің Меркі ауылында «Қазақ жастарының революциялық одағын» құрады. 1918 жылы күзде Кеңестердің Түркістан орталық атқару комитетіне қызметке шақырылып, Ташкентке ауысады. Түркістан АКСР-і денсаулық сақтау комиссары болып тағайындалады. 1917-1918 жылдардың қысы аса ауыр жағдайда өтті. 1917 жылдың күзіне таман басталып, 1918 жылдың қыс айларында үдей түскен ашаршылыққа ең алдымен уездің көшпелі халқы ұшырады. Осы ашаршылықта тікелей Тұрар Рысқұловтың басшылығымен 1 млн аса адамды ашаршылық құрсауынан алып шығады.

Жиырма бес жастағы Тұрар Рысқұловты РК(б)П Орталық Комитеті Мәскеуге шақырып, Ұлттар Істері Халық Комиссарының орынбасары етіп бекітеді. Тұрар Рысқұлов жаңа қызметке келісімен, әр Республиканың атақоныстық жерлерін анықтап, әр ұлттың өз атауымен атауды Үкімет алдында шешіп алуды кезек күттірмейтін мәселе етіп қойды. Әйтпесе орыстар Орта Азиядағы қазақ, өзбек, қырғыз, тәжік, қарақалпақ, түрікмен, ұйғыр, дүнген және т.б ұлттарды менсінбей юморлап түгелдей «киргиз» деп атайтынды. Тұңғыш рет мұның бәрінің өзді-өзінің ұлттық атымен атап, жігін ажыратып берген Тұрар болды. Мұны-бір деңіз.

Екінші. Тұрар Қазақстанға талай келіп қазақ зиялыларымен, әлденеше рет кеңес өткізіп, ата қонысымызды біліп алды. Қазақ зиялыларының айтуы бойынша, Семей, Өскемен, Ақмола, Солтүстік Қазақстан облыстары Сібір ревкомына қарап, орталығы Омбы қаласы болған екен. Т.Рысқұлов Мәскеудегі Орталық Үкіметтің алқалы мәжілісінде баяндама жасап, бұл өңір ежелден қазақтың жері екенін дәлелдеп, Қазақстанға қайтартты. Сол секілді Орал губерниясын, Сырдария облыстары мен Қарақалпақты Қазақ АССР-ның құрамына енгіздірді; Бөкей ордасын, Адай болысын, Маңғыстау уезін, Қостанай округін, Астрахань губерниясының Атырау жағалауын ежелгі қазақтың жері екенін географиялық, экономикалық, саяси және заңды жағынан дәлелдеп Қазақстанға қосқызып заңдастырып берді. «Турамышта туғаның болмасын» деген осы. Егер Тұрар Рысқұлов Мәскеудегі Орталық Үкімет Басында болмағанда, Қазақстанның көп жері Ресейге өтіп кеткен болар еді. Бұғанда шүкір делік

Тұрар Рысқұлов 1922 жылы Түркістан Автономиялық Республикасының Халық Комиссарлар Кеңесінің Төрағасы болып тағайындалады. Ташкентке келісімен В.И.Ленин тапсырысымен Орта Азия мемлекеттік университетіне ашады. Сол кездері Орта Азия мен Қазақстанда жоғары оқу орны мүлдем жоқ-тұғын. Тұрар осы елдердің болашағын ойлап кеткенде, ой түбіне жете алмайтын. Барлық мамандар – инженер, агроном, зоотехник, дәрігер, экономист, заңгер, философ, журналист, мұғалім және т.б кадрлар дайындайтын жоғары оқу орындары Ресейде көп ақ. Тұрар Рысқұлов жылма-жыл Мәскеудегі Орталық Үкіметтен рұқсат алып, Орта Азия жастарын оқуға аттандырып отырған.

Осы тұста тағы айта кететін жайт М. Әуезов жайлы. Абайды Абай еткен Әуез деген халық арасында сөз бар. Расында «Абай жолы» арқылы бүкіл әлем қазақты халық бар екенін біліп, салт дәстүрімізбен танысып жатты. Алайда Әуезді Әуез еткен Т.Рысқұлов. Себебі 1923 жылы Түркістан Республикасының қаулысымен арнайы стипендия тағайындап, Тұрар өз қолымен Ленинград университетіне оқуға түсірген.

Тұрар «алашордашыларға» қалай көмектесті? Ең әуелі Тұрардың өскен ортасы мықты болды. Өмірдегі үзеңгілес серіктері де осал болған жоқ: Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Халел Досмұхамедов, Ораз Жандосов, Сұлтанбек Қожанов, Нәзір Төреқұлов, Санжар Асфандияров, Нығмет Нұрмақов және тағысын тағылар. Әйгілі Мұхтар Әуезов екеуі сырлас болды. Әңгімесіне құлақ түріп, әкесі Рысқұлдың ноктаға сыймас тағдыры туралы қаламгер «Қараш-Қараш оқиғасын» өмірге әкелгенде тамаша туындыны ерекше толқыныспен оқыған Тұрар егіле жылаған екен. «Алашордашыл» деген айыппен қуғындалған Мұханды абақтының азабынан арашалап алып, суық тиген өкпесін емдетіп қайтуға Қырымдағы шипажайға жолдама әперіпті. Ахмет Байтұрсыновты да екі рет түрмеден құтқарып қалған. Тұрар онымен бірлесіп, «қазақ халқының отаршылдық саясаттан қысым көріп жатқаны жайлы» Ленинге ашық хат та жазған. Димекенді, Дінмұхамед Қонаевты «байдың баласысын» деп Мәскеудегі түрлі-түсті металдар институтындағы оқуынан шығарғалы тұрған тұста Тұрар көмектесіпті. Қаржылай да қарасқан. Қаныш Сәтбаевқа да көп қамқорлық жасаған. Теміржол құрылысын қажетті шикізаттармен жабдықтайтын 26 өндіріс ошағының сол кезде жаңадан ашылған Тұрардың елге сіңірген еңбегі өлшеусіз екенін білдірмей ме? Орта Азияның өндірісін өрге сүйреген сондағы 26-ның біреуі – Түлкібас әк зауыты күні кешеге дейін даңқы дүркіреп жұмыс істеп тұрды [1].

Т.Рысқұлов жайында, ол тұлғаның қазақ халқына жасаған қызметтері жайында сөз қозғасақ айтып тауыса алмаспыз, бұл тек бізге белгілі ақпараттар ғана. Менің ойымша әлі де қазбалап, тағы да Т.Рысқұловты кеңінен зерттеу керек деп ойлаймын. Жалпы ол тұлға жайында Ш.Мұртазаның «Қызыл Жебе» романыда жазылды, газет беттерінде талай мақала да шықты, ғылыми зерттеулер жазылды, фильмде түсірілді. Алайда өзекті мәселе болып тұрғаны мектептегі оқулықтардағы олқылықтар. Кітап беттеріндегі мәліметтер өте аз.

Зерттеуімді ең бірінші өзім түлеп ұшқан, Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Абай ауылы, Абай атындағы орта мектебінен бастадым. Дәлірек айтсам әдебиет пәні мұғалімдерімен сұқбаттастым. Олар Мәмеева Фарида, Құлжабаева Ләззат. Бұл аты аталған мұғалімдер осы мектепте 25 жылдан аса еңбек өтілі бар. Негізгі мақсатым Т.Рысқұлов жайында әдебиет пәнінде қаншалықты деңгейде оқытылатынын білу. Белгілі болғаны Ш.Мұртазаның «Қызыл Жебе» романы, 5-ші сыныпта «Бала Тұрар» деген азғантай тақырыпта оқытылып өтеді. Т.Рысқұлов әдебиет пәніне арнап ешқандай материал жазбағандықтан, ол кісіні оқытпайтын болып шықты. Иә Т.Рысқұлов тарихи тұлға, оның тарих пәнінен оқытылуы заңдылық. Жарайды ендеше Қазақстан тарихы пәнінің мұғалімдерімен сөйлессек. Ол кісілердің айтуынша оқу жоспарында Т.Рысқұловқа арнайы сағат бөлінбегені айтылды. Ал ең сорақысы кітап беттеріндегі ақпараттар. Ендігі кезекте кітап беттеріне үңілсек. Жалпы Қазақстан тарихы пәні 5-9-шы сыныптар арасында, ежелгі тас ғасырынан бастап қазіргі таңға дейінгі оқиғалар мен тарихи кезеңдерді қамтып оқытады. Тек 9-шы сыныпта, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістен бастау алады. Енді кітап бетіне үңілсек. Қазіргі таңда мектеп табалдырығында 2019 жылы теріліп, «Мектеп» және «Атамұра» баспаларынан шыққан кітаптар оқытылуда. «Атамұра» баспасы, 2019 жылы «Жалпы білім беретін мектептің 9(8) сыныбына арналған» ХХ ғасырдың басынан Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғанға дейін. Авторлары: Қабылдинов З.; Шаймерденова М.; Куркеев Е.; «Мектеп» баспасы 8-9 сынып. Авторлары: Өскембаев Қ.С.; Сақтағанова З.Ғ.; Зуева Л.И.

Бұл екі баспадан шығатын кітаптарда Т.Рысқұлов жайлы мәліметтер өте аз. Тек төрт бетте, бір сөйлемнен ғана берілген. Сорақысы сол 236 беттік кітапта ұлы тұлғаға 5 сөйлем қиыппыз. Демек Т.Рысқұлов жайлы жастарымыз арасында насихаттау, дәріптеу ақсап тұр. Мектептерде әдебиет

пәнінде «Алаш» зиялыларын ғана оқытады, заңдылық олай болуыда. Себебі А.Байтұрсынұлы бастаған қайраткерлер әдебиетке өшпес із қалдырды. Және осы зиялылар толығымен Қазақстан тарихында да оқытылады. Осы жерде көңілге күмән келеді! Біздер Т.Рысқұловқа қиянат жасап жатқан жоқпыз ба? Неге Қазақстан тарихы 20-шы ғасырда дегенде, бірден ойымызға Алаш зиялылары оралады. Неге Т.Рысқұловтың ұлтымызға жасаған қызметтерін көп насихаттамаймыз? Меніңше ол кісіге арнайы бағытталған идеологиялық, саяси іс-әрекеттер жасалынып жатқандай. Ол кісіні қолдарынан келсе Тарих пәні кітабына енгізгілері келмейді? Т.Рысқұловтың статусын төмен көріп, алшақтатады. Жоғарыда айтылғандай Т.Рысқұлов туралы роман жазылды, кино түсірілді, талай мақалалар газет беттеріне шықты, әртүрлі кітаптар басылды. Олардан не пайда егер мектептен, негізгі өзегімізден білім сәулесін шашпасақ. Тағы сорақы ақпарат сол оқулықтарда. Мемлекетімізде әр төрт жыл сайын кітап ауыстырылып, жаңа баспадан шығып отырады. Қазір 2019 жылғы баспадан шыққан кітаптар қолданыста. Алдыңғы оқулықтар 2015, 2011 жылғы еді. Оларда да осы жағдай. Енді 10-11 сыныптарға тоқталсақ. Мектеп оқушылары 10-шы сыныптан бастап екі бағытқа бөлінеді: жаратылыстану-математика, қоғамдық-гуманитарлық. Алайда бұл сыныптарға арналған оқулықтарда да жарытып ештеңе айтпаған [а. Файыз А.].

Әдебиеттер:

1. «Аңыз адам» журналы, № 10 саны (22) мамыр 2011 ж.

ӨОЖ 94 (574). 05

ХАҚ-НАЗАР ХАН ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ САЯСИ ДАМУЫ

Райсов А., тарих мамандығының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., asanali.raisov@mail.ru

Кобесова А.С, аға оқытушы, тарих магистрі М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Гуманитарлық әлеуметтік ғылымдар факультеті, Тарих және география кафедрасы Тараз қ., kobesovaa@bk.ru

Аннотация: Хақ-Назар хан тұсында Қазақ хандығының қуаты өсіп мемлекет ретінде нығайып тарихқа мәлім. Хақ-Назар хан өзінің саясаткерлігі арқылы көршілес мемлекеттермен жақсы қарым-қатынас құрып, халық үшін ауыр бытыраңқылықтан кейінгі кезеңде мемлекеттік шекараны сақтауы, мемлекетінің пайдасы үшін дұрыс шешімдер қабылдап, Қазақ хандығының Орта Азияда үлкен саяси күшке ие болуы, Сыр бойындағы кейбір қалалар Қазақ хандығының қатарында болуы тікелей Хақ-Назар хан арқасында болды. Менің ойымша, Хақ-Назар хан тұсында болған оқиғалардан сабақ алуға міндеттіміз.

Кілт сөздер: Хақ-Назар, геосаяси, Ресей патшалығы, Өзбек мемлекеті, Қазақ хандығы, Ноғай ордасы, мырза, қолдау, хат

Хақ-Назар хан өзінің әкесінің Қасым ханның ең жақсы жақтарын өзіне ала білді. Елдегі болған бытыраңқылық жағдайды Тоғым, Ахмет, Бұйдаш хандардың иеліктерін біріктіріп Қазақ хандығын жандардыды. Қасым ханның ізбасары ретінде оның басқа мемлекеттермен саяси қарым-қатынас ұстануын жалғастырды. Көрші мемлекеттер: Ноғай ордасы, Өзбек және Орыс мемлекеттерімен қарым-қатынасты өзінің міндеті деп қана білмей, оның өмір сүрген уақытына сай жағдайларға байланысты бейімдегіп, Қазақ хандығының геополитикалық тұтастығын сақтап қана қоймай, оны одан әрі нығайтуға бар ерік-жігерін жұмсады.

Қазақ хандығының саяси ықпалының дамуы Өзбек елімен, Ноғай ордасында болған саяси жағдайларда және Ресей патшалығының саясатында көріністер тапты. Еліміздің хандығы кезеңінің біртұтас кезеңі XV ғасырдың ортасынан XVIII ғасырдың басына дейінгі аралықты қамтығаны бәрімізге белгілі. Тәуке ханның билігі мен өлімінен кейін екінші кезеңнің, шашыраңқылық кезеңінің басталғаны тарихтан белгілі және білеміз. 250 жылдан астам арлығын қамтыған уақытқа созылған бастапқы уақытта Қазақ хандығындағы ел билеуде он жеті хан билікте болғаны тарихтан белгілі болып отыр. Алғашқы уақыт XV ғасырда үш хан (Керей

хан, Жәнібек хан және Бұрындық хан) және одан кейінгі уақытта XVII ғасырда – бес хан, және содан кейін XVI ғасырда тоғыз хан биліктің тізгінін ұстағаны жөнінде деректер бар. Осы тұстарда билік басына отырып ел билеген хандардың XVI ғасырдағы тоғыз ханның бірнешеуінің ғана есімдері қазақ тарихында ерекше айтылатынында белгілі. Олар дара басшылық жасаған – Қасым хан, Хақ-Назар хан және Тәуекел хандар болып табылады бұл мәліметтерді мен Берекет Кәрібаев ағамыздың жазған «Қазақ хандығының құрылу тарихы» деген еңбектерінен оқыдым бұл кітапта қазақ елінің алғашқы хандық болып құрылуынан бастап өрбіп дамуы мен бытыраңқы болған және қайта дамыған аралықтар қамтылған және осы қазақ хандығының тарихында өзіме қатты ой қалдырған Хақ-Назар ханға қатысты көптеген мәліметтерді басқа да кітаптардан жинақтадым.

«Хақназар хан (парсы деректерінде – Хак-Назар, Хакназар, орыс деректерінде – Ак-Назар деп жазылады) – Қасым ханның кіші ұлдарының бірі. Қасым ханның үлкен ұлдарының бірі – Мамаш хан, ол туралы дерек мәліметтерінде азды-көпті айтылады. Қадырғали Жалайырдың мәліметі бойынша оның анасының есімі – Ханық сұлтан ханым. Хақназар ханның нақты қай жылы дүниеге келгені белгісіз, бірақ Т.И.Сұлтанов: «Мұхаммед Хайдар Дулати бойынша Қасым хан 1518 жылы қайтыс болған, олай болса Хақназар – хан 1519 жылға дейін дүниеге келген», – деп есептейді. Ал ортағасырлық тарихшы Гаффаридің 1564/65 жылы жазылған шығармасында Қасым ханды 1523-1524 жылы (хижра бойынша 930 жыл) қайтыс болған деп көрсетеді. А. Исин орыс деректерінің мәліметтеріне сүйене келе, Қасым ханның қайтыс болған жылын 1521 жыл деп нақты көрсетеді. Біз Хақназар ханды дәл мына жылы дүниеге келген деп айта алмаймыз, тек болжам ретінде 1510-1520 жылдар аралығында өмірге келген деп санаймыз. 1521 жылы Қасым хан қайтыс болып, оның мұрагері Мамаш бір жылдан кейін тақ үшін таласта қарсыластарының қолынан қаза тапты. Қарсыластар жап-жас Хақназарға да қауіп төндірсе керек. Қасым хан әулетіне адал берілген адамдар Хақназарға төніп келе жатқан ажалдың бетін бұрғызып, жас баланы ноғай мырзасы Шейх-Мамайға ұзатылған әпкесінің қолына барып паналатады. Хақназар ханның жас кезінде ноғайлар арасында болуының себебін біз осындай жағдайлармен түсіндіреміз. Хақназардың ноғайлар арасында болуы шамамен 15-16 жылға созылады [1].»

Осы бір қазақ алқы үшін XVI ғасырдың орта шенінде Қазақ хандығымен көршілес отырған Сібір ханы мен Моғолстан билеушілерінің қазақтарға қарсы шапқыншылықтары жиілеп кетіп ел берекесін кетіргені де бізге мәлім. Бұл тарихи-саяси жағдайды дұрыс түсінген Хақ-Назар хан Қазақ хандығының сыртқы саясатын өзгертті және барынша осы бағытта қызмет жасады. Ертеден жауласып келе жатқан Шайбани хан әулетімен қатынас орнатуға ұмтылуында осы да еді. Тарихта Ташкент қаласын басып алуға бағытталған соғыс қимылдарын тоқтаттырып қойғаны да бар. Сөйтіп Бұхар ханы II Абдаллах пен қазақ ханы Хақ-Назар хан «Дос болып, өзара көмектесу» жөнінде «ант беріскен шарт» жасасқаны туралы деректерде көрсетілген. Хақ-Назар ханның бұл дипломатиялық шарасы халық құптаған, тиімді бағыты болды. Нәтижесінде соғыс қимылдары тоқтап, бейбітшілік орнайды. Қазақтар мен өзбектердің арасында сауда-саттық қарым-қатынасы ұлғайады. Екі ел арасында шаруашылық байланыс одан әрі өрістей түскені де бар. Бұл саясат Қазақ хандығының ішкі-сыртқы жағдайын жақсартуға, шаруашылықтың оңалуына, өркендеп, өсуіне тиімді әсер етті. Қазақ хандығы нығая түсіп ар қарай дамуға бет алады. Алайда Өзбек ханы Абдаллах пен Ташкент маңын билеуші Баба сұлтан арасында билік үшін талас қайта басталады. Хақ-Назар бұл таласты пайдаланып, оларды әлсірету үшін жасырын түрде екеуін де қолдайды. Өзін қолдағаны үшін Абдаллах хан оған Түркістан аймағындағы бірнеше қаланы сыйға бергені де тарихтан мәлім. Ал Баба сұлтан да өзін қолдағаны үшін Түркістан, Сауран қалаларын қазақ ханына сыйға береді [2].

Ноғай мемлекетінде болған Ресей патшалығының елшісі Данила Губиннің 1535 жылы жазылған хатында былай хабарланған: «Ал қазақтар, Патша ағзам, өте күшті деседі, Ташкент ханзадаларымен соғысты деседі, олармен екі рет шайқасты, қазақтар оларды талқандады деседі» және Данила Губиннің 1535 жылы 2 мамырдағы басқа хатында былай деп жазған: «Алмай мен Жүсіп және олармен және олармен бірге көшіп жүрген өзге де Ноғай мырзалары, Жайықтың арғы жағындағы Жем өзенінде күзетте тұр, бүкіл қыс бойы қазақ ордасынан қорғанады» [3]. Мәскеуге қазақтар туралы Ноғай мырзаларынан жетіп тұрған хабарлар туралы Қазақстан тарихы 2 томда жазылған «1537 жылы Ноғай мырзасы Жүсіп IV Иванға жолдаған грамотасында: «Ал

егер Қазақ ордасымен соғысу керек болса, мен қазір де Жайықтың арғы жағындағы Елек өзенінде көшіп жүрмін», деп хабарлаған [4].

Еліміздің хандық тұсындағы уақытша әлсіреу аралығын Ноғай Ордасы тез пайдалануға барынша тырысып бақты. Бұл мәліметтер жайында В.В.Трепавлов өз еібектерінде былай деп жазған екен: «Ноғай соғысының ноғайлар үшін болған нәтижелерінің біріне қазақ тағын иеленуге мүмкіндіктің тууы жатты сол себепті де олар әрекет ете бастады алайда тура осы тұста қазақ хандығын билеу үшін таққа Хақ-Назар хан отырғызылады». Бұдан біз Хақ-Назар ханның Қазақ хандығының билеу тағына келген жылы яғни отырғаны – 1538 жыл деген пікірді жақтаушы ғалымдарды қолдаймыз. Тарихи тұлға Хақ-Назар ханның Қазақ хандығының «қайта өрбу» кезеңіндегі басқарған саяси бағытына азды-көпті тоқталып өтсек дейміз.

Ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда Хақ-Назар хан билік жүргізу кезіндегі Қазақ елінің сыртқы саяси бағытының белсенділігі XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап айқын көрініс таба бастаған. Бір туар тұлға қазақ елінің басқаруындағы Қасым ханнан кейін Қазақ хандығында қалыптасқан ішкі саяси күйзелісті көршілері барынша пайдаланса XVI ғасырдың екінші жартысының алғашқы тұстарынан-ақ Хақ-Назар хан көршілес отырған елдерді де дәл солай өз пайдасына барынша қолдануға тырысып бақты және Хақ-Назар ханның қолынан келді. Осы тұста Қазақ хандығының батыстағы орналасқан көршісі – Ноғай Ордасында, оңтүстіктегі басты қарсыласы – Мәуеренәхрдағы Шайбан әулетінде және Шығыс Түркістанда шағатайлық Абд ар-Рашид ханның қайтыс болғанынан кейінгі қалыптастырылған ішкі және сыртқы саяси шиеленістер Қазақ еліне бұрынғы осы тұсқа дейінгі беделдері мен саяси бағыттарын қалпына келтіруге мүмкіндіктерді бере бастады. Мұндай қалыптасқан жағдайларды Хақ-Назар хан көршілес елдерде қалыптасқан саяси бытыраңқылықты барынша шебер пайдалана отырып қазақ халқы үшін этникалық аралық аумағын қайта өрлетуге кірісті. еліміздің этникалық аумағын біріктіру дегеніміз ол көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы мен айналысатын қазақ қоғамының өмір сүру кеңістігін яғни шаруашылық үшін қажетті маусымдық жайылымдар мен көшіп-қону жолдары мен бағыттарын соны мен қоса сауда орталықтарын бір тұтас этно саяси кеңістікке біріктіру болып табылғандығында еді.

Ноғай мырзалары ұлыстардың, Ноғай ордасынан бөлініп, олардың қазақтарға қосылып жатқанын хабарлап отырды. Мысалы, 1557 жылы ноғай мырзасы Ысмайл IV Иванға: Қазір менің немерелерім де Жайықтың арғы жағында қалып, қазақ патшасына қосылды, сөйтіп менімен соғысу сәтін күтіп жүр деп шағым айтқан. Осы хабарлар Хақ-Назар бастаған қазақтардың саяси беделділігінің өсе түскендігін дәлелдей түскені анық [5].

Есімдері аталған хандардың билік басына келіп ел тарихында атқарған рөлдері өте маңызды дегенмен де XVI ғасырдың екінші онжылдығында атағы ел тарихында қалған Жәнібек ұлы Қасым хан қазақ елінің туын биікке көтеріп қазақ халқын бүкіл Орта Азия мен әлемге танытса, оның ізбасар ұлы Хақ-Назар хан сол уақыттың орта тұсы мен екінші ширегінде елдің жығылған жалауын қайта көтеріп еліміздің ары қарай алға жылжуына барынша еңбек еткені тарихтан мәлім. Тарихи тұлға Хақ-Назар хан қазақ халқының басын біріктіруші тұлға ретінде есімін тарихта қалдырды. Ол 42 жыл ел басқара отырып халықтың әл-ауқатында назардан тыс қалдырмаған билеуші тұлға деп білемін. Қазақ хандығының құрылудағы тарихын алғашқы зерттеушілердің бірі – В.В.Велья-минов-Зернов Хақ-Назар ханды қазақ хандығының тарихындағы «қайта өрлеудің» басты тарихи тұлғасы деп бағалап баға берген. Мұндай бағалаудың XIX ғасырдың 60-шы жылдары берілген бұл тарихи баға осы күні бүгінге дейін маңызын жоғалтпай келген бағалаулардың бірі және осымен қатар Хақ-Назар хан Қазақ хандығының біртұтас кезеңіндегі ел тарихындағы ең ұзақ ел билігін ұстаған басқарушы ретінде белгілі екеніде баршамызға мәлім.

Әдебиеттер:

1. Егемен Қазақстан // Берекет Кәрібаев. «Хақназар хан жөнінде» 2018 ж. 14 қыркүйек <https://egemen.kz/article/174389-bereket-karibaev-khaqnazar-khan-dgoninde>
2. С. Жолдасбайұлы «Ежелгі және орта ғасырдағы қазақ елінің тарихы» - Алматы «Кітап» баспасы 2010 ж. 333-б. 279-б.

3. Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық. 2-том. –Алматы: «Атамұра» баспасы 2010 ж. 689-б. 393-б.
4. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. Қазақстан XIII-XVIII ғасырлардың алғашқы ширегінде. 2 кітап/ Т.Омарбеков, Б.Б. Кәрібаев, Н.Д. Нұртазина, М.С. Ноғайбаев [және т.б.]. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 306 б. 203-206 беттер.
5. Егемен Қазақстан // Жылқыбай Жағыпарұлы «Қазақ хандығы» 2015 ж. 7 қаңтар <https://egemen.kz/article/36291-qazaq-khandyghy>

ӘОЖ 316.346:7

ҚАЗІРГІ ЖАСӨСПІРІМ БАЛАЛАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ МЕН ӨНЕРГЕ ҚҰШТАРЛЫҒЫ

Дурсунова Э., 2 курс студентті, В21КДР -1 мамандығы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университет, dursunova.esmer@mail.ru
Иманбаев А.А., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университет, oskar1962-1990@mail.ru

Аннотация: Мақалада қазіргі, жасөспірімдердің рухани құндылықтарың дамыту негізгі мәселесі талданды. Бұл мәселеге байланысты Қазақстан мемлекетінде «Рухани жаңғыру» стратегиялық бағдарлама құрылып отыр. Ол бағдарламаның мақсаты және нәтижесі жастардың рухани құндылықтарың дамыту болып табылады.

Кілт сөздер: Құндылық, жасөспірім, философия, әлем, болашақ, адам, өмір, тәрбие, қоғам, рухани құндылық, ұлттық құндылық.

Құндылық - бір нәрсенің мәнділігі, маңыздылығы,оның қалаулығы,пайдалылығы және де қымбаттылығы. Қазіргі, жасөспірімдердің рухани құндылықтарың дамыту негізгі мәселе. Сол себептен Қазақстан мемлекетінде «Рухани жаңғыру» стратегиялық бағдарлама құрылып отыр. Ол бағдарламаның нәтижесі жастардың рухани құндылықтарың дамыту болып табылады.

«Құндылықтар адам өмірінің бағытын анықтайтын,ал керек мәнді құрмет тұтатын сала. Құндылықтар әлемінің өмір сүруінің терең себептері адамның өзінде,оның саналы пенделігінде, өмірдің мән-мағынасын іздеуінде жатады. Өйткені адам ерікті пенде,ол өз тағдырын өзі күнделікті өмірге келетін мүмкіндіктерді таңдау арқылы жасайды» [1].

Мүмкіндігінше өмірдің мәні туралы ойлаудың да пайдасы зор. Бұл өзінді түсінуге, алдыңа нақты мақсаттар қоюға,және де оларға жету жолында бар күш-жігерінде аямай жұмыс жасауға көмектеседі. Әр адам баласының өз өмірінің соңына дейін өмірдің мәнін іздейтіні мәлім. Оның мақсаты - өмір мәнін табуда жатқан болар. Өмірдің мәнін табу арқылы адамзат мәңгілік бақытқа қол жеткізуіде мүмкін емес.

«Адам баласы өз мүддесін іске асыру үшін алдына неше түрлі мақсат-мұраттар қояды» [1]. Яғни, мақсат-мұраттарын орындап, болашаққа деген зор үмітін арттырады.

Әр ұлттың рухани құндылықтары болады, ол құндылықтар халықтың ерекшелігінің көрсеткіші, оны сақтап қалуадамның қолында.

Бүгінгі өмір сүріп келе жатқан қоғамымызда жастардың қайсібірі рухани құндылықтарын оятып, күнделікті өмірде адами қасиеттерді пайдаланса ол қоғамның болашағы.

Ал ол құндылық іске асқаннан кейін өмірдің ең маңызды бөлшегіне айналады, содан соң құнды бір заттың бірі болып ұрпақтан-ұрпаққа келіп жетеді.

Өкінішке қарай, материалдық құндылықтарға құмартқан көпшілік бүгінгі таңда, соның шырмауынан шыға алмай жатыр.

«Материалдақ құндылықтар адамға өзін қорғауға, өзін-өзі ұстауға, өзін көрсетуге, өзінің негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыруға және де өмір сүруіне мүмкіндік береді. Олар олардың қызметтерін жеңілдетеді және көптеген жағдайлар дақоғамдағы орнын білдіреді» [2].

Ұлттық сананың өсуімен құндылықтарымызда дамыйды. Ұлттық сана ұлтты құрайтын халықтың әр адамының жеке тұрмыс-тіршілігінің сыртында өз ұлтының мүддесін, халқының

тағдырын, ұрпағының болашағын ойлауқабілетінің ұлттық деңгейге көтеріліп, қоғамның рухани құндылықтарын дамытады.

Мемлекеттің негізгі мақсаты - қазіргі жасөспірім балалардың құндылықтарын, ой саналарының өсуін, алғыға қарай жетілуін, тәрбиелеуде. Бұл дегеніміз еліміздің болашаққа деген ұмтылысында.

Елбасымыз жазғандай: «Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни, одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады» [3]. Бұл қоғамның дамуының ең маңызды мәселесінің бірі«еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары бір тұтас ел болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы ой-пікірлері мен көзқарастарын ортаға салуда жөн»[4].

Қазіргі жас өспірімдердің құндылықтарын талдайтын болсақ бірінші орында тұратын-интернет желісі. Қазіргі қоғам-жаңа ақпараттық технологиялардың қоғамы және де 21 ғасырдың бұл ұғымы қоғамның дамуының жаңа дәрежесіне жеткізіп отыр.

Ақпарат пен алмасу қарым-қатынастар желісін орнату, жұмыс іздеу, білім алу мүмкіндігі және тағы басқа іс-әрекеттер шынайы әлемде жүзеге асатыны белгілі болып отыр. Интер жас өспірім балалар мен ересектердің ең сенімді құралына айналып отыр. Қазіргі таңда әлем халқының көрсеткіші бойынша 57% адам бетпе-бет емес интернет желісі арқылы сөйлесіп,хәл алмасып отырады. Ғаламтор желісінің шыққанына 10 жыл болса да ғаламтор желісін қолданбайтын адамды табу қиынның қиыны.

«Қазіргі кезде әлеуметтік желілер "Вконтакте", "Мой Мир", халықаралық "Facebook", "LinkedIn" және тағы басқалар кең таралған. Статистика бойынша, Қазақстандық интернет қолданушылардың 62,4% "Вконтакте" желісінде, 25,9% "Мой Мир" желісінде, ал 22,7% "Одноклассники" желісінде отырады.

Бұл ақпарат жастардың әлеуметтік желіде қаншалықты және қайда отыратынын көрсетеді. Көптеген жастардың ата-аналары бұл үрдістің әсерінен қауіптеніп отыр. Себебі, көбінесе 10-18 жастағы жасөспірімдер мұндай әсерге тап болады. Ал бұл жасөспірімдердің негізгі әлеуметтендіру, оның психика мен дүниетанымын қалыптастыру кезеңі болып табылады.

Статистикаға жүгінсек, жастардың 49,2% әлеуметтік желіні күнделікті, 19,7% аптасына бір рет және 9,1% айына бір рет тексереді. Бұл деректер ата-аналарды мазалап қана қоймай, психолог дәрігерлердің, мұғалімдердің де ойын қауіптендіреді. Себеі, бұл жастардың қоғамдық, психологиялық дамуына әсер етеді. Сонымен қатар, ғаламтор адамның физикалық денсаулығына ықпал береді.

«Мысалы, 15 жасар жасөспірім күніне 4 сағат экран алдында отырса, физикалық күшке тек шамамен 1 сағат қана уақыт бөлінеді. Әлеуметтік желі бос уақыттың көп бөлігін алатынына көз жеткіздік. Әлеуметтік желі көзбе-көз қарым-қатынасты ығыстырып қана қоймай, әуестікті де алмастырды. Әрине, ғаламтордың жақсы жақтары өте көп: үнемді байланыс құралы, аудио және видеоньң қол жетімділігі, ақпарат іздеу және алмасу мүмкіндігі және тағы басқа жақсы артықшылықтары бар. Бірақ, ол жастарды қоғамнан оқшауландырады, яғни жақындармен қарым-қатынас үзіледі, сенімсіздік пайда болады, алтын уақытын текке жұмсайды және сколиоз, арқа және нерв жүйесі сияқты ауруларға шалдығады» [5].

Әлеуметтік зерттеу жұмысын 2 курс студенттерінің арасында жүргізген кезде, құндылық не деген сұраққа жауап қатып, нәтижесі осындай болды:

Біріншісі, материалдық жағдайды 85% алға қойды.

Екінші курсқа әлеуметтік сұрақтармен зерттеу жүргізген кезде барлығы материалдық бөлшекке қызығатындары жайлы мысалдары арқылы айтып берген болатын.

Екінші,қазіргі жастарымыздың негізгі құндылықтары «Интернет желісі» 98% қызығады.

Үшінші, қазіргі жастардың дінге қызығушылығы 85%.

Төртіншіден, өнер. Өнер қазіргі таңда жастар арасында 40%-ды ғана алады.

Жастардың қазіргі бейімділігі шоуға айналдырып, бірден көтеріліп кетуінде, яғни, өнерге деген қызығушылықтары уақыт өткен сайын жоғалуда.

Сонымен, қатар құндылықтарымызды дамытатынның бірі – өнер. Себебі, халық өнері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатыр, ол өшпейтін мұра-қазына.

Өнер-әр халықтың рухани құндылығы. «Өнер - адамзатты жер бетіндегі ең күрделі катаклизмнен құтқаратын жол» [5].

«Өнер - адамға рухани күш береді, ерекше қуаныш, сүйініш, толқу, өмірге деген құштарлық сезімін аялатады» [6].

Қазірге жастардың негізгі көрінісі депрессияға ұшырап, көңіл-күйі түсіп, болашақ өміріне күмән салады. Ахмет Байтұрсынұлының пайымдауынша: «Адам санасының мүмкіндіктерін зерттеу, оның өмірлік тәжірибесіне қажетті «Жан қоштау керегін» [6] насихаттайды», - деп осындай, мысал айтып кеткен болатын.

Сонымен, жас ұрпақты қоршаған ортаны тануға, қағаз бетінде әлем жаратылысы заңдылықтарын түсінуге, адамды бейнелеу білуге үйрету қажет. Мысалы, Ұлттық құндылықтарымызды дамыту үшін сынып сағаттары, баспа сөз және қабырға газеттері, бұқаралық ақпарат құралдары, тәрбиелік шаралар, шығармашылық жобалар, көп ұйымдастыру қажет, сонда біз құндылықтарымызды ұмытпай дамыта аламыз.

Болашағымыз болып табылатын жас ұрпақты тәрбиелей отырып, оған бүкіл адамзаттың жылдар бойы жинаған тәжірибе мен бай мұраларды беру қажеттілігі заман талабы. «Сонда барлық тәжірибеден берекелі дән өніп шығып, болашақ шығармашылар-ақын, суретші, әнші сазгер жүрегі мен жанын тербеп, жер бетінде бейбіт өмір мен үйлесімділік болуын қамтамасыз ету жауапкершілігін өзіне алады» [7].

Қазіргі жастарымызды ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу міндетін ешқашан ұмытпаған жөн. Себебі, қазіргі жастар уақыт өткен сайын, өз халықының құндылықтарын ұмытып бара жатыр. Ал бұрынғы өткен құндылықтар ол өткеннің тарихы мен қазынасы.

Ал біз ертенгі артымызда келе жатқан ұрпаққа қандай мұра қалдырамыз, оларға қалдыратын құндылықтарымыз болады ма? Деген сұраққа жауап беру қиынның қиыны деп санауға болады, сол себепті, жастар құрдан құр жатпай еліміз, жеріміз үшін қоғамымызды дамытуға ат салысуы керек.

Әдебиеттер:

1. Серік Мырзалы. Философия // «Құндылықтар әлемі» - Алматы «Қазақстан», 2014.-532б.
2. <https://kk.warbletoncouncil.org/valores-materiales-16677> –сайтынан
3. «Әлемнің жеті» <https://kk.m.wikipedia.org> сайтынан
4. Ж.Б. Бәйнешев. Педагогика және өнер кітабы, // «Ұлттық сана мәңгілік ел» // Алматы, «Мамыр-2», 1(93) 2022, 7-б.
5. <https://massaget.kz/> -сайтынан.
6. З. Айдарова, Л. Дирксен. Бейнелеу өнері кітабы, // «Адамның рухани мәнділігінің қалыптасуына суреттің әсері», «Фолиант» баспасы, Астана-2010, 41-42-43б.
7. Айгүл Ісімақова. Асыл сөздің теориясы кітабы, // «Ф.М. Достоевскийдің соңғы романы», «Таңбалы» баспасы, Алматы-2009, 6-б.

ӘОЖ 821.512.122:32

АБАЙДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК- САЯСИ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Құспанова А., «Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімін даярлау» мамандығының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., akbota.kuspanova04@mail.ru
Танатаров Б.К., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., beriktanatarov9@gmail.com

Аннотация: Бұл мақалада Абайдың әлеуметтік- саяси ой- толғаныстары, көзқарастары өлең жолдарымен дәйектеледі. Мысал келтіре отырып, Абайдың өзі өмір сүрген дәуірдің қиыншылықтары, халықтың әл- ауқаты, тұрмысы зерттелді. Абай көзқарастары жан- жақты талданды.

Кілт сөздер: Абай, саяси көзқарас, қоғам, халық, әділет, би- болыс, саясат, әлеумет.

Абай лирикасы сан- салалы. Оны бірыңғай қайғының немесе қуаныштың, күлкі яки мұнның ақыны деп айтуға болмас. Себебі, оның өлеңдерінде махаббат, табиғат тіпті саяси-әлеуметтік лириканың лебі есіп жатады. Ол кеңестік дәуірдің жиырмасыншы жылдарынан бастап- ақ қызу талқыға түскен еді. Бүгінгі дейін Хәкім Абайдың пікірлерін жинастырып, Абайтануға үлес қосқандардың қатарында Мекемтас Мырзахметов пен Құлшат Өміралиевтердің деректері өте құнды. Мекемтас Мырзахметұлы Дархан Бейсенбекұлымен құрған сұхбатында Абайдың саяси көзқарастары жайында былай деген болатын: «Абай қазақтың, өз халқының мінез- құлқының өзгергенін, ұсақталғанын көзімен көрді. Міне, осыдан келіп оның жүрегінен зар шықты. Бұл да Абайдың қайғысына қайғы жамады.» [1]. Мекемтас ағамыздың мұндай пікір айтуына түрткі болған негізгі жайттарды бірге талдап көрелік.

Ұлы Абай өзі өмір сүрген жылдары халықтың әлеуметтік өміріндегі әртүрлі қайшылықтарды көріп, сынап айта отырып, сол заманның бейнесін ашты. Себебі, ол болып жатқан өмір құбылыстарын суреттемей, айналып- ақ өте алмады: шығармаларында қарым- қатынасын танытты, талдады. Абай халықтың ауыр тұрмысынан қалай шығу керектігін нақты көрсете алмады. Сол себепті, оның басты саяси көзқарастары бай мен кедейге ақыл айтып, халықты еңбекке, елдің ертеңіне сенуге шақырумен ғана тынады.

Абайдың билік басындағыларға, болыстарға әділеттілігін Мұхтар Әуезов жазған «Абай жолы» романындағы келесі диалогтармен дәйектесек:

-Білем, мені сіз болсаңыз сайламас едіңіз, бірақ ел сайлаған.

-Сені ел емес, малың, параң сайлаған.

-Оны да маған көп көрген екенсіз ғой?

-Татымсызға тиген болыстық та, қор болған болыстық.

-Жарайды, тартысып көрерміз. Татыған- татымағанды ертеңгі сайлау көрсетер! Тек сол жерден кездесіп бағыңыз!..

«Болыс болдым мінекей

Бар малымды шығындап...

Күштілерім сөз айтса,

Бас изеймін шыбындап.

Өлсіндің сөзін салғыртсып,

Шала ұғамын қырындап.

Сияз бар десе жүрегім

Орныкпайды суылдап,

Сыртқыларға сыр бермей,

Құр күлемін жымындап...» [1]. Абайдың бір адамды- өзін мысалдап жаза отыра, бүкіл қоғамды сынағандығы, болыстардың басындағы қайғыны, мінезін, екі жүзді кейпін көрсеткісі келгендігі оның сыншыл ақын екендігін дәлелдей түседі. Қоғамдағы би, болыс арасындағы әділетсіздікті сынға алып, патша әкімшілігін түйреп, өз өлеңдерінде астарлай отыра, осы бір келеңсіздікке әкелуге себеп болатын адам бойындағы қасиет екендігін ескерген Абай оның түп қазығы адамилық екенін де ұмыт қалдырмады.

Ол адам бойындағы жақсы қасиеттерді жоғары бағалаған. «Жігіттер, ойын арзан күлкі қымбат», «Интернетте оқып жүр», «Ғылым таппай мақтанба» сынды ел ертеңіне, жастардың болашағына сенім артқан өлеңдері мен қырық бес қара сөзі адам өмірінің не бір қат- қабаттарын философиялық тұрғыдан терең сипаттаған.

«Тамағы тоқтық,

Жұмысы жоқтық,

Аздырар адам баласын...

Еңбек қылсаң ерінбей,

Тояды қарның тіленбей...» [2] - деп, нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрекке ие- толық адам еріншектікке салынбай, ертеңі үшін аянбай тер төгіп, ғылым іздеп, еңбек ететіндігі, қоғам белсендісі болатындығын көрсетті. Данышпан Абай кедейліктің салдары еңбек етудің аздығынан деп те білді. Өзі өмір сүрген кездегі ел арасындағы еңбекке деген немқұрайлылық, еріншектік пен жалқаулық секілді жағымсыз құбылыстардың әлеуметтік мәнін ашып, оның қоғамның алға басуына кедергі болатындығын айтты. Солайша халықты аянбай жұмыс істеуге,

кедейлікті жеңуге шақырғандығын мына сөзінен аңғарамыз: «Еңбек жоқ, қарекет жоқ- қазақ кедей, тамақ аңдып қайтеді тентіремей?» [3]. Байқағанымыздай, Абай ұтымды еңбек ету-әлеуметтік прогреске жеткізудің жолы деп түсінді.

«Түбінде баянды еңбек егін салған,

Жасынан оқу оқып, білім алған,» - деп білім мен еңбектің маңыздылығын көрсетті. Материалдық игіліктерді өндірудің сонымен қатар, адамның мұқтаждығын қанағаттандырудың жолы баянды еңбек деп біліп, «Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын?! Ашып- ішуге малдың тапшылығы да, ағайынның араздығы да әр түрлі бәлеге, ұрлық, зорлық, қулық- сұмдық секілділерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе» [4] - деп жазған еді. Біз табиғат лирикасы деп келген «Қараша, желтоқсан мен сол бір- екі ай» өлеңінің астарына әлеуметтік жағдайды баян еткен жолдарды көрсек:

«Кедейдің өзі жүрер малын бағып,

Отыруға отын жоқ үзбей жағып.

Тонған иін жылытып, тонын илеп,

Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып». Бұл- арманы, сыры бар сол кездегі кедей отбасының өмірі... Типтік көрініс. Кедей мен бай арасындағы айырмашылық жер мен көктей екеі рас. Сөзіміздің дәлелі үшін бай мен кедей баласының халін Абайдың сипаттауында көрелік:

«Қар жауса да тоңбайды бай баласы,

Үй жылы, киіз тұтқан айналасы...» Бұл уайым- қайғы жоқ бай баласының көрінісі.

«Бай ұлына жалшы

Ұлы жалынышты,

Ағып жүріп ойнатар көздің жасы...» [5].

Байға кедей жалшы болғандай, ұлы да бай баласына жалшы күйде. Мұндай теңсіздікті тура көрсеткен Абай- көреген емес, кемеңгер!

Абай үшін бір елдің заңы екінші елге жетекші бола алмайды, сондықтан да ол қазақ дәстүріне жат патшалық заң- законды жақтырмай, оның артындағы отаршылдық ниетке сенімсіздікпен қарады. Яғни, Абай мемлекеттің күнделікті саясатына қарай бейімделіп отыратынын, отаршыл биліктің мүддесіне ғана қызмет ететінін түсінген еді. Оның рухани тәуелсіздікке ұмтылғандығын сол кездегі билікке, негізі жоқ салттарға, заңға қарсы шығуынан-ақ байқаймыз.

Абайдың барлық саяси- әлеуметтік көзқарастағы өлеңдерінің астарындағы патша үкіметінің «жабайылардың қолымен тұншықтыру» деген саясаты жатыр- яғни халықты өзіне- өзі айдап салу. Бұл 1867 жылы қабылданған Жаңа Низам ережесіне қатысты. Бір рулы елге бір болыс сайлап отырған қазақтарға территориялық- аумақтық басқару жүйесін енгізді. «Бет бергенде шырайың сондай жақсы, қайдан ғана бұзылды сартша сыртың?» [5] - деп, Абай саясатқа көзқарасын айқын көрсеткен. Абай өзі өмір сүрген жылдарында он үш жасынан әкесінің нұсқауымен билікке араласып, он сегіз жыл бойы би болды, болыс болды- халық арасындағы дау- дамайға араласты, әйел теңдігі мен жесір дауының, хаққа сүйеніп, небір дүйім мәселенің шешімін тапты. Оның болыс болғандағы сипаты жайында абайтанушы Тұрсын Жұртбай былай жазған болатын: «Сонымен, Абайдың өмірлік шұғылданған кәсібі- билік, соның ішінде болыстықтан тысқары міндеті- кәдімгі бала биі еді. Әрине, әділ би болды. Даланың дәстүрі мен заңын Абайдан артық білетін және оны талдап кеткен адам аз.» [3]. Абай би- болыстықтың баянсыз екендігін түсініп, басқару жүйесінен өз еркімен кеткен еді. Қазақтардың өз- өзіне билік қыла алмай, терең ұйқыда жатқандығын «Өз қолыңнан кетпесе енді өз ырқың» деп жырлаған өлеңі баршаңызға таныс. Қалың елі- қазағының жақсы мен жаманды айыра алмай, қолдағы барынан қапыда қалып отырғанын аянышты халде жеткізе алды.

«Ақша беріп жанғасқан,

Ақысын әрең сол алды.

Орыс сияз қалдырса

Болыс елін қармайды.

Қу старшын аш билер,

Аз жүрегін жалғайды» [5] - деп Абай сынға алған да сол уақыт.

«Бас- басына би болған өңкей қиқым,

Мінекей, бұзған жоқ па елдің сиқын?» [2] - деп, сайлауға талас қылып, ағайындықты, туыстықты ұмытқан небір атқамінер пысықтарды сынға алды. Қазақтар арасына келген «партиялықтың» жағымсыз салдарын көріп, көңіл таразысына салған Абай мұның соңы қара халықты бұзып, имансыз адамдар тобырына жетейлейтінін жақсы түсінді. Қазақтың патша билігі қол астында отырып, жеке автономия құру идеясы хәкім Абайдан бастау алған еді. Халықты бірлікке, білімге шақырып, ұлттың азаттығына жол салып берген Абай атамыз десек - артық айтпағанымыз. Ол өмір сүрген жылдар нағыз қазақты өз қолымен тұншықтырудың басталған тұсы еді. Мұхтар Әуезовтің сөзінше: «Абайды танудың бір қиыншылығы - ол өмір сүрген заманды білу». [5] Десек те, сол дәуірдің ауыртпалығы Абайдай тұлғаны үлкен еңбектерімен тарихта қалдырды. Оның мұрасы - бізге жеткен алтынға айырбастамас асыл қазына.

Өз ойымды қорыта келе, Ұлы Абайдың әлеуметтік және саясатқа көзқарастарының мәнінің тереңдігін астарлы өлеңдері мен ашына жазған жазбалары дәлелдейді. Оның өткір ойларының қайнары қайда жатыр деген тұнық - тұңғық сауалдарға өз әлімше жауап бердім деп ойлаймын. Абай - дара, Абай - дана! Абайдай ақыл - ой алыбының мұзарт - шынды ой әлемі - күллі әлемге ортақ, әм ғасырлар алтын парағында жазылары бек кәміл.

Әдебиеттер:

- 1 М.Мырзахметұлы сұхбатынан <https://ult.kz/post/mekemtas-myrzakhmetuly-abay-shygysynyn-esigin-ashtyk-birak-ali-ishine-kire-almadyk>
- 2 М.Әуезов «Абай жолы»
- 3 Өмірәлиев К. „Абай афоризмі”. – Алматы. 1994 ж.
- 4 Әуезов М.О. Әр жылдар ойлары. – Алматы. 1986 ж.
- 5 М. Мырзахметов. «Абайдың адамгершілік мұраттары». – Алматы 1995 ж.
- 6 «Ақиқат» журналы. Ж. Ысмағұлов «Парасатты адамгершілік мұраттары». – Алматы
- 7 М. Мырзахметов «Абай адамгершілігі» //«Абай» журналы. – Алматы, 1997.

УДК 331.1:30

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ - ОСНОВА РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Вавулиди И., студентка 2 курса специальности «Подготовка учителей русского языка и литературы», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз,
ilariavavulidi@gmail.com

Исмаилова С. К., старший преподаватель кафедры «Философия и политология»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз,
saodatism6@gmail.com

Аннотация: в данной статье рассмотрены понятия «человеческий капитал», «инновационный человеческий капитал» и их значимость для общества и государства. Также в статье рассмотрены реформы, предложенные Президентом Республики Казахстан, Касым-Жомартом Кемелевичем Токаевым, 1 сентября 2022 года.

Ключевые слова: человек, человеческий капитал, государство, президент, послание народу, инновационный человеческий капитал, здравоохранение, система образования, учителя, реформы.

1 сентября 2022 года глава нашей страны выступил с посланием народу, где поднял очень важную тему - «СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИНВЕСТИЦИИ В БУДУЩЕЕ СТРАНЫ» [1].

Главной инвестицией, по мнению президента, является человек. Что же такое человеческий капитал?

Человеческий капитал представляет собой совокупность знаний и навыков, которые применяются для удовлетворения потребностей человека и общества. Этот термин используется

с 1961 года благодаря американскому экономисту Теодору Шульцу. Его последователи развили данную тему, описав факторы, методы и прочие особенности развития человеческого капитала. «Выделяют несколько видов человеческого капитала.

А именно:

1. Общий - все знания и навыки, полученные из любых источников.
2. Специфический - специальные знания и навыки, имеющие практическую ценность.
3. Положительный - накопленный человеческий капитал, который обеспечивает положительную отдачу от вложений. Отрицательный (или пассивный) - человеческий капитал, который не дает никакой отдачи» [2].

Самые эффективные виды человеческого капитала - положительный и специфический капитал. Положительный капитал гарантировано дает отдачу от вложений, что хорошо влияет на развитие общества, а специфический капитал очень полезен в том плане, что имеет практическую ценность. Человеческий капитал стал основой мирового экономического развития в начале 20 века и до сих пор находится в приоритете, так как обеспечивает экономический рост страны. Однако на первый план выходит уже не просто человеческий капитал, а его инвестиционная составляющая. Больше инвестиций, больше будут развиваться человеческие способности, а эти способности строят капитал. «Инвестиции делают простое благо капиталным благом» [3] - так считает В.Т. Смирнов в своей работе под названием «Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование».

Стоит упомянуть о том, что в Основном законе нашей страны заключили принцип, по которому земля и природные ресурсы принадлежат народу. Также Токаев считает исключительно важным дать старт принципиально новой программе «Нацфонд-детям», который обретет статус национального и будет служить интересам народа.

На сегодняшний день человеческий капитал играет очень большую роль в экономике страны. Именно человеческий капитал помогает развивать конкурентоспособность нации и страны в целом, повышает эффективность работы предприятий, а соответственно, способствует экономическому росту. В современном мире, активно входит в нашу жизнь понятие «Инновационный человеческий капитал». Инновационный человеческий капитал - это совокупность накопленных знаний и опыта в сфере технического и естественно-научного направления, менеджмента и маркетинга» [4].

Такие люди, зачастую, обладают креативным мышлением и предпринимательскими способностями. Связанно это с появлением социальных сетей и интернета в целом. С развитием интернет-ресурсов, блогинга, с переносом СМИ в интернет пространство, высокой популярностью стали пользоваться люди, знающие IT- технологиями, владеющие набором знаний в сфере таргета, интернет-маркетинга и менеджмента. А такие люди могут в полной мере приносить пользу и государству. Например: развивать государственные каналы в социальных сетях (FaceBook, Instagram, VK), создавать государственные и правительственные сайты и заниматься их продвижением и оформлением. На данный момент в социальных сетях быстро набирают популярность «странички» правительства, которое поддерживает положительные отношения с народом через Всемирную паутину, а занимаются этим специально обученные люди, тем самым делая огромный вклад в развитие будущего нашей страны.

Для того чтобы молодых специалистов в необходимых сферах было все больше и больше, Касым-Жомарт Токаев предлагает особое внимание уделять состоянию системы образования, «которая играет решающую роль в повышении потенциала нации». Ведь у нашего народа есть пословица: «Ел боламын десең, бесігінді түзе» («Будущее страны формируется в колыбели младенца»). Именно поэтому президент нашей республики предлагает сделать уклон на развитие дошкольного образования, а далее и развитие качества среднего образования. Ныне растущее поколение- наше будущее. Они будут основой и развитием нашего государства. «Глубоко убежден, что решающую роль в построении Справедливого Казахстана сыграют школьные учителя» [1] - так считает Президент.

От учителей зависит очень много, они являются воспитателями детей и проводниками в мир знаний. От них зависит будет ли ребенок усердно учиться и станет ли он хорошим профессионалом и будет ли обладать нужными навыками для человека, живущего в 21 веке.

Этому надо уделить особое внимание, что и собирается сделать Касым-Жомарт Токаев в ближайшие годы.

Выражением человеческого капитала являются умственные способности, получаемые как результат образовательного процесса или практической деятельности. Именно поэтому Касым-Жомарт Токаев, в своем послании народу, упомянул о важности, в первую очередь, сфере образования, а также сфере здравоохранения. Без здоровой нации не будет здорового будущего. «В течение двух лет будут построены и полностью оснащены медицинские и фельдшерско-акушерские пункты в 650 селах, в которых сегодня нет медучреждений. Тем самым государство обеспечит доступ к первичной медико-санитарной помощи более миллиону граждан» [1] - вот такие планы Касым-Жомарт Кемелевич поведал обществу 1 сентября 2022 года. Также будут созданы «многопрофильные университетские больницы и клиники при медицинских ВУЗах, что позволит воспитать совершенно новое поколение казахстанских врачей, которые будут поддерживать здоровье граждан и сами будут являться огромным и необходимым человеческим капиталом нашей страны» [1]. Расходы на образование не дают 100% гарантии прироста человеческого капитала, а дают лишь возможность на получение выгоды в будущем. Но не стоит отказываться от вложения в образование, так как это может сработать 50% на 50%. В. Буланов и Е. Катайцева в своем труде утверждают: «Оценка величины человеческого капитала должна проводиться путем соизмерения вложений (издержек) и выгод» [4].

Именно поэтому, только мудрый президент может в полной мере оценить выгоду от вложений в образование, здравоохранения и любых инвестиций.

В 1948 году ООН принял «Всеобщую декларацию прав человека», 26 глава которой гласит: «Каждый человек имеет право на образование. Образование должно быть бесплатным... Начальное образование должно быть обязательно...» [5].

Сейчас в нашей стране 100% детей получают среднее образование и более 70% получают высшее образование. С помощью разных типов оценивания (тесты, контрольные работы, экзамены) проверяют интеллектуальные способности учеников и студентов, а значит, благодаря этому, государство в полной мере может оценивать кто какой ресурс из себя представляет. Благодаря таким методам определяется «цена» каждого гражданина страны. Обучая равноправно всех детей, государство имеет право отфильтровывать самородки и исключительных личностей, которые в большей степени смогут повысить человеческий капитал всего государства. Проводя различные республиканские олимпиады и конкурсы, Касым-Жомарт Токаев может найти те самые исключения и дать им хорошую основу для развития своего потенциала в будущем, повышая уровень конкурентоспособности страны и увеличивая ценность понятия «человеческий капитал».

Человеческий капитал является наиважнейшим вкладом в будущее любой страны. Об этом знает глава нашего государства и делает все для развития общества, проводя различные реформы в системе здравоохранения и в системе образования, как дошкольного и среднего, так и высшего образования, в особенности педагогического. «Сила нации заключена в людях, в их здоровье и глубоких знаниях» - Токаев Касым-Жомарт Кемелевич [1].

Литература:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2022 года. <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>
2. https://spravochnick.ru/ekonomika/teoriya_chelovecheskogo_kapitala/innovacionnyy_chelovecheskiy_kapital/
3. Смирнов В. Т. и др. Человеческий капитал //М.: Машиностроение. – 2005.
4. Буланов В., Катайцева Е. Человеческий капитал как форма проявления человеческого потенциала //Общество и экономика. – 2011. – №. 1. – С. 13-22
5. <https://fb.ru/article/440133/chelovecheskiy-kapital-razvitiye-osnovnyie-printsipyi-teoriya-i-problemyi>

ӘОЖ338.462

**PROBILIM БІЛІМ БЕРУ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ – БІЛІМ ЖҮЙЕСІНЕ ЖАҢА
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖОБАЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ**

Бертебаев М., «Экономика және құқық» факультетті, 6B04128 – Менеджмент ББ студентті,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік мемлекеттік университет
Сұлтанмұратова А., «Экономика және құқық» факультетті, 6B04118 -Экономика бизнесі ББ
студентті, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік мемлекеттік университет
Джакишева Л.К., «Экономика және құқық» факультетті, «Экономика» кафедрасы, М.Х.Дулати
атындағы Тараз өңірлік мемлекеттік университет

Аннотация: Бұл статья да ProBilim білім орталығының ерекше сапалы білім жүйесін және артаңапанған оқу форматымен қоса әлеуметтік-экономикалық тиімділігін арттыру мақсатында жасалған жоба екенін байқауға болады. ProBilim білім мектебі ерекшелігі өзге шет тілдері жетік меңгеруге көмектесіп қана қоймай ҰБТ, НИШ, БИЛ(КТЛ) тест тілеулеріне кепілдік бере отырып дайындайды. Маркетингтік талдаулармен экономикалық көрсеткіштерді есептей отырып білім беру орталығының пайдасымен шығынын есептедік. Әрі білім орталығының максималды түрдегі қанша білім алушыны дайындайтынын анықтай отырып және оларға қолайлы бағдарлама жасайды.

Кілт сөздер: ProBilim, әлеуметтік-экономикалық тиімділік, Білім беру бағыттар, білім жүйесі, маркетинг, пайда, шығындар, SWOT

Қазақтың кең-байтақ өлкесінде білім ісінің пайда болып, даму тарихы да өзінің ілкі бастауларын сонау ерте замандардан алады. Қазақстан жерінде, әсіресе, оның отырықшы аудандарында орта ғасырдық ерте дәуірінде-ақ көптеген мектептер (мұсылманша бастауыш оқу орны) мен медреселер, діни білім беретін ортадан жоғары оқу орындары жұмыс істей бастағаны тарихтан белгілі.

Қазақстан Республикасында жастарға білім беру процесі халқымыздық ұлттық салт-дәстүріне, мәдениетіне, экономикасына және саяси өміріне негізделіп жүргізіледі. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11 – бабының 9 тармағында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылған [1]. Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі – тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру. Білім беру саласында инновациялық үрдісті жүзеге асыру мүмкіндік түрлері талап етеді. ХХІ ғасырдың басты міндеті – өмір сүру сапасын, оның ішінде білім сапасын арттыру, сондықтан білім беру жүйесін реформалау мен жетілдіру жаһандану жағдайында мәселелерді шешудің айқындаушы факторы болып табылады. «Білім сапасы – бұл маманның экономиканың қазіргі кезеңінің талаптарына сәйкес, тиімділік пен кәсіби табыстың шексіз деңгейінде, кәсіби қызметте кәсіби қызметін жүзеге асыру қабілетін көрсететін кәсіби сананың сипаттамаларының жиынтығы, кәсіби қызмет нәтижелері үшін әлеуметтік жауапкершілікті түсіну» Білім сапасы – жүйелі зерттеуді қажет ететін іргелі, көп қырлы категория, ал білім саласында – сапа, бұл білім саласының «өнімдері» сәйкес болуы тиіс нормативтік деңгей. Білім сапасын қамтамасыз етуде білім беру технологиялары маңызды рөл атқарады. Жаңа сапаға тек дәстүрлі оқыту әдістерін қолдану арқылы қол жеткізу мүмкін емес. Жаңа педагогикалық және ақпараттық технологияларды қолдану қажет. Бұл, ең алдымен, тұлғаға бағытталған оқыту технологиялары – ынтымақтастықта оқыту, көп деңгейлі оқыту, жобалық әдіс т.б.[2].

Өздеріңіз білетіндей 17 жылдан бері Қазақстанның жоғары оқу орындарына Ұлттық бірыңғай тестілеу арқылы түсуге болады, оның нәтижесі қабылдау емтиханы болып есептеледі. Жалпы, 2022 жылы еліміздегі 3,5 миллионнан астам мектеп оқушысы үшін соңғы қоңырау соғылған. Биылғы жылы «Алтын белгі» төсбелгісіне 8139 түлек үміткер. Ал Жамбыл облысында 11,5 мыңнан астам түлек мектеп бітірді. Оның ішінде төрт жүзден астамы «Алтын белгі»

төсбелгісі иегері атанса, 700-ге жуығы үздік аттестат алды. Қазақстанда 2022 жылы Ұлттық бірыңғай тестілеуден 154 мың талапкер өтті. Оның ішінде түлектердің 76%-ға жуығы қазақ тілінен, 24%-ы орыс тілінен, 0,1%-ы ағылшын тілінде тестілеуден өткен. Айта кету керек, тестілеу екінші жыл қатарынан электронды форматта өткізілуде. Тестілеу нәтижесі бойынша 130 мыңнан астам талапкер шекті балл жинады, бұл қатысушылардың жалпы санының шамамен 67%-ын құрайды. Бұл көрсеткіш өткен жылғы нәтижемен салыстырғанда 7 пайызға артқан. Шекті баллды 51 мыңға жуық тест тапсырушы немесе олардың санының 33 пайызы еңсере алмады. ҰБТ-ның орташа балы 66 баллды құрады. Ең жоғары балл – 139 ұпай. 3179 талапкер 120 баллдан жоғары жинаған. Биыл талапкерлерге екі рет тест тапсырып, білім грантын тағайындау конкурсында ең жақсы нәтижені пайдалану мүмкіндігі берілген. Қабылданған шаралар талапкерлердің ҰБТ-ға дайындық кезіндегі күйзеліс деңгейін төмендетті [3].

Еліміздің мемлекеттік жоғары оқу орындарында жоғары білім алғысы келетін түлектерге ҰБТ тапсырады жоғарыда айтып кеткендей. Тест 5 пәнді қамтитын 120 тапсырмадан тұрады: 3 міндетті (математикалық сауаттылық, оқу сауаттылығы, Қазақстан тарихы) және 2 мамандандырылған. Тест сұрақтарын орындау үшін талапкерге 3 сағат 50 минут уақыт беріледі. 2019 жылдан бастап емтихан жылына 4 рет – қаңтар, наурыз, маусым-шілде және тамыз айларында өткізіледі [4]. Соған орай білім алушыларды дайындайтын білім орталықтары да көптеп ашылып жатыр. Бауыржан Момышұлы атамыз айтқандай «Өмірдің қуанышы көп алуында емес, басқаларға көп беруінде, білім мен тәжірибенді халыққа таратуында» -, дегендей дәл осындай бағытты ұстана отырып біз ProBilim білім беру жобасын дайындадық бұл жоба сіздерге сапалы білімді және саналы тәрбиені берумен ерекшеленеді. ProBilim жобасының басқа мектептерге қарағанда жеке жұмыс жасауымен және толыққанды білім беруге кепілдік береді. Алға қойған мақсаттарымыз ол білім беру жүйесін нығайту және барынша сапалы білімді, саналы тәрбиені қалыптастыру, сонымен бірге жаңа платформа құру (онлайн сабаққа). Жаңа филиал ашып гранттармен скидкалар, акциялар мен білімге деген үлесімізді қосу. Болашақ ұрпақты дұрыс көзқараста тәрбиелеу, тек оқу саласында ғана емес, үйрету саласында да сынап көру. Жобаның білім беру бағыттарын айта кетсек болмақ олар мыналар:

1. Ағылшын тілі
2. Түрік тілі
3. Неміс тілі
4. Математика
5. ҰБТ(ЕНТ)
6. НИШ
7. БИЛ(КТЛ), сонымен қатар ҰБТ-ға техникалық, әдістемелік дайындық және психологиялық дайындықтарда қатар жүргізілуде.

ҰБТ-ға дайындық жұмыстарының негізгі әдістерінің бірі ол оқулықтар мен анықтамалық әдебиеттерді пайдалана отырып, теориялық материалдарды қайталау және үй тапсырмасын дайындау кезінде оқулықтар мен анықтамалықтарды пайдаланып тест жинақтарымен жұмыс жасау, тестілеу, әрі сынақ тестілеу нәтижелері бойынша қателер бойынша жұмыс, түзету сабақтарында бақылау жұмыстарын орындау кезінде жіберілген қателерді талдау болып табылады. [5]

ProBilim білім беру орталығының - жаңа білім жүйесінің ерекшелігі әр білім алушымен жеке жұмыс жасаумен оффлайн және онлайн форматта оқыту, әр баланың дамуын қадағалап, алған білімдері бойынша апта сайын сынақ тестер тапсырады. Білімалушылардың Нақты мақсаттарын анықтап және белсенділікті арттырады, әрі бізде тегін профориентолгоия, activity ұйымдастыру, Feedback (кері байланыс), топтық жұмыс (тек 5 адам) бар.

Жобаның басты үш критерийлері олар:

I. Ыңғайлы график

- Әр сабақты өзіңізге қолайлы уақытқа қоя алу.
- Мұғалімнен жеке тегін бір сабақ.
- Ыңғайлы платформада өту(whatsapp, zoom, skype, discord)
- Аптасына қанша сабақ қалайсыз сонша сабақ осы параметрлармен жасалады.

II. Қолайлы баға

- 3 ай оқысаңыз 15%
- 6 ай оқысаңыз 30%
- 1 жыл оқысаңыз 40%
- 1 отбасыдан екі оқушы болса 10%
- Жалғыз басты ана болса 20% жеңілдік
- Туылған күндегі сабағы тегін
- III. Жоғары сапа
- Сабақ онлайн (ҚР) форматта және оффлайн (тек Тараз қ.) форматта болады.
- Онлайн 65 мин.
- Оффлайн 60 мин.

Табысты маркетинг әсерлі деректер жиынтығына, статистикаға, есептеулерге және болжамдарға негізделген. Таргетинг – жарнаманың ең тиімді түрлерінің бірі. Барлық танымал әлеуметтік желілер мен іздеу жүйелері өз ресурстарында жарнамаларды орналастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге ProBilim білім беру орталығының жеке сайт (<http://probilim.edu.tilda.ws/official>) және инстаграм (https://www.instagram.com/probilim_edu/) қосымшасы бар, ол жерде біздің білім алушыларды бақылай аласыздар әрі білім орталығының жетістіктерімен жұмыстарына баға бере аласыздар. Білімгерлерге қолайлы болсын деп сауалнамалар мен өтініштерді қабылдайтын сілтемеде (<http://probilim.edu.tilda.ws/applicationform>) ойластырылды. ProBilim білім беру орталығының шығындары мен пайдасын есептей отырып, жадпы тиім оқу ақысын есептедік.

Кесте 1

Қуыстардың бағалары

ҰБТ	39 990 тг +Activity+English club
БИЛ, НИШ	29 990 тг +Activity+English club
Пәндер(математика, физика, қ тарих, т.б.)	14 490 тг +Motivation Club
Тілдер	13 490 тг +Motivation Club

Кесте 2

Пайда мен шығындар туралы есеп

Еңбек ақы	Аренда	Таргет	Активити (программы)
сағатына 1365тг	3 бөлме-65 000тг	42 000тг	50 000тг
Жөндеу жұмыстары	Пожар	Реклама (баннер, офиш	Негізгі құралдар жабдықтар
40 000тг	50 000тг	25 000тг	65 000тг
		Әр ай сайынғы кететін шығын	Жалпы шығыны
		150 680тг	380 680тг

Кесте 3

Жалпы пайда туралы есеп

ҰБТ(2) топ - 10 болашақ ұрпақ	399 900тг
БИЛ, НИШ(1),(1) топ 10 болашақ ұрпақ	299 900тг
Пәндер(11)	159 390тг
Тілдер(9)	121 410тг
Пайда	980 600тг
Таза пайда	449 240тг (829 920тг)

Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының негізгі стратегиялық басымдықтарының бірі – білім мен ғылымды дамыту, оның негізінде экономикалық, әлеуметтік және мәдени

прогрестің қарқыны, әрі еліміздің кез келген азаматы тиісті білім мен біліктілікке ие болып, әлемнің кез келген елінде сұранысқа ие маман бола алатындай деңгейге жету. Біз бүкіл ел бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек. Жалпы адам баласының өмірі - оқумен, ізденумен, үйренумен, даму мен өсумен, мақсатқа жетумен өту керек. ProBilim білім беру орталығының басты мақсаты тек жоғары оқу орнына түсіру ғана емес өмір бойына керек білім беру. Бізден шыққан әр түлекке алға қойған мақсатына жету жолында біліммен ұшқыр интелектіқатар қолдануды үйренеді. Бізге адам баласына берген ең маңыздылардың бірі ол-сана. Сананы пайдалана отырып өз кезегімізде білімді әрі өнегелі ұрпақ болып қалыптасайық.Керегесі кең ,ынтымағы берік, шаңырағы биік ел болу үшін саналы, тәрбиелі , білімді азаматтар көп болу керек. Білім ол бізге дейін,біздің кезде және бізден кейін де болатыны анық,сол себепті білім үшін қосқан үлес-мәңгі қалатыны сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы11 – бап 9 тармақ. Интернет-ресурсы/https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_
2. Ашық білім – XXI ғасырдың объективті парадигмасы / Ред. В.П.Тихомирова басылым-во МЭСИ, 2000. – 288 б.
3. Последний звонок прозвенел для более 3,5 млн казахстанских школьников.25.05.2022. Интернет-ресурсы/https://www.kt.kz/rus/education/3_5_1377934064.html
4. Подготовка к ЕНТ: правила успеха.Интернет-ресурсы/<https://buki.kz/news/podhotovka-k-ent-pravila-uspekha/>
5. Доклад "Подготовка к ЕНТ с личностно-ориентированным подходом".Кунусбаева Г.Б.Интернет-ресурсы/<https://infourok.ru/doklad-podgotovka-k-ent-s-lichnostnoorientirovannim-podhodom-1013060.html>

ӘОЖ 312.014.4:628.032

**ҚАРЖЫЛЫҚ ДАҒДАРЫСТЫҢ СЕБЕПТЕРІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖӘНЕ
ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ӘДІСТЕРІН АНЫҚТАУ**

Өмірәлі Н.Ж., М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті «Бизнес экономикасы» білім беру бағдарламасы, 2 курс студенті. omiralinuria@gmail.com

Блялова А.К., М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, "Іскерлік әкімшілендіру" мамандығының бейіні бойынша доктор, blyalova@bk.ru

Аннотация: Экономикалық дағдарысы қаржы жүйесі пайда болғаннан бері пайда болған қауіпті және болжау қиын экономикалық құбылыс. Бұл жұмыстың мақсаты: экономикалық дағдарыстардың Қазақстанға әсерін, себептерін талдап, алдын алу шараларын анықтау болып табылады. Зерттеу нәтижелеріне келетін болсақ, экономикалық дағдарысты құрылымдық талдау мүддесі үшін біз белгілі бір қаржылық мәселені шешуге мүмкіндік беретін элементтер мен олардың арасындағы байланыстар жиынтығын зерттейміз.

Кілт сөздер: Дағдарыс, диверсификация, стагфляция,пандемия,интервенция, жұмыссыздық, Ұлттық Банк, бюджетті қаржыландыру.

Дағдарыс-ұлттық валюта бағамының құлдырауында, өндірістің қысқаруында, жұмыссыздық пен инфляцияның өсуінде, қаржылық активтер құнының күрт төмендеуінде, халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуінде және кәсіпорындардың банкроттығында көрінеді. Ел тарихындағы бес жаһандық дағдарысты басынан кешірді:

1. 2020 жыл. Коронавирус дағдарысы
2. 2014-2015 жылдар. Санкциялық дағдарыс
3. 2007-2009 жылдар. Жаһандық қаржы-экономикалық дағдарыс
4. 1997-1998 жылдар. Азия нарығының құлдырауы

5. 1991-1996 жылдар. Посткеңестік дағдарыс

Бұл дағдарыстардың экономикада алар орны ерекше қауіп-қатер төндірді.

Соның ішінде осы арада бастан кешкен дағдарыс коронавирус дағдарысын алып қарастыратын болсақ. COVID-19 эпидемиясының нәтижесінде әлемдік қауымдастық шекараны жабуға мәжбүр болды. Қазақстанда 2020 жылғы 16 наурыздан 11 мамырға дейін ТЖ режимі қолданылды. Нәтижесінде инфляция 7,3% құрады. Азық – түлік тауарлары бір жыл ішінде 10,8% – ға, азық-түлік емес тауарлар-5,7% - ға, ақылы қызметтер-4,1% - ға өсті. ІІІ тоқсанның қорытындысы бойынша жұмыссыздық деңгейі 5% - ға жетті, бұл соңғы рет 2014 жылы байқалды. Қазақстанда ЖІӨ-нің төмендеуі 2020 жылы 3% - құрады. Пандемияның салдарын жою үшін Қазақстанда дағдарысқа қарсы шараларға барлығы 6 трлн теңге бөлінді, бұл ЖІӨ-нің 9% - құрайды. Елімізде бизнесті жеңілдетілген несиелеу бойынша "Жұмыспен қамту жол картасы – 2025" мемлекеттік бағдарламалары іске қосылды. Сонымен қатар, елімізде дағдарыстан зардап шеккен экономика секторларында ШОБ кредиттерін субсидиялау туралы шешім қабылданды [1].

Бүкіл әлемнің коронавирустық шектеулерден шығуы экономикалық проблемалармен бірге жүреді. Бұл туралы орталық банктердің басшылары, жетекші қаржы институттары, бүкіл әлемнің экономистері айтып отыр. Осыған байланысты әртүрлі болжанады: бұл энергетикалық дағдарыс та, стагфляцияда және қарыз дағдарыстары болуы (2020 жылы жаһандық қарыз көлемі айтарлықтай өсті). Әлемдік дағдарыстардың әсерінен қорғану мүмкін емес-тек елді сыртқы әлемнен толығымен жабу арқылы қорғауға болады. Қазақстан ашық экономика саясаты ретінде, сондай-ақ, шикізат бағытында мұндай қадам жасай алмайды. Бүгінгі таңда, стагфляция белгілері бар дамыған экономикалар тарапынан үлкен қауіп бар. Батыстағы стагфляция жағдайы Қазақстан үшін өте қауіпті, өйткені біздің мұнайдың негізгі тұтынушысы – Батыс. Егер мұндай процестер жиі орын алса және олар өте ұзақ уақытқа созылса, біз оларды қайта өткеру алмауымыз мүмкіндігі төмен. Алайда, стагфляция екі жылға емес, 10-15 жылға созылуы мүмкін. Сондықтан "басын қосып, экономиканы нақты реформалауды бастау" керек, тек Ұлттық қор түріндегі резервтерге ғана сенбеу керек, өйткені бұл резерв тез аяқталуы мүмкін [2].

Сыртқы дағдарыстардың Қазақстан экономикасына әсері бұрыннан қалыптасқан ішкі проблемаларды ушықтыратынын атап өтті. Егер біз пандемияның басталуын есептесек, онда дағдарыстың өзі әлсіреген синусоида да дамиды. 2020 жылдың басында алғашқы жаһандық дағдарыс болды, содан кейін сәл кішірек болды, егер бәрі қазіргідей болса, оның құлдырауы болады деп күтуге болады. Нүктелік жарылыстар болады, бірақ қандай да бір үлкен дағдарыстың болуы екіталай. Тағы бір дағдарыс, оның бағалауы бойынша, субконтинентальды және капитал ағынында жатыр. Қазақстанда көрші елдерден тауарлар импорты өсуде, тиісінше, елден ақша басқа елдерге кетеді. Сондай-ақ "өндіріс факторларының дағдарысы" және онымен тікелей байланысты Адами капитал дағдарысы бар. Қазақстан экономикасы шикізат болып қала береді, бірақ бұл ретте мұнай кен орындарының көпшілігі өз шыңынан өтті. Алайда мұнай қондырғыларын алмастыратын ештеңе болған жоқ.



Қазіргі таңда, Ресей-Украина әскери қақтығысына байланысты экономикалық дағдарысы - 2022 жылдың 24 ақпанынан бастап екі мемлекеттің соғыс қимылдарының нәтижесінде долларға қатысты рубль бағамының күрт төмендеуі байқалды. Бұл девальвацияны АҚШ пен Еуропаның бірқатар экономикалық санкциялары тудырып, соның нәтижесінде Қазақстанда кезекті девальвация орын алды. Бірнеше күн ішінде доллар көтерілді. Осыдан кейін азық – түлік бағасының қарқынды өсуі байқалды-30% - дан астам. Ресей экономикасының әлемдегі инвестициялық, сауда және іскерлік беделінің төмендеуі Қазақстан экономикасына, ең алдымен оның қазіргі кездегі басты саласы - экспорттың 70% - қамтамасыз ететін мұнай өндіруге тікелей әсер ететіндігін көрсетеді. Мұнайдың ағымдағы бағасы біз үшін аз ғана мәнге ие болады, өйткені қазақстандық мұнай, ресейлік мұнай сияқты, үлкен жеңілдікпен сатылатын болады (егер ол болса), яғни әлдеқайда арзан [3].

Ұлттық Банктің қазіргі жағдайдағы іс-әрекетті: интервенциялар, әрине, валюта бағамының күрт құбылмалылығы мен секірулерінен ұлттық валютаны қолдады, сонымен қатар интервенциялардың болуы алыпсатарлардың сауда-саттыққа қатысуға деген ұмтылысын жояды. Алайда, шамадан тыс араласудың тәуекелі бар — елдің алтын-валюта резервтерін жағу [4].

Дағдарыс мәселесін шешудің негізгі қадамдары: бюджет қаражатын диверсификациялау; жұмыс орындарының санын ұлғайту үшін бизнес жүргізу үшін қолайлы атмосфера құру; инфляцияны тежеу; пайыздық мөлшерлемені, айырбас бағамын және т.б. қаржылық бақылауды жүзеге асыру; халыққа ағымдағы экономикалық жағдай, болжамдар мен даму перспективалары және т. б. туралы толық ақпарат беру; өнеркәсіп саласын жаңғырту болып табылады. Осындай тұстарда дағдарысты шешу үшін мемлекет диверсификация саясатының ұстану керек деп ойлаймын.

Диверсификация (эртараптандыру) - бұл шағын кәсіпорындардың да, көптеген елдердің де экономикалық дамуының негізі. Бұл компанияларға нарықтың өзгеруіне бейімделуге, инвесторларға – тәуекелдерді барынша азайтуға, мемлекетке – экономиканың даму қарқынының тұрақты өсуін көрсетуге көмектеседі. Диверсификация стратегиясы тауарға немесе қызметке сұраныстың төмендеуімен байланысты тәуекелдерді азайту; экономикалық тұрақсыз ортада маңызды болып табылатын компанияның банкроттық ықтималдығын азайту; өндірістің рентабельділігін арттыру; өндірістік қуаттарды пайдаланудың жаңа мүмкіндіктерін аша алады.

Диверсификация қазақстандық өнеркәсіптің шикізаттық бағдарлануынан кетуді қамтамасыз етуге, ғылымды қажетсінетін өнімдер мен ЖІӨ-дегі қосылған құны жоғары өнімдер үлесін ұлғайту есебінен елдің бәсекеге қабілеттілігінің өсуіне ықпал етуге арналған. Мұнай-газ және отын-энергетика кешендерінің салалары сала шегінде өндірісті шоғырландырумен және орталықтандырумен ерекшеленеді, капиталды шоғырландыру үшін жағдайлар біртіндеп қалыптасуда.

Республика айтарлықтай табиғи ресурстарға және жеткілікті дамыған өндіруші секторға ие, ол үшін бастапқы кезеңде диверсификация стратегиясы осы секторды белсенді пайдалануды, содан кейін осы негізде өңдеу және өңдеу өнеркәсібінің озық дамуын көздейді. Осы құралдармен жаңа өндіріс салаларын игеру арқылы, жаңа жұмыс орындары ашылып, барлық саланы жаңартып, кеңейтумен біздер диверсификациялық экономикадан дағдарыстан шығу және алдын алу қадамдарын көре аламыз. Болашақта осылай даму жолына бет бұрсақ, келешекте елдің жағдайын толық өзіміз қамтамасыз ете алу дәрежесіне жету мүмкіндігі ескерген жөн. Бұл жол ел үшін қиындық пен тәуекелге толы болса да, қолдан келсе, берер жемісе көп. Қазақстанның өркендеу кезеңіне жол ашу біздердің міндеттіміз [4].

Бұл зерттеу жұмыста 2019-2022 жылғы әлемдік қаржы дағдарысына Қазақстанда болып жатқан дағдарыстарға егжей-тегжейлі талдау жасалды. Оны жазу барысында экономикалық дағдарыстардың жалпы теориясы қарастырылып, 2021-2022 жылғы қаржылық дағдарыстың ерекшеліктері мен салдары нақтыланды, дағдарысқа қарсы шаралардың бағыттары анықталды және олардың тиімділігі, негізгі макроэкономикалық көрсеткіштердің динамикасы бағаланды. Көрсеткіштер алдыңғы және қарастырылып отырған кезеңдердегі деректерді салыстыру арқылы талданады, перспективалар белгіленеді. Қазақстан экономикасының дамуы және дағдарыстың салдарын шешу шаралары ұсынылды.

Дағдарысқа қарсы тамаша жоспар болуы мүмкін емес. Дағдарысқа қарсы кез – келген маңызды шаралар әрекетсіздіктен гөрі жақсы-бұл дағдарысты жеңілдетуі мүмкін. Бірақ кез-келген әрекеттен ешқандай керемет күтуге болмайды. Өмір өз жолын алады және биліктің көптеген әрекеттері сенімсіздікті жеңуге бағытталған.

Әдебиеттер:

1. <https://ism.kz/kazakhstan>
2. Ершов М. В. Мировой финансовый кризис. Что дальше? М.: Экономика, 2017
3. Аганбегян А.Г. Антикризисная политика государства// Экономика и управление. – 2016. - №5. – С.5- 12.
4. Жулина Е.Г., Мягкова Т.Л., Кацуба О.Б. Диверсификация деятельности предприятия. – М.: ООО «Журнал «Управление», 2017

УДК 331.526

ОСОБЕННОСТИ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ НА РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ

Кулешова А., студентка 4 курса образовательной программы 6B04112 Менеджмент бизнеса,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, alena_2002.30@mail.ru
Амирова Г.К., доктор по профилю, доцент кафедры «Менеджмент»
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, gulmira_gk@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается исследования в области гендерных отношений с учетом вопросов трудоустроенности и снижения процессов безработицы сохраняют свою актуальность в современной социо-экономической системе. Проблема исследования гендерной политики, занятости и безработицы является одной из важнейших социально-экономических проблем нашего времени. В условиях переходной экономики эта проблема проявляется особенно остро.

Ключевые слова: гендерная политика, гендерноориентированный, декларация, концепция

Казахстан определил своим приоритетом в области внешней политики интеграцию с мировым сообществом.

В Декларации тысячелетия Организации Объединенных Наций (2000 г.), которую подписало большинство стран мира, поощрение равенства мужчин и женщин, расширение прав и возможностей женщин определены в качестве основных целей развития человечества в третьем тысячелетии [1].

Исследования в области гендерных отношений с учетом вопросов трудоустроенности и снижения процессов безработицы сохраняют свою актуальность в современной социо-экономической системе.

Проблема исследования гендерной политики, занятости и безработицы является одной из важнейших социально-экономических проблем нашего времени. В условиях переходной экономики эта проблема проявляется особенно остро.

Как действующее законодательство, так и принимаемые законы, программы и иные нормативно - правовые акты требуют проведения гендерной экспертизы на предмет их соответствия требованиям гендерного равенства, что в отношении последних позволит сделать более достоверные прогнозы последствий принимаемых решений для положения женщин и мужчин в ходе реализации гендерноориентированной политики. Это не дань моде, а насущное требование времени.

Речь тут идет не о предоставлении каких-либо привилегий и преимуществ женщинам или мужчинам, а о достижении гендерного равноправия, гармоничном сочетании мужских и женских социальных ролей во имя общего блага.

Поэтому достижение полной и эффективной занятости является одной из важнейших задач экономической политики любого государства.

В целях достижения равных прав и возможностей поставлены следующие задачи:

- добиваться того, чтобы как можно больше женщин было представлено в органах власти на уровне принятия решений;
- совершенствовать законодательство и сформировать институты обеспечения гендерного равенства, ускорить принятие Закона Республики Казахстан "О равных правах и равных возможностях мужчин и женщин", продолжить работу по обеспечению правовых механизмов защиты прав женщин;
- создать условия для того, чтобы женщины активно включились в экономическую жизнь;
- создавать экономические льготы и преференции для женщин, принимать меры по улучшению здоровья матери и ребенка, обеспечить существенное повышение правовых и социальных гарантий для женщин;
- возрождать нравственные ценности, культивировать позитивный образ семьи и брака [2].

В связи с чем, необходимо объединение усилий государственных органов и всего казахстанского общества по реализации социально справедливой гендерной политики. В этих целях потребуются:

- повысить уровень правовой и политической культуры общества для самореализации граждан, а также обеспечения равенства полов во всех сферах жизнедеятельности, включая политику, социально-трудовые и семейные отношения;
- добиться повышения гендерной чувствительности на всех уровнях разработки социально-экономической политики и принятия решений;
- обеспечить соблюдение принципа равного партнерства между мужчинами и женщинами во всех сферах жизни (пропорциональность, паритетность и толерантность отношений);
- предоставить временные дополнительные преимущества для представителей того пола, чьи интересы менее представлены в какой-либо сфере деятельности;
- внедрить гендерные подходы в разработку, реализацию и контроль за исполнением национального законодательства, республиканских и местных бюджетов и государственных социально-экономических программ;
- обеспечить совершенствование законодательства и формирование институтов гендерного равенства с целью реализации правовых механизмов защиты прав женщин и мужчин;
- внедрить гендерные индикаторы и гендерную статистику, проводить обязательную гендерную экспертизу нормативных правовых актов, государственных планов и программ, учебников и учебных пособий.
- добиваться 30 %-ного представительства женщин во власти на уровне принятия решений в соответствии с требованиями Пекинской платформы действий по улучшению положения женщин (1995 г.). В этих целях:
- выдвигать женщин на различные должности из утвержденного резерва кадров;
- включить в должностные инструкции государственных служащих положения о недопустимости гендерной дискриминации при исполнении профессиональных обязанностей;
- рассмотреть возможность принятия временных мер для выравнивания соотношения мужчин и женщин на руководящих постах (квотирование).

Концепция гендерной политики в Республике Казахстан определяет основные принципы, приоритеты и задачи. Основные принципы гендерной политики устанавливают гарантированные Конституцией Республики Казахстан равные права и свободы для женщин и мужчин. Концепция разработана на основе Конституции Республики Казахстан, Национального плана действий по улучшению положения женщин в Республике Казахстан, Конвенции Организации Объединенных Наций о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, рекомендаций ООН по ее выполнению в Казахстане, других ратифицированных международных договоров и соглашений [3].

Концепция гендерной политики в Республике Казахстан рассчитана на современный период стабилизации социально-экономической.

Литература:

1. Сарсембаева Р. Б. Рыночная трансформация казахстанского общества: опыт гендерного анализа: Монография.- Алматы: ЛЕМ, 2004. - 252 с.
2. Сарсембаева Р. Б. Проблемы гендерного насилия в Казахстане//Саясат. - 2002. - N11.- С.59-62.
3. Когамов М. Ч. Материалы международной научно-практической конференции «Гендерная политика в Казахстане: власть и общество», Семей, 2010 стр.22-23

УДК 338.45

**КӘСІПОРЫННЫҢ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРІН ТАЛДАУ
(«ЖШС КАЗАХМЫС КОРПОРАЦИЯСЫ» НЕГІЗІНДЕ)**

Орынбай Б., М.Х. Дулати атындағы Тараз Өңірлік университетінің, 6B04412-«Бизнес менеджменті» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, Тараз қаласы,
orynbajbibinur@gmail.com

Сулейменова И.К. «Менеджмент» кафедрасының магистрі, аға оқытушы
М.Х. Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті, Тараз қаласы,
indira075@mail.ru

Аннотация: мақалада кәсіпорынның бизнес-процестері және олардың нарықтық экономикадағы рөлі туралы деректер берілген. ЖШС «Қазақмыс» корпорациясына талдау жасай отырып, жылдық өндірілген өнімдердің мөлшері көрсетілді.

Кілт сөздер: бизнес, процесс, сапа, талдау, объект, корпорация, тонна, энергия, штат, концентрат, актив.

Бизнес-процесс кез келген кәсіпорын үшін маңызды элементі болып саналады. Сондықтан бизнес-процестерді талдау-жұмыс тиімділігін арттыру жолындағы алғашқы қадам болып есептеледі. Бизнес-процестерді талдау әрбір бизнес-процесс бойынша барлық маңызды ақпаратты алуға мүмкіндік беретін деректерді жинауды білдіреді. Бұл деректердің ішіне шығындар көрсеткіштері кіруі қажет. Бұл арқылы кәсіпорынның осы бизнес-процесті жүзеге асыруға қандай шығындар әкелетінін көруге болады.

Бизнес процестерді талдаудың мақсаты-кәсіпорынның жұмысын жақсарту. Бұл басқару функцияларына автоматтандыруды енгізу керек пе әлде керек еместігін анықтауға көмектеседі. Бұл мақсатқа жету келесі міндеттерді шешумен қамтамасыз етеді:

- Кәсіпорын ресурстарын пайдалану тиімділігінің көрсеткіштерін есептеу;
 - Сыртқы және де ішкі ортада мүмкін болатын және кәсіпорынның жұмысына әсерін бере алатын факторларды айқындау;
 - Жоспардың орындалу деңгейін анықтау;
 - Кәсіпорынның барлық мүмкіндіктері қаншалықты пайдаланылғанына талдау жұмыстарын жүргізу;
 - Барлық бизнес-процестерді оңтайландыруға мүмкіндік беретін шешімдерді әзірлеу [1].
- Негізгі талдау мыналардан тұратын іс-шаралардың тұтас кешенін қалыптастырады:**
- Жинауға болатын барлық мәліметтерді зерттеу;
 - Барлық мүмкін көрсеткіштерді өлшеу. Оларға еңбек өнімділігі, жұмсалған уақыт, қызметкерлер саны, жұмсалған ресурстар және басқалары кіреді.
 - Салыстырмалы динамикалық талдау жүргізу;
 - Бизнес-процестердің графикалық схемаларын қалыптастыру және бағалау [2].

«Қазақмыс»- негізгі активтері тау-кен өндіру саласында және түсті металлургияда шоғырланған тігінен интеграцияланған холдинг болып табылады. «Қазақмыс» кәсіпорындары-кеніштер, байыту фабрикалары, мыс балқыту зауыттары- үш өндірістік алаңда яғни Балқаш, Жезқазған, Қарағанды аймақтарында орналасқан. Жалпы кәсіпорында 37 мыңға жуық қызметкер

жұмыс жасайды. Жалпы компания мысты іздестірумен, барлау, өндіру, байыту және қайта өңдеу бойынша қызмет жасайды болып,

Компанияның жиынтық табыс туралы шоғырландырылған есептері бойынша 2021 жылғы 31 желтоқсанда аяқталған жыл бойынша жалпы кіріс 883 475 млн тг, ал 2020 жылы 718 087 млн тгні құрап, бір жылдағы өсім айтарлықтай байқалады. Оның ішінде сатылған өнімнің өзіндік құны 2021 жылы 492 896 млн тг болса, ал 2020 жылы 427 066 млн тг болды. Осыдан шығатын қорытынды таза кіріс 2021 жылы 390 579 млн тг, ал 2020 жылы 291 021 млн тг болған етін.

2021 жылғы өндірістік қызметтің қорытындылары

2021 жылдың 12 айындағы жұмыс нәтижелері бойынша «Қазахмыс Холдинг» ЖШС кен өндіру бойынша 105,34%-ға өндірістік жоспарларын орындаған. Барлығы 30 млн 739 мың тонна кен өндірілген, бұл көрсеткіш 2020 жылғы фактіден әлдеқайда жоғары (28 млн 656 мың тонна). Жыл қорытындысы бойынша өндірілген кендегі мыстың орташа мөлшері 0,94%-ды құрады. 2021 жылы «Қазахмыс» байыту фабрикалары 31,1 млн тонна кен өңдеді.

2021 жылы өндірілген:

- катодты мыс - 213 299 мың тонна;
- құймадағы алтын - 5508 кг;
- құймалар мен түйіршіктердегі күміс - 270 951 кг, өткен жылдың сәйкес кезеңінде - 262 184 кг, 8756 кг (+3,34%) ұлғайған [3].

«Қазахмыс» компаниясының біздің елімізге тигізіп отырған пайдасы өте көп. Мұнай-газ, мыс, көмір секілді пайдалы қазбаларымызды игеріп, халықтың тұрмыс-тіршілігін жақсартуға ат салысып келе жатыр. Өнімдерін экспортқа жіберіп, еліміздің бюджетіне пайдасын тигізіп жатырғаны өте қуантарлық дүние.

Әдебиеттер:

1. Аганина К.Ж. Білім беру жүйесіндегі менеджмент/оқу құралы, Алматы 2016.
2. Оспанов Еділбай Төлеубайұлы, Алматы: Экономика, 2018.
3. www.kazakhmys.kz «Қазахмыс» ЖШС корпорациясының ресми сайты.

ӨОЖЗЗ6. 71

**ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ БАНКТІК ИННОВАЦИЯЛАР: ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ
ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ ("БАНК ЦЕНТР КРЕДИТ" АҚ ТҒ МЫСАЛЫНДА)**

Бекмұратова Ш., 6В04117 - «Қаржы» ББ, 3 курс студенті,
М.Х.Дулатиатындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
sholpanbekmuratova@icloud.com
Муратова Д.Б., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к.,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
muratova_diana77@mail.ru

Аннотация: Мақалада коммерциялық мекемелердің одан әрі дамуының перспективті бағыты жаңа технологияларды және банктік қызмет көрсету түрлері мен жағдайын қарастырылады.

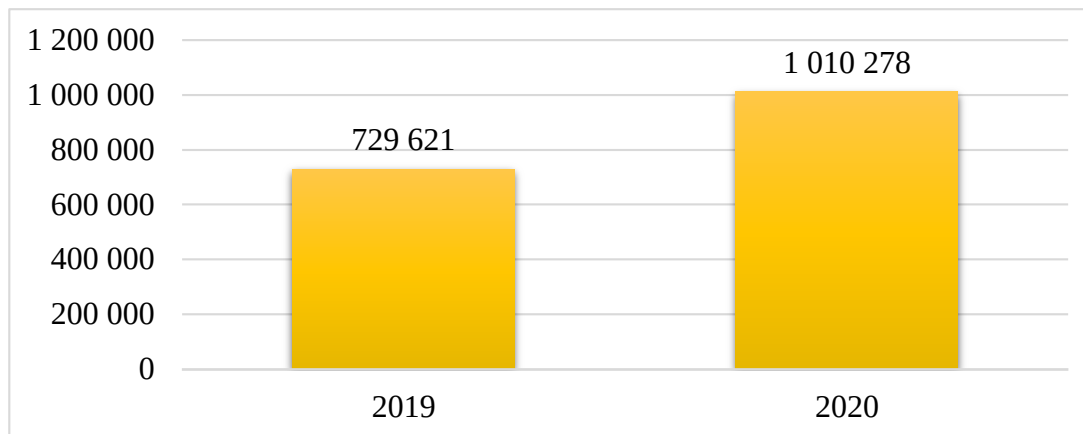
Кілт сөздер: Коммерциялық мекеме, банк, несие, портфель, цифрлық экономика, инновация.

Коммерциялық ұйымдардың цифрлық дамуындағы ең маңызды рөл жасанды интеллектке тиесілі. Ол мекемеге қол еңбегін алмастырып қана қоймай, қызметкерлерді тиімдірек және тиімді пайдалану үшін жаңа тәжірибелер жасауға көмектеседі. АІ құралдарын қазір бүкіл әлем бойынша коммерциялық мекемелердің 29%-ы сәтті пайдаланады. Бірақ жеке қызметтерді ғана емес, сонымен қатар бизнес-үрдістердің тиімділігін арттыру үшін осы технологияларды қолдануды

кеңейту қажет. Сонымен қатар, AI коммерциялық ұйымда индустриясында да, мекемелер мен клиенттер арасында да ынтымақтастықты дамытатын құралға айналуға [1].

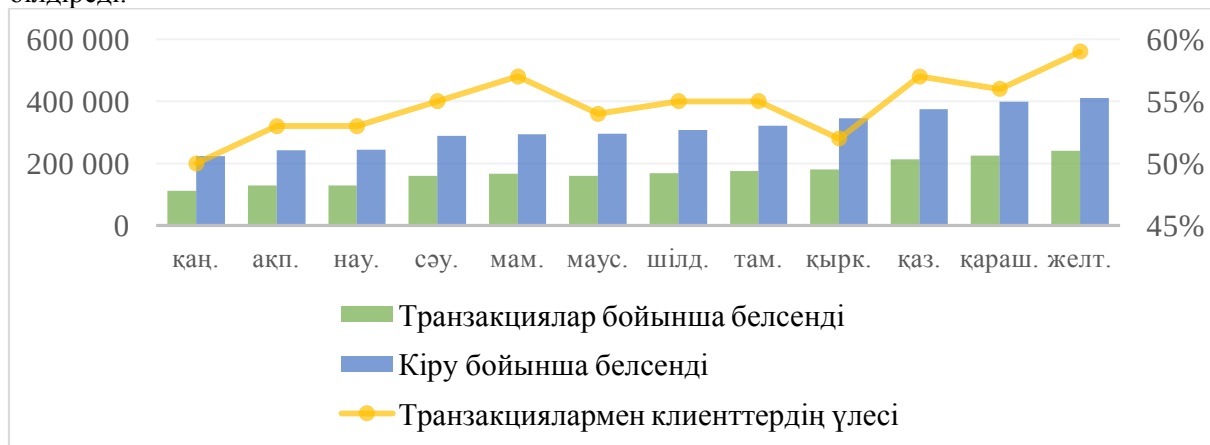
Инновация коммерциялық мекеменің ісін дамытудың мерзімді шарасы емес, үздіксіз үрдіс деп саналуы қажет [2].

Қазіргі цифрлық. экономика заманында карталық төлем кең қолдануда. Мекеменің картасы – әдетте бір немесе бірнеше ағымдағы банк шоттарына байланыстырылған пластик, металл немесе виртуалды карталар қызмет етуде. Олардың қозғалысын 1- суретте қарастырамыз.



Сурет 1. BCC.KZ қосымшасына қосылған барлық клиенттер санының динамикасы

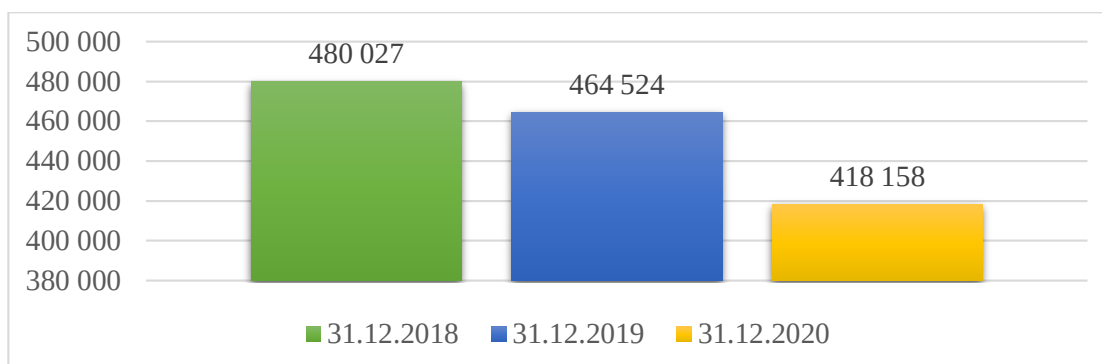
Жалпы тапсырыс берушілердің саны 2019 жылы 729 621 тапсырыс беруші болса, 2020 жылы 1 010 278 клиент болды. Яғни, 280 BCC.KZ қосымшасына 657 қосылған тапсырыс беруші қосылғанын көреміз, бұл Bcc.kz қосымшасына қосылған клиенттердің саны 38,5%-ға өскенін білдіреді.



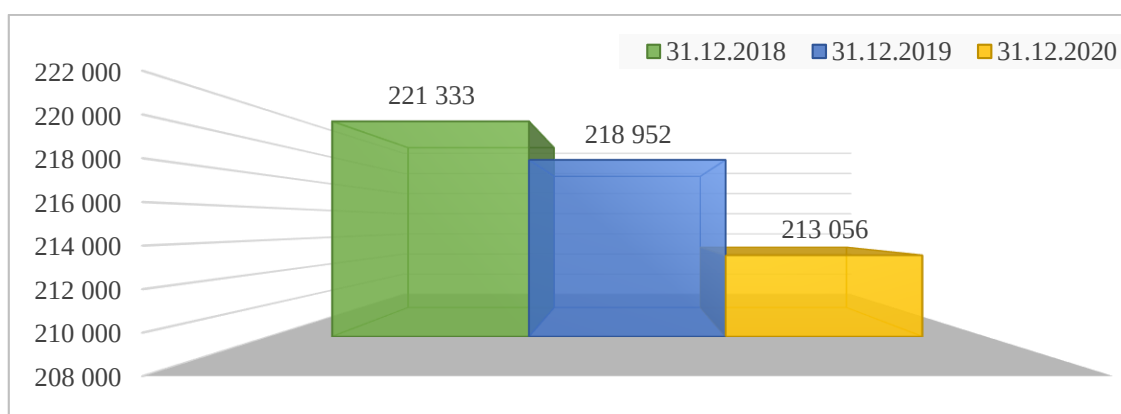
Сурет 2. BCC.KZ қосымшасына клиенттердің белсенділігінің және операциялар санының динамикасы

Транзакциялар бойынша белсенділер саны 2020 жыл басында 112 676 дана болса, 2020 жыл соңында 241 682 болды. Ал кіру бойынша белсенділер жыл басына қарағанда 187 386 данаға артқан, сонымен жыл соңында 410 987 данаға дейін өскен.

2019-2020 жылдардағы корпоративтік қарыздар динамикасы және шағын орта бизнесте несие қоржынының көрсеткіштерін салыстыратын болсақ, корпоративтік қарыздар динамикасы келесіден көруге болады.



Сурет 3. Корпоративтік қарыздар динамикасы



Сурет 4. ШОБ online несие портфелінің динамикасы



БЖ белсенді/қосылған клиенттерінің санын талдайтын болсақ, 2020 жылдың қаңтарында 29 мың бірлікті құраған болса, сол жылдың желтоқсанында 40 мың бірлікті құрап, 38%-ға артқан. Ал ИБЖ белсенді клиенттері 2020 жылы қаңтарда 52 мың бірлік, желтоқсанда 73 мың бірлік, яғни, 40,4%-ға, 21 мың бірлікке өскен. Бұл көрсеткіштер корпоративтік, ШОБ клиенттердің заман талабына сай мобильді қосымшамен көбірек қолдана бастағанын көрсетеді.



Төлемдер мен конвертациялар көрсеткіші 2020 жылдың қаңтарында 530 мың дана болса, жылдың соңында 847 мың дана болып, 317 мың данаға, яғни, 59,8%-ға өскен. Online үлесі жыл басында 95% болса, жыл соңында 99% болып артқан. Яғни, мобилді қосымша арқылы төлем жасау, валюта айырбастау операцияларының орындалуы артқанын байқаймыз.

Елімізде коммерциялық ұйым бұл дамушы экономикалық салаларының бірі. Қазіргі кездегі коммерциялық ұйым банктік қызметтің жаңаланған техникаларын қолдана отырып, қызмет көрсетудің жоғарғы деңгейін қамтамасыз ете отырып тапсырыс берушілерге кеңінен қызмет көрсетеді. Коммерциялық ұйымның басты қызметі – несиелендіру, ол негізінен тұтынушыларды қаржыландыру және шаруашылық жүргізуші субъектілердің инвестициялық мақсатында орындалады. Коммерциялық ұйымның несиелік қызметтерін шығару клиенттердің қызмет көрсетудің экономикалық жағдайына байланысты, себебі, банктік несиелер жаңа шаруашылық жүргізуші субъектілердің ашылуына, жаңа жұмыс орындарының көбеюіне септігін тигізеді, және де олардың экономикалық жағдайын қамтамасыз етеді [3].

Мемлекетіміздің коммерциялық ұйымдарда қазір не болып жатқанын ескерсек, бірлесе жұмыс істеп, ссудалық қоржынның сапасын көтеру. Еліміздің әр жерінде, банктің әр Филиалында тапсырыс берушілерге ең жоғарғы деңгейде қызмет көрсету үшін үлгілі, жоғары сапалы жұмыс істеу керек. Әрбір коммерциялық ұйым қызметкерінің өнімдерді және жұмыс үрдісін жақсарту, жеңілдету, үлгіге келтіру, автоматтандыру ниеттері болуы тиіс.

Әдебиеттер:

1. ҚР-ң Банктер және банктік қызмет туралы Заң күші бар Жарлығы. 30.08.1995 ж.
2. <https://www.pwc.com/kz/en/publications/e-commerce/pdf/e-commerce-6m-2021-final.pdf>
3. <https://www.bcc.kz/upload/iblock/3ce/3ce3d7f9d310bb332628798c38d9193d.pdf>

ӘОЖ336. 71

ХАЛЫҚ ҚАРЖЫСЫНДАҒЫ ЖӘРДЕМАҚЫЛАР МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ТӨЛЕМДЕРДІҢ ТӨЛЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шокпаров Е.М, 6B04117 - «Қаржы» ББ, 2 курс студенті,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., sarsenbaev060489@gmail.com
Молдабекова А.Ш., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к.,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., aizan.2008@mail.ru

Аннотация: Мақалада халықтың үй шаруашылығындағы қаржысына жәрдемақылар мен әлеуметтік төлемдердің түрлері және оларға бюджет қорынан бөлінетін қаражаттардың төлену ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: Әлеуметтік қорғау, әлеуметтік қамсыздандыру, жәрдем ақы, айлық есептік көрсеткіш.

Үй шаруашылығындағы халықты әлеуметтік қорғау – бұл әлде бір жағдайларға (жасына, мүгедектік, денсаулығына, асыраушысынан немесе жұмысынан айырылуы) және өзге де заңдар негіздеріне байланысты экономикалық белсенді бола алмайтын әрі лайықты ақы төленетін еңбекке

қатысу жолымен өзін табыс пен қамтамасыз ете алмайтын азаматтар үшін өмірлік қажетті игіліктердің және әл-ауқаттың белгілі бір деңгейін қамтамасыз етуге арналған жүйе [1].

Кесте 1

Мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар

Көрсеткіштер	Жылдар						2021жылды 2016 жылмен салыстырғанда	
	2016 ¹	2017 ¹	2018 ¹	2019 ¹	2020 ¹	2021 ²	Ауытқуы (+;-)	Осу қарқыны %
1. Мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақы алушылар саны барлығы, мың адам	770,3	788,0	782,3	781,7	786,4	780,4	10,1	101
- соның ішінде: азаматтық халық: Жасы бойынша	22,3	18,0	19,2	17,7	17,5	16,0	-6,3	71,7
- Мүгедектігі бойынша	378,4	383,7	396,4	399,7	399,6	385,1	6,7	101
- Асыраушысынан айырылған жағдай бойынша (отбасының еңбекке жарамсыз мүшелерінің саны)	378,4	394,6	386,5	385,5	383,2	383,6	5,2	101
- Әлеуметтік құрылым: мүгедектігі	4,8	4,5	4,3	3,9	3,7	3,6	-1,2	75,0
-Асыраушысынан айырылған жағдай бойынша	9,9	9,2	9,9	8,9	7,4	6,1	-3,8	61,6
2. Орташа бір адамға тағайындалған айлық жәрдемақының мөлшері, теңге	3609	3551	3730	4195	4494	4702	1093	130,2
а) Соның ішінде азаматтық халық: жасы бойынша	2275	2275	2425	2569	2716	2857	582	125,5
б) мүгедектігі	3152	2890	3253	3874	4253	4457	1305	141,4
в) асыраушы-сынан (отбасынан) айырылғанда	4270	4244	4471	4731	4920	5160	890	120
г) әлеуметтік құрылым: мүгедектігі	9803	11165	9822	9840	9821	9948	145	101,4

Әлеуметтік қамсыздандыру ақшалай төлем түрінде (зейнетақылар, жәрдемақылар, көмекқаржылар), денсаулығына байланысты көмек қаржылар, жеңілдіктер беру арқылы, әлеуметтік инфрақұрылым объектілерін құру арқылы көрсетіледі.

Жәрдемақы – халықты әлеуметтік қорғаудың бір түрі.

Елімізде мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақының 3 түрі бар. Олар [2]:

- мүгедектігіне,
- асыраушысынан айырылуына,
- жасына байланысты берілетін жәрдемақы.

Еліміздегі әлеуметтік жәрдемақы алушылар саны 2021-2016 жылдарда 10,1 мың адамға артса, соның ішінде: мүгедектігі бойынша мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақы алушылар 6,7 мың адамға артқан. Осыларға тағайындалған айлық мемлекеттік жәрдем ақының мөлшері 1093 теңгеге өскен. Соның ішінде: жасы бойынша мемлекеттік жәрдем ақының мөлшері 582 теңгеге, мүгедектігі бойынша 1305 теңгеге, асыраушысынан айырылған жағдай бойынша 890 теңгеге артқан.

Кесте 2

Мемлекеттік арнаулы жәрдемақылар

Көрсеткіштер	Жылдар					2021 жылды 2016 жыл мен салыстырғанда	
	2017 ¹	2018 ¹	2019 ¹	2020 ¹	2021 ¹	Ауы- куы (+;-)	Өсуқарқ ы-ны, %
1. Арнаулы мемлекеттік жәрдемақы алушылар саны, мың адам	1136,9	982,8	1128,4	1108,3	988,6	-148,3	86,9
1.1 Тағайындалған айлық арнаулы мемлекеттік жәрдемақының мөлшері, млн.тг	1382	1350	1431	3297	1642	260	118,8
2. Мемлекет тарапынан арнаулы жәрдемақы алушылар саны, мың ад.	-	3,8	7,0	8,4	14,4	10,6	378
2.1 Мемлекет тарапынан арнаулы тағайындалған айлық жәрдемақы мөлшері, теңге	-	5900	6400	6784	7752	1852	131,3

Есептеу нәтижелері бойынша 2021-2017 жылдарда арнаулы мемлекеттік жәрдемақы алушылар саны 48,3 мың адамға азайғанымен оларға тағайындалған арнаулы мемлекеттік жәрдемақылар 260 млн. теңгеге артқан.

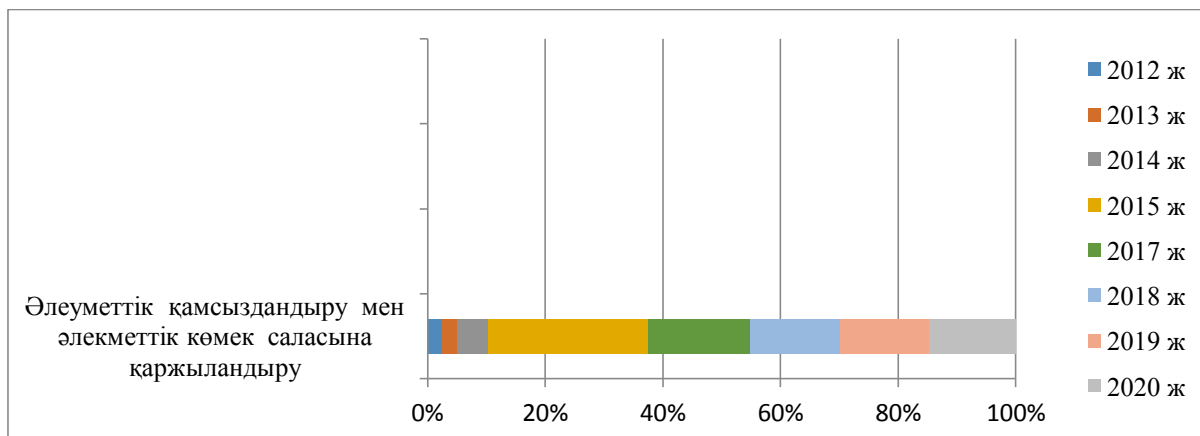
Кесте 3

Еліміздің бюджет қорынан әлеуметтік қамсыздандыру мен әлеуметтік көмек саласына бөлінген қаржылар

пайыз

Көрсеткіштер	Жылдар									
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Әлеуметтік қамсыздандыру және әлеуметтік көмек салаларына бюджет қорынан қаржыландыру үлесі	4,01	4,28	8,77	44,95	35,88	28,68	25,58	25,14	24,29	22,14

Еліміздің орталық қорынан әлеуметтік қамсыздандыру мен әлеуметтік көмек саласына бөлінген қаржылары 2014-2021 жылдар аралығында 21,57 шаманы құраған.



Сурет 1. Еліміздің бюджет қорынан әлеуметтік қамсыздандыру мен әлеуметтік көмек саласына бөлінген қаржы қозғалысы

Халықты әлеуметтілік қорғауды қаржылық қамтамасыз ету көздері: отбасы бюджетінің өзіндік табыс көздері мен әлеуметтік сұраныстарды қоғамдық тұрғыдағы орталық бюджет қорларынан қаржыландыру болып есептелі болып есептелінеді.

Әдебиеттер:

1. Қуашбаев С., Ә.М.Жұманов. Қаржы: Оқу құралы. Алматы: Экономика, 2011-672 б.
2. Құлпыбаев С., Мельников В.Д. Қаржы негіздері: Оқулық. - Алматы LEM, 2009. – 270 б.

ӨОЖ 658(075)

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ ӘДІСТЕРІ: ДӘСТҮРЛІК ЖӘНЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ

Ақарыс Ж.А., 6В04111 - «Кәсіпкерліктің бухгалтерлік есебі, аудиті және салық салуы» - ББ 3 курс студенті, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
Janerke191219@gmail.com

Тлеубаева С.А., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к., М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., ms.santay@mail.ru

Аннотация: Мақалада экономикалық талдаудың дәстүрлік және математикалық әдістерін пайдалану мәселелері қарастырылған. Экономикалық талдауда факторлар нәтижелерге әсер етеді, экономикалық процестердің жағдайлары мен себептері қозғаушы күштерімен түсіндіріледі.

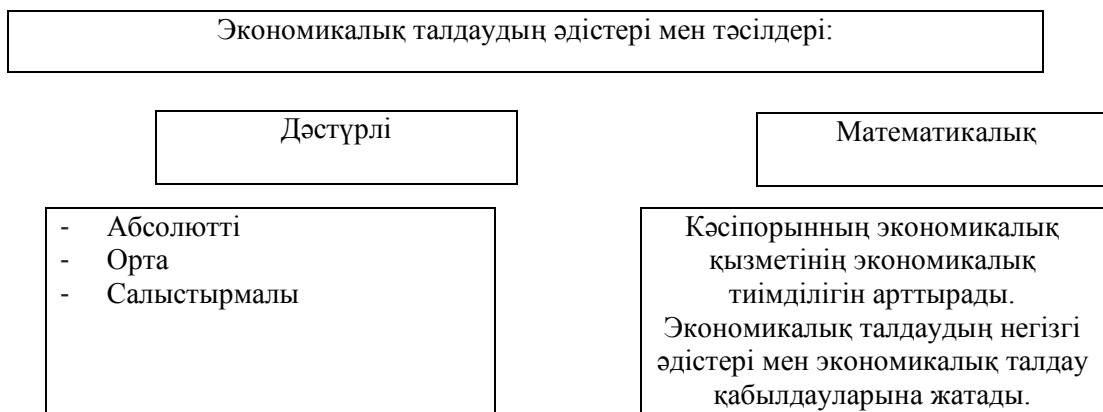
Кілт сөздер: экономикалық талдау, дәстүрлік әдісі, математикалық әдістері, тәсілдері, факторлар, себептер, топтастыру.

Талдау-талданатын жүйелердің компоненттерін, элементтерін және тенденция өзгеретін құбылыстар мен тенденцияларды ғылыми зерттеу әдісіне жатады.

Экономикалық талдау - бұл қатынастардың әртүрлілігі мен тәуелділігін зерттеуге негізделген экономикалық құбылыстар мен процестерді құрамдас бөліктерге бөлуге негізделген мазмұнды түсінудің ғылыми әдісі [1].

Экономикалық талдау әдісі оның әдіснамасымен тікелей байланыста және бірқатар зерттеу тәсілдері жүзеге асырылады. Экономикалық талдауда факторлар нәтижелерге әсер ететін экономикалық процестердің жағдайлары мен себептерімен қозғаушы күштермен түсіндіріледі. Факторлар өзара байланысты және көбінесе қызмет нәтижелеріне әртүрлі жолдармен әсер етеді: оң да, теріс те емес.

Барлық факторлар әртүрлі себептерге байланысты жіктеледі. Меншіктің әртүрлі нысандарындағы кәсіпорындардың жұмысын талдау кезінде факторлық талдаудың дәстүрлі және экономикалық тәсілдері қолданылады.



Сурет 1. Экономикалық талдаудың дәстүрлік және математикалық әдістері

Салыстыру әдіс дәстүрлі әдістер арасында кең таралған.

Салыстырудың әртүрлі түрлері бар:

- Болжам, жоспармен салыстыру;
- Өткен жылмен салыстыру;
- Орташа салалық деректермен салыстыру;
- Үздік отандық және шетелдік тәжірибемен салыстыру [2].

Бұл әдіс экономикалық даму мен өсудің жеткілікті қарқынын анықтауға, сондай-ақ факторлардың осы немесе басқа көрсеткіштерге әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл жоспармен немесе өткен жылмен салыстырғанда оң немесе теріс белгіге әкелуі мүмкін.

Экономикалық талдауда салыстыру барлық мәселелерді шешудің негізі болып табылады немесе көмекші әдіс ретінде. Салыстыру бойынша біз табысты болатын қарапайым жағдайлар мен мақсаттарды айтамыз.

- Жоспардың орындалу дәрежесін бағалау үшін жоспарлы және нақты көрсеткіштерді салыстыру.
- Нақты және нормативтік көрсеткіштерді салыстыру шығындарды бақылауға және ресурстарды үнемдейтін технологияларды қолдануға мүмкіндік береді.
- Алдыңғы жылдардағы көрсеткіштермен салыстырғанда экономикалық процестердің даму тенденцияларын нақты көрсеткіштермен анықтау.
- Компанияның аналитикалық көрсеткіштерін басқа компаниялардың немесе бөлімдердің ғылыми жетістіктері мен озық тәжірибелерімен салыстырыңыз.
- Алынған нәтижелерді бағалау және пайдаланылмаған ресурстарды анықтау мақсатында аналитикалық экономикалық көрсеткіштерді аймақ, аймақ және облыс бойынша орташа көрсеткіштермен салыстыру.
- Зерттелетін көрсеткіштердің өзара байланысын анықтау үшін параллель және динамикалық жолдарды салыстырыңыз. Мысалы, жалпы ішкі өнімнің, негізгі өндіріс қорының және кірістер Қорының құрылымындағы өзгерістер динамикасын талдау осы көрсеткіштердің өзара байланысын көрсетуі мүмкін.
- Басқару шешімдерінің әртүрлі нұсқаларын салыстыру үшін ең қолайлысын таңдаңыз.

- Қандай да бір фактордың өзгеруіне дейінгі және кейінгі қызмет нәтижесін салыстыру факторлардың әсерін есептеу және резервтерді есептеу кезінде қолданылады.

Топтастыру барлық дерекқорларды бірдей немесе әртүрлі аралықтарға бөлу әдісін білдіреді. Деректерді бір диапазонға топтастырудың мақсаты-оларды салыстыру. Егер біз деректерді бірдей аралықта топтастыра алмасақ, оларды өсу немесе кему ретімен орналастыру арқылы топтастырамыз. Бұл топтастыру үлкен өзгерістер немесе біртектілік болмаған кезде қолданылады [3].

Талдау мақсатына байланысты топтастырудың келесі түрлері бөлінеді:

- Типологиялық топтастыру;
- Құрылымдық топтастыру;
- Аналитикалық топтастыру.

Типологиялық топтастырудың мысалы мыналар бола алады: кірістер бойынша топтастыру, кәсіпорындарды капитал бойынша топтастыру және т.б. Құрылымдық топтастыру әр компоненттің арақатынасын білуге және осылайша объектінің құрылымын сипаттауға мүмкіндік береді. Мысалы: кәсіпорын шығаратын өнімнің түрлері бойынша құрылымы, пайдаланылатын негізгі құралдардың құрылымы және т. б.

Аналитикалық топтастыру зерттелетін жағдайлардың байланыс формасын анықтау немесе осы қатынастардың жақындығын анықтау үшін қолданылады. Құрамы бойынша қарапайым және күрделі топтар бөлінеді. Қарапайым топтарда көрсеткіштер арасындағы байланыс негізінде зерттеледі.

Экономикалық-математикалық әдістер экономикалық есептерді шешу үшін қолданылатын математикалық әдістерге жатады. Бұл экономикалық талдауды жақсартудың маңызды саласы. Оларды аналитикалық жұмыста қолдану кәсіпорынның және оның бөлімшелерінің экономикалық қызметін талдаудың тиімділігін арттырады. Бұған дәстүрлі әдіспен орындалмайтын көпөлшемді аналитикалық есептерді талдауға, шешуге және тұжырымдауға уақытты қысқарту, шамамен немесе қысқартылған есептеулерді іс-әрекетке факторлардың әсерін нақты және толық қамту арқылы ауыстыру арқылы қол жеткізіледі. Экономикалық талдауда экономикалық-математикалық әдістерді қолдану процесі экологиялық талдаудың математикалық есептерін қоюдан және оларды осы жағдайда тиісті математикалық әдісті қолдана отырып, алдыңғы кезеңде шешуден басталады.

Экономикалық-математикалық әдістер - бұл белгілі бір критерийлер бойынша біріктірілген әдістердің келесі тобы:

- Бастауыш математика әдістері;
- Дифференциалдауды, интеграцияны және вариацияны есептеуді қамтитын классикалық математикалық талдау әдістері;
- Бір өлшемді және көп өлшемді статистикалық жиындарды зерттеу әдістерін қамтитын математикалық статистика әдістері;
- Компанияның матрицалық салалық қаржылық жоспарын, салалық балансты және Ұлттық есептілікті қамтитын өндіріс функциялары мен шығындар мен өнімнің арақатынасы әдістерінен тұратын эконометрикалық әдістер;
- Математикалық бағдарламалау әдістері, соның ішінде сызықтық, сызықтық емес, толық, пакеттік және динамикалық бағдарламалау;
- Түгендеуді басқару; жабдықты ауыстыру және техникалық тозуды анықтау әдістері; ойын теориясы; графикалық теория; жаппай қызмет көрсету теориясы; желіні жоспарлау және басқару теорияларын қамтитын операцияларды зерттеу әдістері;
- Талдау жүйелері мен жүйелері теориясынан, модельдеу теориясынан, модельдеу әдістерінен, іскери ойындардан және үлгіні тану теориясынан тұратын Экономикалық кибернетика әдісі [4].

Экономикалық талдаудың психологиялық әдістері сұраныс пен ұсыныс Заңы шеңберіндегі сатушы мен сатып алушының психологиясын, экономикалық және техникалық-экономикалық негіздемелерді психология түрінде талдауды білдіреді. Мысалы, шет мемлекеттің ірі фирмаларының бірінде "лифт" мәселесі болды. Көп қабатты ғимаратта компания қызметкерлерінің талаптарын қанағаттандыра алмайтын лифт болды. Әр қабатта лифт жанында

кезек болды. Бұл қызметкерлерді алаңдатты және алдағы кезеңдегі жұмыс тапсырмаларының сапасы мен жылдамдығына әсер етті. Бірнеше нұсқа ұсынылды: ғимараттың ішіне тағы бір лифт салу немесе ескісін жылдамырақ лифтпен ауыстыру. Дегенмен, ұсынылған опциялардың барлығы қымбат немесе сатуға жарамды емес. Компанияда жұмыс істейтін Психолог әр қабатта лифт есігінің алдына үлкен айна қоюды ұсынды. Әйелдер Айнаға қарады. Әр адамның шаш үлгісін, жағасын түзетуге, айналасындағыларға өзін көрсетуге мүмкіндігі болды. Жалпы, барлық әйелдер айнаны қолданды, оның болуына риза болды. Ол кезде ер адамдар әйелдерге қарауға қызығушылық танытты. Ушин әр жолы қазақ гранатымен айналысқан. Лифттегі компания қызметкерлерінің жүйкелерінің тозуы айтарлықтай төмендеді. Мәселе ең аз шығынмен шешілді. Фирма қызметкерлері айна қолдануды үйренгенге дейін ғимараттың сыртында тағы бір лифт салынды.

Қорытынды: Экономикалық белсенділікті талдау үшін көптеген әдістер қолданылады. Олардан деректерді зерттеу және түзету үшін басқа салаларда қолданылатын дәстүрлі әдістерді бөліп көрсетуге болады (салыстыру, график, тепе-теңдік, орташа және салыстырмалы сандар, аналитикалық топтар). Экономикалық нәтижелерге және резервтерді есептеуге әсер ететін факторларды зерттеу үшін талдауда келесі әдістер қолданылады: тізбекті, абсолютті және салыстырмалы айырмашылықтар, интегралды әдіс, корреляциялық, компоненттік, сызықтық әдіс, бағдарламалау, кезек теориясы, ойын теориясы, операциялық әдістер, интуицияға негізделген экономикалық есептерді шешудің эвристикалық әдістері, сарапшылардың сараптамалық бағалауы алдыңғы тәжірибе шешім әдісін қолданады. Әдістерді тандау талдаудың мақсаты мен тиімділігіне, зерттеу объектісіне және есептеудің техникалық мүмкіндіктеріне байланысты.

Әдебиеттер:

1. Теория экономического анализа: Р.П Казакова, С.В. Казаков. – М.: ИНФРА-М, 2008.
2. <https://www.freepapers.ru/68/jekonomikaly-taldaudy-dster/146751.920077.list2.html>
3. Криков, В. И. Организация и экономика фармации Учебник / В. И. Криков, В. И. Прокопишин - Л.: Медицина, -1991.
4. <https://stud.kz/prezentatsiya/id/32914>

УДК 343.347.5

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ И УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ГЕНОЦИДА

Байдаулетова Н., студентка 2 курса специальности «Уголовное право и процесс»,
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз, nuraibaidaulet01@gmail.com

Бауберикова А.Б., старший преподаватель кафедры «Уголовное право и процесс»,
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз, bauberikova@mail.ru

Аннотация: в этой статье рассматриваются уголовно-правовые и криминологические аспекты геноцида, в частности понятие геноцида, общественная опасность и состав геноцида, а также ее предупреждение.

Ключевые слова: геноцид, преступление, международное преступление, убийство, международное право.

Слово «геноцид» впервые было введено польским юристом Рафаэлем Лемкиным в 1944 году в его книге «Правление оси в оккупированной Европе». Оно состоит из греческой приставки *genos*, означающей расу или племя, и латинского суффикса *cide*, означающего убийство. Лемкин разработал этот термин отчасти в ответ на нацистскую политику систематического убийства евреев во время Холокоста, но также и в ответ на предыдущие случаи в истории целенаправленных действий, направленных на уничтожение определенных групп людей. Позже Рафаэль Лемкин возглавил кампанию за признание геноцида и кодификацию его как

международного преступления.

«Геноцид был впервые признан преступлением по международному праву в 1946 году Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций (A/RES/96-I). Это было кодифицировано как самостоятельное преступление в Конвенции 1948 года о предупреждении преступления геноцида и наказании за него (Конвенция о геноциде). Конвенция была ратифицирована 149 государствами (по состоянию на январь 2018 года). Международный суд (МС) неоднократно заявлял, что Конвенция воплощает принципы, которые являются частью общего обычного международного права. Это означает, что независимо от того, ратифицировали государства Конвенцию о геноциде или нет, все они юридически связаны принципом, согласно которому геноцид является преступлением, запрещенным международным правом. Международный суд также заявил, что запрещение геноцида является императивной нормой международного права (или *ius cogens*) и, следовательно, никакие отступления от него не допускаются.

Определение преступления геноцида, содержащееся в статье II Конвенции о геноциде, было результатом процесса переговоров и отражает компромисс, достигнутый между государствами - членами Организации Объединенных Наций в 1948 году во время разработки Конвенции. Геноцид определяется в тех же терминах, что и в Конвенции о геноциде, в Римском статуте Международного уголовного суда (статья 6), а также в уставах других международных и смешанных юрисдикций. Многие государства также криминализировали геноцид в своем внутреннем законодательстве, другим еще предстоит это сделать» [1].

В статье II Конвенции «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него» «геноцид означает любое из следующих деяний, совершенных с намерением уничтожить, полностью или частично, национальную, этническую, расовую или религиозную группу как таковую:

- убийство членов группы;
- причинение серьезного телесного или психического вреда членам группы;
- преднамеренное создание для группы условий жизни, рассчитанных на ее полное или частичное физическое уничтожение;
- введение мер, направленных на предотвращение рождения детей внутри группы;
- насильственный перевод детей из группы в другую группу» [2].

В статье I Конвенции о геноциде установлено, что «геноцид как преступление может иметь место в контексте вооруженного конфликта, международного или немеждународного, но также и в контексте мирной ситуации» [2]. Последнее встречается реже, но все же возможно. Та же статья устанавливает обязательство договаривающихся сторон предотвращать преступление геноцида и наказывать за него.

Распространенное понимание того, что представляет собой геноцид, как правило, шире, чем содержание нормы международного права. Статья II Конвенции о геноциде содержит узкое определение преступления геноцида, которое включает два основных элемента:

- 1) Ментальный элемент: «намерение уничтожить, полностью или частично, национальную, этническую, расовую или религиозную группу как таковую»;
- 2) Физический элемент, который включает в себя исчерпывающие действия.

Намерение - это самый трудный элемент для определения. Чтобы квалифицировать геноцид, у исполнителей должно быть доказанное намерение физически уничтожить национальную, этническую, расовую или религиозную группу. Культурного разрушения недостаточно, равно как и намерения просто рассеять группу. Именно это особое намерение, или *dolus specialis*, делает преступление геноцида таким уникальным. Кроме того, прецедентное право связывает намерение с существованием государственного или организационного плана или политики, даже если определение геноцида в международном праве не включает этот элемент.

Важно отметить, что жертвы геноцида становятся мишенями преднамеренно, а не случайно, из-за их реальной или предполагаемой принадлежности к одной из четырех групп, защищаемых Конвенцией (которая, например, исключает политические группы). Это означает, что целью уничтожения должна быть группа как таковая, а не ее члены как отдельные личности.

Геноцид также может быть совершен только против части группы, если эта часть поддается идентификации (в том числе в пределах географически ограниченной территории) и “существенна”.

Понятие геноцида в Уголовном Кодексе Республики Казахстан определяется в статье 168 в следующей редакции «Геноцид, то есть умышленные деяния, направленные на полное или частичное уничтожение национальной, этнической, расовой или религиозной группы путем убийства членов этой группы, причинения тяжкого вреда их здоровью, насильственного воспрепятствования деторождению, принудительной передачи детей, насильственного переселения либо создания иных жизненных условий, рассчитанных на физическое уничтожение членов этой группы» [3].

«Общественная опасность геноцида в том, что это одно из самых серьезных преступлений против человечества, оно заключается в преднамеренной попытке разрушить национальную, этническую, расовую или религиозную группу.

Наказуемы, согласно Конвенции 1948 г., следующие деяния: 1) геноцид; 2) заговор в целях совершения геноцида; 3) прямое и публичное подстрекательство к совершению геноцида; 4) покушение на совершение геноцида; 5) соучастие в геноциде.

Поскольку геноцид не рассматривается как политическое преступление, то выдача лица, его совершившего, является обязанностью государств, подписавших Конвенцию (ст. VII) [2].

Конвенцией «О неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества» 1968 г. «за совершение геноцида никакие сроки давности не применяются. Согласно ст. VI Конвенции лица, обвиняемые в геноциде, должны быть осуждены компетентным судом того государства, на территории которого совершен геноцид, или международным уголовным судом, юрисдикцию которого признает государство, подписавшее Конвенцию» [4].

Как указывает И.Ш Борчасвили в своем комментарий к УК РК «Объектом геноцида являются общественные отношения в сфере реализации народом или народностью (этнокультурно-социальным образованием) своего права на существование, на безопасные условия жизни. Дополнительными объектами выступают жизнь, здоровье, свободы и права человека.

Потерпевшими от геноцида являются не отдельный человек или группа людей, а определенная группа представителей населения, объединенных по признакам, обозначенным международным правом. Жертвой преступления геноцида, таким образом, индивид становится не в силу своих личных характеристик, а по причине принадлежности или связи с определенной группой лиц (национальной, этнической, расовой или религиозной), на уничтожение которых направлено это преступление. Геноцид - одно из проявлений расизма, антисемитизма, ксенофобии, религиозной нетерпимости и т.п.

Именно на стороне обвинения при рассмотрении дела лежит обязанность в каждом конкретном случае доказать факт принадлежности жертвы к данной группе либо тот факт, что лицо, совершившее преступление, рассматривало жертву как члена какой-либо из этих групп.

Объективная сторона рассматриваемого преступления заключается в совершении действий, направленных на уничтожение определенной группы людей.

В сравнении с ранее действующим УК РК от 16 июля 1997 г. №167-1 нижняя граница санкции за преступление, предусмотренное ч. 1 ст. 168 УК РК, увеличена с десяти до двадцати лет лишения свободы. По конструкции состав геноцида является формально-материальным.

Субъективная сторона характеризуется прямым умыслом: лицо сознает, что совершает действия, образующие геноцид, и желает совершить эти действия.

Субъект - физическое, вменяемое лицо, достигшее 16 лет. Лица в возрасте от 14 до 16 лет несут ответственность не за геноцид, а за конкретно совершенные преступления - убийство (ст. 99 УК РК), умышленное причинение тяжкого вреда здоровью (ст. 106 УК РК) и иные преступления, за которое установлена уголовная ответственность с 14 лет» [5].

Согласно п. 29 ст. 1 Закона Республики Казахстан «Об обороне и Вооруженных Силах Республики Казахстан» от 7 января 2005 г. «с момента объявления состояния войны или фактического начала военных действий наступает военное время, которое истекает с момента объявления о прекращении военных действий, но не ранее их фактического прекращения» [6].

Особенностью этого состава является то, что с одной стороны это преступление совершается, как правило, в соучастии со сложными связями между идеологами, организаторами, исполнителями

и пособиями. С другой стороны, жертвами этого преступления становятся сотни, тысячи и миллионы людей. Вместе с тем, геноцид, как уголовно-правовая криминологическая, нравственная проблема до настоящего времени должным образом не исследована, в связи, с чем возникают трудности в квалификации этого деяния, и не выработаны общие и специальные криминологические меры по его противодействию.

К сожалению, имеющиеся в мире внутренние и межгосударственные противоречия, осложненные проблемами глобализации, истощение природных ресурсов, ростом ксенофобии и национализма дают основания предполагать, что в дальнейшем те или иные проявления геноцида будут усиливаться. Поэтому важной задачей научного сообщества, органов государственной власти является выработка комплекса мер по борьбе и предупреждению геноцида.

Указанные меры должны найти свое отражение в Государственной программе по предупреждению геноцида.

Литература:

1. Genocide <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml>
2. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него Принята резолюцией 260 (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z645>
4. Конвенция о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества Принята резолюцией 2391 (XXIII) Генеральной Ассамблеи ООН от 26 ноября 1968 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/warcrimes_limit.shtml
5. Борчасвили И.Ш. Комментарий к УК РК https://zakon.uchet.kz/rus/docs/T9700167_1
6. Закон Республики Казахстан «Об обороне и Вооруженных Силах Республики Казахстан» от 7 января 2005 г. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000029>

УДК 325.574

ЗАҢСЫЗ МИГРАЦИЯНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әбдіхалық Б. М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің
«Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті,
Тараз қ., Abdihalykovbekzat@gmail.com

Сарымбетов Е.А. М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
«Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы,
юриспруденция магистрі, Тараз қ. ersar592@mail.ru

Аннотация: Орталық Азия аймағындағы заңсыз көші-қон мәселесі шешілмей қалуда, ал Қазақстан жағынан қабылданып отырған бір жақты тәртіппен іс-әрекеттер қандай-да бір тиімді нәтиже беруге қабілетті емес. Заңсыз көші-қон мәселесін тиімді шешу Шанхай ынтымақтастық ұйымы мен Еуразиялық экономикалық одақ сияқты, посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық бірлестіктер аясындағы көші-қон процестерінің барлық қатысушы елдердің өзара іс-қимылынан көрінеді.

Кілт сөздер: Жаһандану, заңсыз көші-қон, Орталық Азия өңіріндегі, еңбек мигранттары.

Қазақстан заңсыз көші-қонның трансұлттық арналарының аралық буындарының бірі болып табылады. Бұған республикамыздың географиялық жағдайы ғана емес, соңғы жылдары жаңа халықаралық авиациялық, темір жол қатынастарының ашылуы, ТМД елдерімен еркін жүріп-тұру режимінің сақталуы да ықпал етеді.

Атап өтілгендей, заңсыз мигранттарды экспорттаушы елдердегі әлеуметтік-саяси жағдайдың тұрақсыздығы да маңызды фактор болып табылады. Бұл Азия, Таяу және Таяу Шығыс елдеріндегі соғыстардың, қарулы қақтығыстардың, ішкі саяси күрестің салдары.

«Қазақстанның еңбек нарығы Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан азаматтары үшін тартымды болды. Кейбіреулер мигранттарға түсіністікпен қарайды және олар «жақсы өмірден бөтен бұрыштарда жүрмейді» деп санайды. Басқалары оларды бәсекелестер және «еңбек нарығының басқыншылары» деп санайды. Оларды әзіл-оспақты телешоудың танымал кейіпкерлері деп атайтындар да бар, ал кейбіреулері олармен отбасылар құрады. Алайда, бақыланбайтын көші - қон экономикаға, этнодемографиялық және криминогендік жағдайға теріс әсер ететін теріс процесс екенін жоққа шығаруға болмайды», - дейді ҰҚК баспасөз қызметі [1].

Қазақстанда экономиканың жетекші салаларындағы жоғары ақы төленетін шетелдік мамандар ғана толық заңдастырылған. Мигранттардың көпшілігі, былайша айтқанда, Орталық Азия аймағынан бақыланбайтын, арзан жұмыс күші. Жұмыс берушілерге заңнамада белгіленген әлеуметтік төлемдер мен аударымдарды талап етпейтін біліктілігі жоқ жұмыс күші тиімді.

«Қызметтің деректері бойынша, шет елдердің, соның ішінде Қазақстанның тәжірибесі көрсеткендей, заңсыз көші-қон қылмыстың өсуіне, психотроптық және есірткі заттарының заңсыз айналымына ықпал етеді. Террористік ұйымдардың мүшелері, реципиент елдің аумағындағы діни ахуалды жақсы жаққа өзгертетін дәстүрлі емес деструктивті ағымдардың өкілдері көбінесе заңсыз адамдарға енеді» [2].

Елдің инвестициялық және туристік тартымдылығын жақсарту үшін көші-қонды бақылау және Визаларды ресімдеу рәсімдері жеңілдетілді, шетелдік азаматтардың елге келу және болу тәртібі едәуір жеңілдетілді, бұл заңсыз көші-қон ағындарының айтарлықтай төмендеуіне әкелді.

«Алайда заңсыз көші-қон арналарын ұйымдастырушылар өз қызметін төмендетпейді. Пандемия олардың қылмыстық схемаларына да түзетулер енгізді. Енді сіз жалған төлқұжатпен ешкімді таң қалдырмайсыз. Әр түрлі елдердің жекелеген медициналық мекемелерінің шақыруларын және шетелдіктердің Қазақстанға кіруі және азаматтардың көрші елдерге кетуі үшін ҚР емханаларының дәрігерлік-консультациялық комиссияларының қорытындыларын, жүк көлігінің екінші жүргізушісі ретінде шекарадан өтуді жоспарлап отырған адамдар үшін жүргізуші куәліктерін, жоғары оқу орындарына оқуға шақыруларды бұрмалау – бұл бүгінгі таңда үлкен сұраныс пен ұсыныс бар. Біздің кең елімізге ену және қоныстану үшін шетелдіктер арасында Қазақстан азаматтарымен некеге тұру туралы куәліктер ерекше сұранысқа ие», - деп атап өтті ҰҚК баспасөз қызметі [3].

2021 жылдың наурыз айында Ұлттық қауіпсіздік органдары Қостанайда жалған құжаттар дайындау бойынша жасырын зертхана ұйымдастырған қылмыстық топтың қызметіне жол бермеді.

«Қазір ең көп сұранысқа ие нәрсе-қылмыскерлер мен мөрлер. Ресей Федерациясының медициналық мекемелерінің шақырулары, ДКК қорытындылары, неке туралы куәліктер, туу туралы куәліктер және тіпті ПТР-тесттер адал емес азаматтарға шетелге жол ашты. Ұсталғандардың заңсыз көші-қонды ұйымдастыру бойынша қылмыстық әрекеттер жасауының 60 фактісі. Жалған құжаттар бойынша қанша адам іс жүзінде кетіп қалды – тек болжау ғана қалады», - деп бөлісті ҰҚК баспасөз қызметі» [4].

Жалпы, 2020 жылы ҰҚК органдары заңсыз көші-қонның 12 арнасын анықтап, жолын кесті, олардың ұйымдастырушылары мемлекеттік шекарадан өту үшін жалған құжаттар дайындады.

Халықтың көші-қоны саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттары мен міндеттері

1. Халықтың көші қоны саласындағы мемлекеттік саясат мынадай негізгі қағидаттарға негізделеді:

- 1) Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарға және халықаралық шарттарға сәйкес көшіп-қонушылардың құқықтары мен бостандықтарын тану және оларға кепілдік беру;
- 2) ұлттық мүдделерді қорғау және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- 3) жеке тұлға, қоғам және мемлекет мүдделерінің үйлесуі;
- 4) пайдаланылатын ақпараттың жаңаруы және қайталануы негізінде көші-қон процестерін реттеудің ашықтығы;
- 5) иммиграцияның әртүрлі түрлерін реттеуге мемлекеттің сараланған тәсілі.

2. Халықтың көші-қоны саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі міндеттері:

- 1) мигранттардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау;

- 2) өңірлердің демографиялық және әлеуметтік-экономикалық даму мүдделерін ескере отырып, қандастарды ұтымды қоныстандыруды ұйымдастыру;
- 3) Қазақстан Республикасында еңбек қызметін жүзеге асыру үшін жоғары білікті шетелдік жұмыс күшін тарту;
- 4) шетелдік жұмыс күшін тартуды квоталау арқылы ішкі еңбек нарығын қорғау;
- 5) Қазақстанның халықаралық еңбек нарығына кірігуін қамтамасыз ету;
- 6) халықтың жаппай көші-қонына әкеп соғуы мүмкін жанжалдардың алдын алу және оларды болғызбау мақсатында Қазақстан Республикасының басқа мемлекеттермен ынтымақтастығын дамыту;
- 7) ішкі көші-қон ағындарын оңтайландыру, көшіп-қонушыларды ел аумағы бойынша ұтымды қоныстандыруды қамтамасыз ету;
- 8) шетелде тұратын бұрынғы отандастармен және этникалық қазақтармен, оның ішінде мәдени ынтымақтастық және ақпараттық қамтамасыз ету саласында өзара қарым-қатынастарды қолдау және дамыту;
- 9) этникалық қазақтардың тарихи Отанына қоныс аударуына жәрдемдесу;
- 10) көші-қон процестерін реттеу, заңсыз көшіп келудің алдын алу және жолын кесу саласындағы халықаралық ынтымақтастық.

Заңсыз миграция үшін қолданылатын жазалар

Қылмыстық негізгі проблемасы-олар үшін қамауға алу үйлері салынбаған. Тұтқындаудың толық енгізілуі 2027 жылға дейін кешіктірілді.

«Бүгінгі таңда Қазақстанда қылмыстық қамауға алу тек гауптвахтадағы әскери қызметшілерге ғана қолданылады, ал бейбіт тұрғындарға аз жұмсақтан қатаң жазаға ауыстыру ретінде ғана қолданылады. Ол тергеу изоляторларының жергілікті учаскелерінде өтеледі» [5].

Осыған байланысты қылмыстық кодексті оңтайландырудың екі негізгі нұсқасы қарастырылды.

Біріншісі - қылмыстық теріс қылықтардан толық бас тарту. Яғни, бұрынғы әкімшілік құқық бұзушылықтар ӘҚБтК-ге қайта көшіріліп, қалған теріс қылықтар ауырлығы аз қылмыстар санатына қайтарылады.

Екінші нұсқа - қылмыстық теріс қылықтар туралы Жеке Кодексті әзірлеу.

Екі нұсқа да Президент Әкімшілігі жанындағы реформа жөніндегі комиссияның қолдауын таппады.

«Қылмыстық теріс қылықтарды прогрессивті институт ретінде сақтау туралы шешім қабылданды. Бірақ заң жобасында қамауға алу түріндегі жазаны әкімшілік тұтқындауларға ұқсас, арнайы қабылдағыштардағы әкімшілік құқық бұзушылар сияқты жағдайларда орындау ұсынылады» [6].

«Ол үшін біз «қатаң оқшаулау» туралы талапты алып тастауды ұсынамыз» [7].

Жалпы, бұл шара көптеген типтік түрмелерді салудан бас тартуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл, біздің ойымызша, прагматикалық ғана емес, сонымен қатар гуманистік.

Әдебиеттер:

1. Голунов С. В. Ресей-Қазақстан шекарасы. Қауіпсіздік және халықаралық мәселелер ынтымақтастық (қолжазба). М. 2005. С 117.
2. Голунов С. В. сол жерде. Б. 120.
3. Терещенко Т. А. шекара маңындағы облыстардағы иммиграциялық процестердің ерекшеліктері Қазақстан. Алдыңғы көші-қон. 189 жылдан бастап.
4. Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. 2 т. /ред. А. Смайылова. Алматы: Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі, 2000.
5. Қазақстан Өңірлері, 2005. Статистикалық жинақ. / Ред. Абдиева К. С. – Алматы,
6. Сол жерде.Б. 207.
7. Қазақстандағы өмір деңгейі. Статистикалық жинақ / ред.Ю. к. Шоқаманова. - Алматы

ӨОЖ 612.014.4:628.032

ЗАҢДЫ ТҰЛҒАНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ТОҚТАТУ ТӘРТІБІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ТАЛДАУ

Сейілбек Ж., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Құқықтану» мамандығының 2
курс студенті, Тараз қ., istyzhauatar@gmail.com
Сатылғанов Е.Т., PhD доктор, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
Satylganov_erzhan@mail.ru

Аннотация: Қазақстан Республикасы мен Ресей заңдарындағы және шетел заңдарындағы заңды тұлғаның қызметін тоқтату тәртібі мен ерекшеліктеріне басты назар аударып, ашық түрде талдау.

Кілт сөздер: заңды тұлға, коммерциялық заңды тұлға, коммерциялық емес заңды тұлға, тарату, қайта құру, қызметке тыйым салу.

Кез келген заңды тұлға қайта құру кезінде және тарату кезінде өз қызметін тоқтататындығы бізге мәлім. Заңды тұлғаның өз қызметін тоқтатуы оның азаматтық құқықтың субъектісі ретіндегі міндеттері мен құқықтарын тоқтатқанын білдіреді. Заңды тұлға өз қызметін қатысушылардың **ерікті тілегінің** немесе **соттың мәжбүрлі шешімі** арқылы тоқтатады.

Қазақстандағы және шетелдегі діни бірлестіктердің қызметін тоқтатудағы ерекшеліктер.

Ресей Федерациясының «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заңының 14-бабында былай деп жазылған:

Заңды тұлға мына жағдайларда таратылуы мүмкін:

- олардың құрылтайшыларының немесе діни ұйымның жарғысына уәкілеттік берілген органның шешімі бойынша;
- сот шешімі бойынша. Ресей Федерациясының Конституциясының, осы Федералдық заңның және басқа да федералдық заңдардың нормаларын бірнеше рет немесе өрескел бұзған жағдайда немесе діни ұйым оны құру мақсаттарына (жарғылық мақсаттарға) қайшы келетін қызметті жүйелі түрде жүзеге асырған жағдайда;

Діни ұйымды таратуға және діни ұйымның немесе діни топтың қызметіне сот тәртібімен тыйым салуға негіз болып табылатын әрекеттер:

- қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпті бұзу;
- экстремистік қызметті жүзеге асыруға бағытталған іс-әрекеттер;
- отбасын бұзуға мәжбүрлеу;
- азаматтардың жеке басына, құқықтары мен бостандықтарына қол сұғу;
- азаматтардың имандылығына, денсаулығына заңға сәйкес белгіленген залал келтіру, оның ішінде олардың діни қызметіне байланысты есірткі және психотроптық құралдарды пайдалану, гипноз, азғындық және өзге де құқыққа қайшы әрекеттер жасау;
- өз-өзіне қол жұмсауға немесе діни себептер бойынша өміріне және денсаулығына қауіпті жағдайдағы адамдарға медициналық көмек көрсетуден бас тартуға көндіру;
- міндетті білім алуға кедергі жасау;
- діни бірлестіктің қатысушылары мен ізбасарларын және өзге де адамдарды діни бірлестіктің пайдасына өздеріне тиесілі мүлікті иеліктен шығаруға мәжбүрлеу;
- өміріне, денсаулығына, мүлкіне зиян келтіру қаупіне, егер оны нақты орындау немесе күштеп ықпал ету қаупі бар болса, азаматтың діни бірлестіктен шығуына басқа да құқыққа қайшы әрекеттермен кедергі жасау;
- азаматтарды заңда белгіленген азаматтық міндеттерді орындаудан бас тартуға және өзге де құқыққа қайшы әрекеттер жасауға ынталандыру;
- діни ұйымның федералдық мемлекеттік тіркеу органына немесе оның аумақтық органына осы Федералдық заңның 25.1-бабының 2-тармағында көзделген есепті діни ұйымның қызметінде Ресей Федерациясының заңнамасын басқа да бұзушылықтар болған кезде белгіленген мерзімде бірнеше рет ұсынбауы [1].

Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңының 18-бабында былай:

«Діни бірлестіктің қызметін тоқтата тұру және оны тарату Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен жүргізіледі»деп,- жазылған,бірақ нақты тәртіптер мен негіздер көрсетілмеген. Бұл тәртіптер Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 15 қаңтарындағы қабылданған «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заңының 11-бабында көрсетілген, Бірақ, бұл заң әлдеқашан қолданыстан шыққан. Ал,қазіргі қолданыстағы заңда («Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы»)діни бірлестіктердің нақты қай іс-әрекеттері тарату үшін негіз болатындығы ашық көрсетілмеген. Мысалы, Ресей заңнамасында: «отбасын бұзуға мәжбүрлеу, міндетті білім алуға кедергі жасау»,-деген секілді нақты бағытталған әрекеттер түрлері көрсетілген. Бұл тұрғыда заңымыздың кенжелеп қалғаны байқалады.

Қазақстандағы және шетелдегі қоғамдық бірлестіктердің қызметін тоқтатудағы ерекшеліктер.

Ресей Федерациясының «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заңының 26-бабы бойынша Қоғамдық бірлестікті таратуға немесе оның қызметіне тыйым салуға мыналар негіз болып табылады:

- қоғамдық бірлестіктің адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бұзуы;
- қоғамдық бірлестіктің Ресей Федерациясының Конституциясын, федералдық конституциялық заңдарды, федералдық заңдарды немесе басқа да нормативтік құқықтық актілерді бірнеше рет немесе өрескел бұзуы немесе қоғамдық бірлестіктің өзінің жарғылық мақсаттарына қайшы келетін қызметті жүйелі түрде жүзеге асыруы;
- мемлекеттік тіркеудің федералды органы немесе оның аумақтық органы белгілеген мерзімде қоғамдық бірлестіктің қызметін тоқтата тұруға негіз болған бұзушылықтарды жоймау.

Өзбекстан Республикасының «Қоғамдық бірлестіктер туралы»заңының 22-бабында былай айтылған: Халықаралық қоғамдық бірлестікті, оның бөлімшесін, филиалын, республикалық және облысаралық қоғамдық бірлестікті тарату Өзбекстан Республикасы Жоғарғы сотының шешімі бойынша Өзбекстан Республикасы Бас Прокурорының, Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігінің, Өзбекстан Республикасы Қаржы министрлігінің, Бас мемлекеттік салық басқармасының ұсынуы бойынша, сондай-ақ оған Өзбекстан Республикасының заңнамасымен уәкілеттік берілген басқа да органдар мен лауазымды адамдардың ұсыныстары бойынша жүргізіледі. Өзбекстан Республикасы Жоғарғы Сотының қоғамдық бірлестікті тарату туралы шешіміне шағымдануға жатпайды [2].

Жергілікті қоғамдық бірлестіктерді таратуды тиісінше облыстық, Ташкент қалалық соттары жүзеге асырады. Бұл ретте сот шешіміне Өзбекстан Республикасының Жоғарғы сотына шағым жасалуы мүмкін.

Ал, Қазақстан Республикасының Қоғамдық бірлестіктер туралы заңында қоғамдық бірлестіктердің таратылу тәртібін құқықтық мәртебесіне байланысты бөлмеген. Өзбекстан заңында халықаралық қоғамдық бірлестіктерді,облыстық көлемдегі қоғамдық бірлестіктерді бөлген. Өзбекстан заңының осы нормасы бізге де керек секілді. Заңды ашық және түсінікті қарастыру осы тақырыпқа байланысты пайда болатын дауларды шешуге ықпал етеді деп ойлаймын. Бұл норма Ресей заңында да қарастырылған.

Қазақстан және Ресейдегі ЖШС қызметін тоқтатудағы ерекшеліктер.

Екі елдің заңында да ең алдымен, заңнамаға немесе құрылтай құжаттарына сәйкес уәкілеттік берілген белгіленген рәсімге сәйкес тарату туралы шешім қабылдайды. Бұл шешімде тарату комиссиясының тағайындалуы мен құрамы, тарату тәртібі мен мерзімдерін анықтау туралы мәселелер де қаралады.

Ресейде шаруашылық серіктестікті таратуды бастамас бұрын, шаруашылық серіктестік бұл факт туралы және алдағы жұмыстан босату туралы өз қызметкерлеріне және жұмыспен қамту органдарына процесс басталғанға дейін кемінде екі ай бұрын хабарлауы керек. (Ресей Федерациясының Еңбек кодексінің 178-бабы). Ал, Қазақстанда қызметкерлерді алдағы жұмыстан босату туралы кемінде бір ай бұрын хабардар ету керек (ҚР ЕК 52-бабы). Адамдық құқықтардың сақталуы мен адамгершілік тұрғысынан Ресейдің заңы тиімді секілді. Жұмыскерлерге жұмыстан босату туралы ерте хабарлау – олардың басқа жұмыс іздеуіне тиімді болары сөзсіз.

Қазақстанда тарату комиссиясы заңды тұлғаны тарату туралы, сондай-ақ оның кредиторларының шағымдарды мәлімдеу тәртібі мен мерзімі туралы ақпаратты орталық әділет органының ресми баспа басылымдарында жариялайды. Шағымдарды мәлімдеу мерзімі тарату туралы жарияланған сәттен бастап 2 айдан кем болмауы тиіс (Азаматтық кодекстің 50-бабының 3-тармағы). Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 63-бабының 1-тармағына сәйкес тарату

комиссиясы БАҚ-та заңды тұлғаны тарату туралы хабарлама жариялауы керек. Хабарламада кредиторлардың талаптарды жариялау тәртібі мен мерзімі көрсетіледі, ол жарияланған сәттен бастап екі айдан кем болмауы тиіс. *Бұл тұрғыда да екі елдің заңы Қосөзеннің ағысындай.*

Қорытынды

Жалпы, Қазақстан мен Ресейдің заңдарында ауыз толтырып айтар айырмашылықтар жоқ, көбіне ұқсастықтар байқалады. Бұның басты себебі – қос елдің екі жүз жылдан астам уақытқа созылған, біте қайнасқан тағдыры болса керек-ті. Айырмашылықтар болған күннің өзінде Ресейдің пайдасына шешіліп жатқан-ды. Ресейдің заңынан кәдемізге жарататын, үйренетін жерлеріміз көп. Қазақстанға қарағанда Ресей заңнамаларында азаматтық құқықтық қатынастардың өрісі кең, арыны алшақ. Бұның негізгі себебі – Ресейде азаматтық құқықтағы теориялық ұғымдардың тәжірибеде көп қолданылуы. Соған байланысты ғалымдардың еңбектерінің де көп болуы. Мысалы, «қаржы құралдары» деген тақырыптың өзіне орыс ғалымдарының жазған еңбектерінің саны өлшеусіз. Ал, қазақ ғалымдары бұл тақырыпты көтерген де емес. Әлі күнге дейін шетел ғалымдарының еңбектеріне тәуелділігіміз осыдан. Айта кеткенім жөн, Ресейдің заңының өзінің қайнар көздері бар, ол – батыстық демократтық, дамыған елдердің нормалары. Сондықтан, батыс ғалымдарының еңбектерін көптеп аудару – болашаққа салынған үлкен инвестиция. Қазіргі біздің қоғамдағы азаматтық құқықта болып жатқан өзекті мәселелердің шешімі батыс ғалымдарының еңбектерінде жазылған. Оны оқу және тәжірибеде қолдану – азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеудегі негізгі құрал.

Әдебиеттер:

1. Тихонова, М. М. Генезис понятия «юридическое лицо» в науке и законодательстве [Текст] // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). — Казань: Бук, 2019. — С. 120-126.
2. Сидорова, Б.В. Волевая природа юридического лица / Наука, техника и образование. 2019. № 7 (25). С. 108-110.

ӨОЖ 342.951

АЗАМАТТАРДЫҢ ШАҒЫМДАРЫН, ӨТІНІШТЕРІН МЕМЛЕКЕТТІК МЕКЕМЕЛЕРДЕ ҚАРАУ ТӘРТІБІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Назарбек Н., 2 курс, «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» ББ студенті

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Кадыркулов А.Ж., заң ғылымдары магистрі, «Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., aseke2006@list.ru

Аннотация: бұл мақалада Қазақстан Республикасыныдағы жеке және заңды тұлғалардың шағымдары мен өтініштерін қарау тәртібінің қыр-сыры ашып талданған, жақын болашақтағы бұл саладағы қызметті жетілдіру әдістеріне көңіл аударылған.

Кілт сөздер: әкімшілік рәсім, жеке тұлға, заңды тұлға, шағым, өтініш, мемлекеттік орган, цифрлық технология, клиент.

Жеке және заңды тұлғалардың шағымдары мен өтініштерін қарау тәртібі туралы Қазақстан Республикасының заңнамасы Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексіне, өзге де нормативтік құқықтық актілерге және Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді.

Мемлекеттік қызметтерді көрсетудің барлық мәселелері бойынша шағымдарды қарау мерзімдері ҚР Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінде белгіленген [1].

Шағым – әкімшілік іс жүргізуге қатысушының оның құқықтарын, бостандықтарын немесе әкімшілік актімен, әкімшілік әрекетімен (әрекетсіздігімен) бұзылған құқықтарын, бостандықтарын немесе заңды мүдделерін қалпына келтіру не қорғау туралы өтінішін қамтитын шағым беру нысандарының бірі.

Шағымдарға мыналар жатады:

- 1) азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтарын, қоғамдық немесе мемлекеттік мүдделерді қорғау қажеттілігіне;
- 2) тиісті шешім қабылданғанға дейін қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу, бақылау және қадағалау жөніндегі уәкілетті органдардың әкімшілік актілеріне;
- 3) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген өзге де жағдайларды қоспағанда, әкімшілік актінің, әкімшілік іс-әрекеттің орындалуын тоқтата тұру құқығына негізделген арыз-шағымдар.

Президент Әкімшілігінің Өтініштерді қарауды бақылау бөлімінің құрылғанына екі жыл болды. Осы кезеңдегі басқарма жұмысының негізгі нәтижелеріне келсек, бірінші кезекте, сайлауалды тұғырнама аясында жүзеге асырылып жатқан бастамалар аясында мемлекет басшысының өтініштердің қаралуын бақылау бөлімін құру мәселесін қарастыру қажет.

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын әзірлеу идеясының өзі мемлекеттік басқару жүйесін жаңғыртудың стратегиялық бағытының заңды жалғасы болып табылады. Сондықтан басқармаға жүктелген міндеттер ауқымы мемлекеттік органдардың жұмыс алгоритмін біртұтас жүйе ретінде өзгерту ғана емес, сонымен қатар жекелеген азаматтардың қабылдауымен де бағаланатын жүйелі нәтижелерге бағытталған.

Осыған байланысты барлық мемлекеттік органдардың, мүдделі азаматтық қоғам институттарының өтініштермен жұмыс жасаудағы үйлестіруді қамтитын жаңа институционалдық ортаны дамыту үшін жағдай жасау бірінші кезектегі міндеттердің бірі болуы тиіс.

Өтініш берушінің көзқарасы бойынша оның пікірін тыңдау үкіметтен оның сұрақтарына қанағаттанарлық жауап алу немесе туындаған мәселені шешу жолдары туралы қолжетімді және түсінікті ақпарат алу дегенді білдіреді.

Мемлекеттік органдарға қойылатын талап – өтініш берушіні тыңдап, оның өтінішін сапалы түрде қанағаттандыру.

Жалпы құзырлы бөлімге жүктелген бақылау функцияларын ескере отырып, мемлекеттік органдар жұмысының сапасын жақсарту және жетілдіру бойынша шаралар қабылданады. Ведомство министрліктер мен әкімдіктерді өтініш берушілермен жұмысты жақсартуға шақырады. Олар өтініш берушінің жоғары тұрған органға жүгінуін күтпей, өз деңгейінде тиісті жұмыстың сапасын қамтамасыз ету әлдеқайда тиімді екенін түсінуі тиіс. Менің ойымша, бұл бөлім жұмысының негізгі нәтижелерінің бірі болуы керек.

Президент Әкімшілігінде осы бөлім құрылғаннан бері тұрғындардан барлығы 70 мыңнан астам өтініш түсті, бұл айына орта есеппен 3500 өтінішті білдіреді. Бұл тұрғыда Астана мен Алматы қалалары көш бастап тұр деп айта аламыз.

Өтініш берушілер әртүрлі мәселелер бойынша әкімшілікке хабарласады. Кейбір азаматтарымыз белгілі бір мәселелерге қатысты арыз-шағымдар мен өтініштерден бөлек, заңнаманы жетілдіруге, әлеуметтік-экономикалық жобаларға қатысты бастамалар көтеріп, бірегей жобаларын ұсынуда. Әдетте, мұндай ұсыныстар тиісті мемлекеттік органның қарауына жіберіледі. Соның нәтижесінде олардың пікірі бойынша нақты шешімдер қабылданады. Мәселен, агроөнеркәсіп кешенін дамытудың жаңа мемлекеттік бағдарламасының тұжырымдамасын әзірлеу жөніндегі жұмыс тобына мемлекет басшысына ауыл шаруашылығын дамыту стратегиясына қатысты пікірін жолдаған ғалым шақырылды. Ал өнертапқыштың ауа тазартатын сүзгілерді орнату жобасы Алматы көшелерінде сынақтан өтіп, нәтижесі Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігіне жіберілді.

Бөлімге тұрғындардан бизнес жобалар да түседі. Мысалы, оптикалық сапфир монокристалдарының инновациялық өндірісін іске қосу немесе нитрит тұзының өндірісін қолдау туралы өтініштер бар. Мұндай өтініш берушілерді әдетте әкімдер немесе министрлер өздері қабылдайды. Олар кездесу барысында жобаны жүзеге асыру барысы жан-жақты талқыланады.

Заңнамаларды жетілдіру бойынша сұраныстар да мұқият талданады. Олар жиналып, қажет болған жағдайда Үкімет пен жауапты мемлекеттік органдардың бақылауына беріледі.

Содай-ақ, мүгедектердің мемлекеттік органдарға келіп түскен өтініштері мен ұжымдық шағымдары бөлімнің тікелей қатысуымен мұқият қаралады және мәселенің себебі де сараланады. Нәтижесінде ескірген нормаларға өзгерістер енгізіліп, кейбір құқықтық мәселелердегі олқылықтар жойылады.

Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілердің әдеп қағидаттарын бұзуы, өтініштерді уақтылы қарамауы және олар бойынша қажетті шешімдердің қабылданбауы бөлігінде жергілікті атқарушы органдардың жұмысына қатысты шағымдар болады. Осы жақында ғана ауылдастарымызға күш қолданып, қысым көрсетеміз деп қорқытқан ауылдық округ әкімінің үстінен арыз түсті. Бөлім қызметкерлері дереу әкімге тиісті шара қолданып, жағдайды реттеді. Бұндай өтініштерді жіті бақылауда ұстау керек.

Жалпы, келіп түскен өтініштердің басым бөлігі Президент Әкімшілігінде бақылауға алынған. Өтініш білдірушілер арасында кейбір жергілікті шенеуніктердің біліксіздігін айтып, формализмге, бюрократизмге бой алдырады дегендер де бар. Соның нәтижесінде ел ішіндегі мәселелерді жоғары мемлекеттік құрылымдар деңгейінде шешуге күш салынууда. Алайда, азаматтардың көпшілігі тиісті жауапты құрылымға хабарласпай, бірден бірнеше мекемеге шағымданады.

Президент Әкімшілігі мен орталық органдардың атқаратын жұмысы көп екені таңқаларлық емес. Өйткені жергілікті атқарушы органдардың құзырына жататын аймақтық мәселелерге қатысты өтініштер бар (ауланы абаттандыру, жаңа автобус бағытын ашу және т.б.). 2021 жылдың соңында мұндай сұраныстардың үлесі 70 пайыздан астам болды.

Өтініштердің тағы бір тобы жақсы жұмысқа тұруға көмек сұрағандардың хаттары. Осы орайда бірнеше дипломы бар маманның тек мемлекеттің көмегіне сүйенуі қисынды ма? Сонымен қатар, көптеген азаматтар өздерінің жеке мәселелерін тек мемлекет басшысына хабарласу арқылы шешуге болады деп қателеседі.

Басқарма ағымдағы жағдайда туындаған мәселелерді тиімді және уақтылы шешу және азаматтардың жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сенімін нығайту мақсатында шағымдармен жұмыс істеудің бірыңғай стандартын құру және енгізу бойынша жұмыс жүргізілуі керек. Ол үшін өтініштердің қаралуын бақылайтын жеке құрылымдық басқармаларды, сондай-ақ барлық облыс әкімдіктерінде азаматтарды қабылдау фронт-офистерін құру жұмыстары жүріп жатыр, нәтижесін уақыт көрсетеді.

Дегенмен, «Халықтың үніне құлақ асатын мемлекеттің» басты ұстанымы – халықтың мемлекетке деген сенімін нығайтудың шарты ретінде халықпен тиімді кері байланыс арналарын құру. Қазіргі уақытта енгізіліп жатқан «Электрондық өтінім» жүйесі «бір терезе» қағидаты бойынша жұмыс істейтін барлық мемлекеттік органдар арасында бірыңғай ақпараттық алаң құруға бағытталған. Сондай-ақ азаматтардың өтініштерін қараудың тиімді жүйесі бар. Көбінесе кеңес беру, түсіндіру, кезекке тұруға көмектесу қызметтерін фронт-офис қызметкерлері атқарады, ал бөлім ерекшеленген немесе жауапты мемлекеттік мекеме деңгейінде өтініштерді қарауды ұйымдастырды. Мемлекеттік органның жауабына қанағаттанбаған жағдайда, заң жүйесі арызданушының құқықтары мен мүдделерін қорғауға кіріседі.

Бұл әртүрлі мекемелердің бюрократиялық әрекеттеріне тосқауыл болып, бір-біріне сілтеме жасай алмайды, яғни қағазбастылыққа жол берілмейді, екіжақты жауапкершілік артады деген сөз. Ұсынылып отырған жүйе мемлекеттік органдардың кез келген деңгейіне азаматтардың өтініштерін шектемейді.

Цифрлық технологиялардың міндеті – әрбір деңгейдің құзыретіне сәйкес бизнес-процестердің тиімді алгоритмін қалыптастыру, проблемаларды талдау және оларды тиісті деңгейде шешім қабылдауға бағыттау. Яғни, өтініш берушінің мәселесі жөнінде орындаушы да, хат иесі де хабардар болуы тиіс.

Сонымен қатар, ұсынылып отырған «тұтынушыға бағдарлану» тәсілінің идеологиясы мемлекеттік органдардың өтініштерін бағалау кезінде жауапкершілікті арттыруға арналған жақында қабылданған Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексіне толығымен сәйкес келеді.

Іс жүзінде «Азаматтарға арналған үкімет» болып саналатын халыққа қызмет көрсету орталықтарының базасында Бірыңғай азаматтарды қабылдау орталықтары құрылуы мүмкін.

Азаматтарды қабылдау орталықтары өтініш берушінің мәселесін шешуге көмектесу, оның ішінде тиісті мекен-жайға өтініш жіберу, қаралуының жай-күйі туралы хабарлау және т.б. бойынша жан-жақты консультативтік қызметтерді көрсетуі қажет.

Сонымен қатар, жоба аясында Бас прокуратура жанындағы Құқық қорғау қызметіне қызмет көрсету орталығы, Ахуалдық орталық және Жоғарғы Соттың сот аппараты, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бөлімшелері сияқты қолданыстағы арналардың жұмысы жүргізілуде. «Адалдық алаңы» деп аталатын Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігіне заңнамалық әрекет ету пакетті үйлестіру міндеттерін негізделген.

Осылайша, аз қамтылған отбасылар бүгінде өздеріне арналған қолдау пакетін алу үшін мемлекеттік органдарға бірнеше рет жүгінуге мәжбүр. Жеке куәлікті алу үшін ауданның халыққа қызмет көрсету оралығына, жұмысқа тұру үшін – жұмыспен қамту орталығына, санаториялық-курорттық жолдама алу үшін – денсаулық сақтау жүйесіне және т.б. Яғни, әр ұйымға қажетті құжаттар пакетін жинап, тиісті өтінішті бөлек толтыру керек. Дегенмен, қолданыстағы ақпараттық жүйелердегі ақпаратты ескере отырып, қосымша қажеттіліктерді анықтауға және бастапқы қолдану кезінде тиісті қолдау көрсетуге болады.

Бұл ретте мемлекет азаматтардың сұранысына қарай әрекет етіп қана қоймай, мұқтаж жандарға көрсетілетін әлеуметтік қолдаудың мүмкіндіктері мен тетіктерін пайдалануды бастамашылық етіп, ұсынуы маңызды болмақ. Бұл бағыттағы басты міндет мемлекеттік органдардың қолданыстағы деректер қорын барынша тиімді пайдалану болуы мүмкін. Яғни, мемлекеттік органдар нақты уақыт режимінде жастармен, жұмыссыз және еңбекке жарамсыз азаматтармен жұмыс жасап, олардың нақты қажеттіліктерін, әлеуметтік жағдайындағы өзгерістерді байқап, бірыңғай қызмет пакеті аясында жан-жақты көмек көрсете алады.

Мысалы, мегаполиске көшкен жас отбасы автоматты түрде әлеуметтік қолдау агенттіктерінің клиенті болды және бұл агенттіктер жас отбасыларға жұмысқа орналасу, біліктілігін арттыру, баспана кезегінде тұру және т.б. мәселелердің жеке шешімін ұсына алады. балаларды балабақшаға орналастыру.

Бұл тәсіл «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» қызметтерін дамытудың қисынды жалғасы болады. Жобаның тұтас принципі Мемлекет басшысы тарапынан қолдау тауып, қолдау тауып отыр. Ал мемлекеттік органдардың міндеті – бұл жобаны жүзеге асыру үшін оңтайлы жағдай жасау. Басты міндет – азаматтардың өтініштеріне сапалы әрі уақтылы жауап беру.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі, 29.06.2020 ж.

ӘОЖ 347.93

АЗАМАТТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕ ПРОЦЕСТІК МЕРЗІМДЕРІН ЕСЕПТЕУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Амангелдиева А., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік Университетінің «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» мамандығының 3 курс білімгері, Тараз қ., amangeldieva_a003@mail.ru
Махан Т.У., «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының аға оқытушысы құқық магистрі,
М.Х. Дулати атындағы Тараз Өңірлік Университеті, Тараз қ., mahan.tanzilya@mail.ru

Аннотация: Іс жүргізу әрекеттерін жасау мерзімдеріне сүйенер болсақ, процестік әрекеттер АПК-те белгіленген процестік мерзімдерде жасалады. Егер іс жүргізу әрекетін жасау мерзімі АПК-те белгіленбеген жағдайда, оны сот тағайындайды. Сот тағайындайтын іс жүргізу мерзімі ақылға қонымды және іс жүргізу әрекетін жасау үшін жеткілікті болуы керек.

Кілт сөздер: Азаматтық процесс, іс жүргізу, бап, норма, сот, мерзім, хаттама, тараптар, шағым.

Іс жүргізу мерзімдері – «бұл талап (талап арыз, арыз, шағым) бойынша азаматтық істерді қозғау, қарау мен шешу (шешім шығару), оларды (апелляциялық, қадағалау және жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша) қайта қарау тәртібін ҚР азаматтық іс жүргізу кодексімен белгіленген мерзімдер. Іс жүргізу әрекеттері заңда белгіленген мерзімдер ішінде жасалуға тиіс. Бұл әрекеттер соттың азаматтық істерді қарауынан, соттың және азаматтық іс жүргізуге қатысушылардың әртүрлі әрекеттерінен тұрады. Іс жүргізу мерзімдерін екі түрге бөліп қарастыруға болады:

1. заңмен белгіленген мерзімдер;
2. сотпен белгіленген мерзімдер.

Заңмен белгіленген мерзімі сотқа және басқа да азаматтық іске қатысушыларға міндетті. Сонымен қатар сот және тараптар, іске қатысушылар өзара келісімдері бойынша өзгерте, ұзарта алмайды, тек қана дәлелді себептер болған жағдайда ғана қалпына келтірілуі мүмкін.

Сотпен белгіленген мерзімі азаматтық іске қатысушыларға байланысты тек сотпен бекітіледі және соттың өзімен керек болған жағдайда өзгертілуі (ұзартылуы) мүмкін және іс жүргізу әрекеттерін жасауға арналған мерзім заңда белгіленбесе, оны сот тағайындайды. Процестік әрекеттер жасау мерзімдері.

Процестік әрекеттер АПК-те белгіленген процестік мерзімдерде жасалады. Егер процестік әрекеттер жасауға арналған мерзім АПК-те белгіленбеген жағдайда, оны сот тағайындайды. Сот тағайындайтын процестік мерзім процестік әрекеттер жасау үшін ақылға қонымды және жеткілікті болуға тиіс.

Процестік мерзімдерді есептеу. Процестік әрекеттер жасауға арналған мерзімдер сөзсіз болуға тиісті оқиға көрсетіле отырып, дәл күнтізбелік күнмен айқындалады немесе жылдармен, айлармен немесе күндермен есептелетін уақыт кезеңімен айқындалады. Соңғы жағдайда әрекет бүкіл кезең ішінде жасалуы мүмкін» [1].

Кезеңмен айқындалатын процестік мерзімнің ағымы оның басталуы айқындалған күнтізбелік күннен немесе оқиға болған күннен кейінгі күні басталады.

Процестік мерзімдердің аяқталуы. Жылдармен есептелетін мерзім сол мерзімнің соңғы жылының тиісті айында және күнінде бітеді.

Айлармен есептелетін мерзім сол мерзімнің соңғы тиісті айында бітеді. Егер айлармен есептелетін мерзімнің соңы тиісті күні жоқ айға сәйкес келсе, онда мерзім осы айдың соңғы күнінде бітеді. Күндермен есептелетін мерзім белгіленген кезеңнің соңғы күні бітеді.

Мерзімнің соңғы күні жұмыс істемейтін күнге сәйкес келген жағдайда жылдармен, айлармен және күндермен есептелетін мерзімнің аяқталатын күні одан кейінгі жұмыс күні болып есептеледі.

Жасалуына мерзім белгіленген процестік әрекет мерзімнің соңғы күніне жиырма төрт сағат қалғанға дейін орындалуы мүмкін. Егер шағым, құжаттар не ақша сомалары мерзімнің соңғы күніне жиырма төрт сағат қалғанға дейін поштаға, телеграфқа тапсырылса немесе өзге де байланыс құралдары арқылы берілсе, онда мерзім өткізіп алған болып есептелмейді.

Егер процестік әрекет тікелей сотта жасалуға тиіс болса, онда мерзім сотта белгіленген ішкі тәртіптеме қағидалары бойынша жұмыс аяқталатын сағатта бітеді. Мысалы, сот шешімі 15 қазанда қабылданған болса, апелляциялық шағымдану 15 күндік мерзімі 16 қазанда басталып 1 қарашада бітеді.

Процестік мерзімді өткізіп алудың салдарлары. Процестік әрекеттерді жасау құқығы АПК-те белгіленген немесе сот тағайындаған процестік мерзімнің аяқталуымен жойылады.

«Процестік мерзімдер аяқталғаннан кейін берілген шағымдар мен құжаттарды, егер өткізіп алған процестік мерзімді қалпына келтіру туралы мәлімделмесе, сот оларды берген адамға қараусыз кері қайтарады. Процестік мерзімнің өтуі іске қатысатын адамды процестік міндеттерін орындаудан босатпайды.

Процестік мерзімдерді тоқтата тұру. Іс бойынша іс жүргізу тоқтатыла тұрумен бірге барлық өтпеген процестік мерзімдердің жүруі тоқтатыла тұрады. Мерзімдерді тоқтата тұру сот іс бойынша іс жүргізуді АПК-те көзделген негіздер бойынша тоқтата тұру туралы ұйғарым шығарған күннен басталады. Мысалы, тарап қайтыс болса, әрекет қабілеттілігінен айырылған жағдайда, әскер қатарына шақырылса, қызметтік іссапарда болса, емдеу мекемесінде болса т.б.

Сот іс бойынша іс жүргізуді қайта бастау туралы ұйғарым шығарған күннен бастап процестік мерзімдердің жүруі жалғасады.

Процестік мерзімдерді ұзарту және қалпына келтіру. Сот тағайындаған мерзімдерді сот ұзарта алады. АПК-те белгіленген мерзімдерді өткізіп алу себептерін сот дәлелді деп таныса, сот оларды қалпына келтіруі мүмкін.

Сот заңды бұзған жағдайда сот актілеріне шағым жасау, прокурордың өтінішхат немесе наразылық келтіруі не процеске қатысушының өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға мүмкіндігін шектейтін (іске қатысатын адамға сот актісінің көшірмелерін уақтылы жібермеу; егер сот актісі осы тұлға білетін тілге аударылмаса, сот ісін жүргізу тілін білмеу; құқық мирасқорлығын дұрыс ресімдемеу) сот актілеріне шағым жасау үшін, сондай-ақ уақтылы шағым беруге, прокурордың өтінішхат немесе наразылық келтіруіне кедергі болған өзге де мән-жайлар болған кезде сот осы баптың екінші бөлігінде көрсетілген өткізіп алған мерзімді қалпына келтіруге міндетті» [2].

Өткізіп алынған процестік мерзімді қалпына келтіру туралы арыз өзінің құқықтарының немесе заңды мүдделерінің бұзылғандығы туралы арыз иесіне белгілі болған күннен бастап бір айдан кешіктірілмей, процестік әрекеттер жасалуға тиіс сотқа беріледі.

Іске қатысатын адамдар арыздың келіп түскені туралы дереу хабарландырылады және олардың сотқа пікір ұсынуға құқығы бар.

Сот өткізіп алынған процестік мерзімді қалпына келтіру туралы арызды сотқа келіп түскен күнінен бастап он жұмыс күні ішінде қарайды және шешеді.

Сот өткізіп алынған процестік мерзімді қалпына келтіру туралы арызды өз қалауы бойынша, іске қатысатын адамдарды шақырмастан қарауға не сот отырысын тағайындауға құқылы. Бұл ретте сот отырысының уақыты мен орны туралы тиісті түрде хабарландырылған, іске қатысатын адамдардың келмеуі арызды қарауға кедергі болып табылмайды.

Мерзімді қалпына келтіру туралы арыз берумен бір мезгілде құқықтарды қорғау туралы талап берілуге, мерзімді өткізіп алу себептерінің дәлелділігін растайтын құжат ұсынылуға тиіс.

Өткізіп алған процестік мерзімді ұзартудан немесе қалпына келтіруден бас тарту туралы соттың ұйғарымына жеке шағым берілуі, прокурордың өтінішхаты, наразылығы келтірілуі мүмкін.

Процестік мерзімді ұзарту немесе қалпына келтіру туралы соттың ұйғарымы шағым жасауға, прокурордың өтінішхаты бойынша қайта қарауға жатпайды.

Императивтік мерзімдер дегеніміз екі жақтың келісімімен ғана өзгертуге келмейтін мерзім. Оған жататындар – талап арызының мерзімі, сатып алу мерзімінің ескіруі.

Диспозитивтік мерзімдер дегеніміз заңмен қарастырылған болса да, өзгертуге мүмкін болатын мерзім. Қарыз алушы адамға несие берушімен талап етілген күннен бастап 7-ші күні талап етілген кезеңмен анықталған міндеттемелерді орындау тапсырылады, бірақ өзінің келісімімен тараптар бірден орындалуын жүзеге асыруға немесе неғұрлым ұзақ жеңілдік мерзімін беруді қарастыруға құқылы.

Абсолюттік анықталған мерзімдер нақты дәл кезеңді қарастырады, онымен заңды салдарлар байланыстырылады. Мысалы, күнтізбелік күнмен немесе нақты бір уақыт кезеңімен белгіленген мерзімдер.

Қатыстық анықталған мерзімдердің нақтылығы, дәлдігі азырақ болады, бірақ олар да нақты бір уақыт кезеңімен байланысты болады (мұндай мерзімге жататындар – жеткізілім кезеңі, т.б.).

Анықталмаған мерзімдер заңмен немесе келісіммен қандай да бір мезгілдік бағдар қарастырылмаған жағдайда болады. Мысалы, мүлік уақытша ақысыз қолдануға немесе жалға осы пайдаланудың нақты мерзімін көрсетпей берілуі мүмкін.

Жалпы мерзімдер – «бұл жалпы маңызы бар мерзімдер, олар азаматтық құқықтың барлық субъектілеріне таратылады. Мысалы, сенімхаттың қызмет етуінің шектеулі мерзімі 3 жыл. 1 айда қаралуы тиіс. Арнайы мерзімдер: алименттер өндіру денсаулыққа зиян келтіру бойынша 1 ай ішінде қаралуы тиіс. Мерзімдерді ұзарту: іске қатысушылар өтініші бойынша, прокурордың өтініші бойынша, сот бастамасы бойынша.

Азаматтық істерді дайындау мерзімдері: 1 сатыда азаматтық істерді сотта қарауға әзірлеу 20 күн ішінде, ал кейбір күрделі істер бойынша мысалы, бала асырап алу, хабар ошарссыз кетті деп тану бойынша 1 ай ға ұзартылуы мүмкін. Ұзартылуға жатпайды: алимент өндіруге байланысты істер, мертігуінен немесе денсаулығынан басқаша зақымдаудан келтірілген, асыраушысынан айырылуына байланысты зиянды өтеу, еңбектегі құқықтық қатынастардан туындайтын барлық талаптар бойынша 1 ай мерзім көрсетілген. Апелляциялық сатыда істі қарау 2 ай, кассациялық сотта 1 ай, ал шағым түсіру 1 ай. Сот бұйрығын 3 күн мерзімде шығарады, ал сот шешімі 7 күнде шығарылады. Жаңадан ашылған мән жайлар бойынша қайта қарау үшін негіз болатын мән жайлар бойынша іске қатысушылар 3 ай ішінде арыз бере алады» [3].

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі, 31 қазан 2015ж.
2. stud.baribar.kz.
3. ҚР Азаматтық іс жүргізу құқығы, Нұрмашев Ү., Нұрмашева Ф.

ӘОЖ 685.34.013. 2:685.341.85

**МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАБАНДАРЫН АНТРОПОМЕТРИЯЛЫҚ
ЗЕРТТЕУ**

Әбзелбек Ж., 6B07222-ББИТ-20-1 білім бағдарламасының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., zasminbzelbek@gmail.com
Сарсеханова Б., 6B07222-ББИТ-20-1 білім бағдарламасының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., bagdatsarsehanova@mail.ru
Джумабекова Г.Б., PhD, доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., gulzira.dzhumabekova@mail.ru

Аннотация: балаларды антропометриялық өлшемдері дұрыс болатын аяқ киіммен қамтамасыз ету мәселесіне арналған. Мектепке дейінгі жастағы балалардың табандарының ауытқуларына антропометриялық зерттеулер жасалған. Зерттеу нәтижелерін статистикалық өңдеу барысында табанның өлшемдік типологиясын нақтылауға және мектеп жасына дейінгі балаларға арналған тиімді аяқ киімдік қалыптарды бұйым жобалауда қолдануға қажетті тың деректер алынды.

Кілт сөздер: табан, аяқ киім, антропометриялық зерттеу, өлшемдік көрсеткіштер, балалар өлшемі, өлшемдік типология, табан орта, аяқ киімді жобалау, мектеп жасына дейінгі балалар, табан ауытқулары.

Балаларға арналған ортопедиялық аяқ киімдер, баланың тірек-қимыл аппаратының дұрыс қалыптасуы үшін табанның айқын ақаулары жоқ балаларға арналған.

Балаларға арналған аяқ киімнің негізгі міндеті – табанның қимыл-қозғалыс барысында дұрыс деформациялануына жол бермеу және табан орта доғасының дұрыс қалыптасуына жағдай жасау.

Табанмен жанасатын анатомиялық пішінделген бөлігі бар ортопедиялық аяқ киім келесі жағдайлардың алдын алуға және емдеуге арналған дәлелденген медициналық құрал болып табылады:

- бастапқы дәрежедегі бойлық жалпақ табандар;
- бастапқы дәрежедегі аяқтың вальгусты орнатылуы.

«Үйге киетін шәркей – бала-бақшада немесе үй жағдайында киетін аяқ киімнің ең нашар нұсқасы болып табылады. Көптеген аяқ киім өндірушілер супинаторы бар шәркейді мектеп жасына дейінгі балалардың ортопедиялық аяқ киімі деп атайды. Шәркейлер супинаторы болса да, көп жағдайда жеңіл жұмсақ текстиль, синтетикалық материалдардан жасалғандықтан, бүйір бөлшектері оңай деформациялануға ыңғайлы болады және баланың аяғы мен табанын қисаюына себепкер болады. Көп жағдайда шәркейдің өкше сіріс болмағандықтан, баланың өкше бөлігі ешқандай бөлшекпен нығайып күшейтілмегендіктен, бала жақын арада өкшесімен жүре бастамаса, онда бәрібір, баланың өкшесі ішке немесе сыртқа қарай қисайып кету ықтималдығы зор болады. Сонымен қатар, артқы және алдыңғы жағында жұқа таспалары бар сандал аяқ киімдер де баланың табанының дамуына қолайсыз нұсқа болып табылады. Мұндай таспа жолақтары аяқты дұрыс қалыпта ұстай алмай, табанның деформациялануына алып келеді» [1].

Бұл жұмыстың мақсаты - мектепке дейінгі жастағы жынысы мен жасына арналған жастықшалар бар талдау негізінде табанның антропометриялық сипаттамаларын параметрлерге түрлендіру әдістері аяқ киімнің ішкі пішіні, аяқ киімнің рационалды параметрлерін анықтау болды.

«Болашақта мектепке дейінгі жастағы баланың ағзасының денсаулығы, табанның дұрыс дамуына тікелей тәуелді екені дәлелденген. Себебі табанның дұрыс қалыптасуы баланың омыртқа-қаңқа сүйектерінің, тірек-қимыл аппаратының ауытқуы, омыртқаның қисаюы өз кезегінде барлық ағзаның қызметінің бұзылуына алып келеді. Сонымен қатар, адамның

табанының дененің барлық бөліктерінің қызметіне жауап беретін нүктелер бар болғандықтан, оларды үнемі белсендіруді қажет етеді. Мектепке дейінгі балалардың далада жалаң аяқ жүруіне мүмкіндік беру қажет, қиыршық тастарға еліктейтін массаж төсеніштерін, сондай-ақ үйде ваннаға арналған массаж төсеніштерін пайдалану, баланың аяғы мен табанын үнемі уқалау үлкен пайдасын тигізеді» [2].

Өкінішке орай, мектепке дейінгі балалардың табандарының антропометриялық пішін-өлшемдері туралы мәліметтер аз зерттелген. Мұндай мәліметтердің жоқтығы шығарылып жатқан өнімнің сапасына кері әсерін тигізуде. Себебі шығарылған өніммен сол өнімді тұтынушының табан өлшемдерінің сәйкес келмеуі өнімнің артылып қалуы сияқты көптеген шығындар әкелуде. Сонымен қатар, тұтынушы табанының арнайы антропометриялық пішін-өлшемдердің болмауы табанның патологиялық ауытқуларының пайда болуына әсерін тигізуде.

«Шығарылған аяқ киімдердің ассортименті мен сапасын көтеру және кәсіпорындардағы тұтынушылар табанының пішін-өлшемдері жайлы мәліметтер базасының болуы отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың ең маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Осыған орай, жергілікті бала-бақшалардағы балалардың табандарын ауқымды антропометриялық зерттеулер жүргізу қажеттігі туындап отыр. Бұл зерттеулер мектеп жасына дейінгі топтағы балалардың табандарының орташа өлшемдерінің сипаттамасын алуға, аяқ киімнің өлшемдік ассортиментін құру үшін қажет болатын бастапқы мәліметтерді анықтауға септігін тигізеді» [2].

Антропометриялық зерттеулер табандағы қан айналымының жағдайын, аяқ киімнің табанға түсіретін қысымның таралуы мен сипаттамасын, ұзындығы мен еніне байланысты кеңдік өлшемдері туралы, табанның аяқ киім киген кездегі қысылу шегін анықтауға қажетті мәліметтерді береді. Сонымен қатар, бұл зерттеулер профилактикалық аяқ киімдер дайындау үшін патологиялық ауытқулардың сипаттамасы және оның қаншалықты таралғанын зерделеуге, стандарттар мен нормативтерді анықтауға мүмкіндік береді.

Соңғы уақытта аяқ киім өнеркәсібінде табанның антропометриялық мәліметтері бойынша аяқ киімді жобалау процестерін автоматизациялау қарқынды дамып келеді. Бұл үшін халықтың табандарының пішін-өлшемдері туралы тиісті антропометриялық мәліметтер қажет, ал ол мәліметтерді жинақтауға антропометриялық зерттеулер жүргізу бүгінгі таңда біздің алдымыздағы өзекті тапсырмаға айналып отыр.

Осыған орай, арнайы рұқсатпен мектеп жасына дейінгі балалардың табандарының антропометриялық өлшемдері алынды. Ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты: мектеп оқушыларына арналған ортопедиялық аяқ киімді жасау технологиясын жетілдіру және жеткішек қыздардың табандарын антропометриялық зерттеу табылады.

Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- халықтың табанын зерттеудің әдістері мен өлшеу бағдарламаларын таңдау;
- табанның өлшемдеріне антропометриялық зерттеулер жүргізу;
- алынған мәліметтерден статистикалық өңдеу нәтижелерін шығару.

Тапсырмаға сәйкес табанның өлшемдеріне антропометриялық зерттеулер жүргізілді. Жамбыл облысының мектеп жасына дейінгі бала-бақшалардағы балалардың, яғни жас ерекшелігі 5-7 аралығын қамтитын 500 баланың табан өлшемдері алынды. Бұл мекемелерге қалалық білім беру бөлімінің арнайы рұқсат хатымен зерттеулер жүргізілді.

Антропометриялық зерттеулер нәтижелеріне ықтимал теориясына негізделген математикалық статистика әдістері мен өңдейді. Зерттелініп жатқан белгілері құбылмалы болып өңдейді. Зерттелініп жатқан белгілері құбылмалы болып тұрады.

Қолданбалы есептердің шығуын жеңілдету үшін ауытқуларды есепке алмайды. Себебі олар сынық қатесі шектерінде болып көлемі төмен болады [2].

Егер σ , M –ден пайызбен өрнектесек осы белгінің құбылмалы коэффициентін табамыз, яғни вариациялы коэффициентті.

$$V = \frac{\sigma \cdot 100}{M} \quad (1)$$

Жеке нәтиже барлық генералдық жинақтың сипаттауын дәпдеу үшін қосымша сипаттамаларды есептейді. Оларға, M , σ және V

Негізгі статистикалық көрсеткіштерінің орта қателерін m келесі формулалармен есептейді:

$$m(M) = \pm \frac{\sigma}{\sqrt{n}}; m(\sigma) = \pm \frac{\sigma}{\sqrt{2N}}; m(V) = \pm \frac{V}{\sqrt{2N}} \quad (2)$$

Неғұрлым M / m нәтижесі үлкен болған сайын, солғұрлым нәтиже сенімділеу. Егер, бөлінген сан 3 м кем болса, зерттеу нәтижелерін жеткіліксіз деуге болады.

Кесте 1

Табан өлшемдерін статистикалық өңдеу нәтижелері

Көрсеткіш	Статистикалық көрсеткіштер		
	$M \pm m$	$G \pm m$	$V \pm m$
Табан ұзындығы, мм	232±1,65	12,2±0,76	4,59±0,324
Шоғыр ені, мм	74,48±0,46	4,68±0,33	5,26±0,37
Өкше ені, мм	55,32±0,41	4,17±0,27	6,73±0,47
Шоғыр құлашы, мм	214,01±1,17	11,9±0,81	5,25±0,37

Статистикалық өңдеу нәтижелеріне қарай мынандай тұжырым шығаруға болады.

- 18-23 жастағы қыздардың табан ұзындығы 232±1,65 мм тең болды, бұл қыздардың орта өлшемінен төмен. Осындай ауытқу орта өлшемі аса байқалмайды.
- ортаквадраттық ауытқу $\sigma \pm m = 12.2 \pm 0.76$ мм
- вариация коэффициенті $V \pm m = 4.59 \pm 0.324$

Бұл көрсеткіштердің көлемі жалпы қабылдыдарға сәйкес келеді.

Табанның қалыптасу кезеңі - баланың барлық ағза мүшелерінің, жалпы денесінің қалыптасуындағы керемет маңызды кезең, сондықтан оны барлық жауапкершілікпен қабылдап балаларға аяқ киімді таңдау өте маңызды.

Зерттеуге 4-7 жас аралығындағы 500 бала (мектепке дейінгі топ) табанының ұзындығы 185 ұ 2,5 мм және сыртқы шоғырының өлшем айналымы 180 ұ 3 мм (табанның ортаңғы параметрлері) анықталды. Әрбір баланың табан өлшемінің өзгеруі алдымен ұзындығы бойынша, содан кейін аяқтың толықтығын айналма өлшемі бойынша алынды. Әрбір өлшем үшін үш рет өлшеу қайталанып, зерттелген параметрлердің орташа мәндері есептелді. Содан кейін балалардың барлық тобы үшін жаяу жүру кезінде аяқтың ұзындығы мен айналма толықтық өлшемдерінің өзгеруінің зерттелген параметрлеріне статистикалық өңдеу жүргізілді. Сонымен келесі негізгі статистикалық сипаттамалар анықталды: орташа арифметикалық мән (M), орташа арифметикалық кателік ($m(M)$), минимум (min), максимум (max), орташа квадраттық ауытқу (σ), орташа квадраттық ауытқудың кателігі ($m(\sigma)$), вариация коэффициенті (V) [3].

Кесте 2

Мектеп жасына дейінгі (4-7 жас) балалардың жүруі кезінде аяқтың ұзындығы мен толықтығы бойынша айналма өлшемдерінің өзгеруін зерттеген параметрлерінің статистикалық сипаттамасы

Өлшемдік көрсеткітер	Белгіленуі	Статистикалық көрсеткіштер					
		<i>M</i> , мм	<i>m (M)</i> , мм	<i>min</i> , мм	<i>max</i> , мм	$\square$, мм	<i>V</i> , %
Табанның ұзындығы	<i>Дст.</i>	5,0	0,1	4,4	5,5	0,3	6,5
Сыртқы шоғыр бойынша табанның айналма толықтығы	<i>Он.п.</i>	4,5	0,1	4,0	5,0	0,3	7,5

1-кестеден көріп отырғанымыздай, зерттелетін параметрлер бойынша орташа арифметикалық шаманың қателігі белгінің мәнінен 0,5% аспайды, бұл алынған мәліметтердің сенімділігін көрсетеді.

Осылайша, жүргізілген зерттеулер мектеп жасына дейінгі жыныстағы және жас тобындағы балалар үшін тұрған кездегі бірдей өлшеммен салыстырғанда жүру кезінде аяқтың ұзындығы мен шеңберінің ұлғаюы сәйкесінше 5,0 мм және 4,5 мм болатынын көрсетті.

1-кестеден көріп отырғанымыздай, зерттелетін параметрлер бойынша орташа арифметикалық шаманың қателігі белгінің мәнінен 0,5% аспайды, бұл алынған мәліметтердің сенімділігін көрсетеді. Осылайша, жүргізілген зерттеулер мектеп жасына дейінгі жыныстағы және жас тобындағы балалар үшін тұрған кездегі бірдей өлшеммен салыстырғанда жүру кезінде аяқтың ұзындығы мен шеңберінің ұлғаюы сәйкесінше 5,0 мм және 4,5 мм болатынын көрсетті.

МЕСТ 3927-88 сәйкес мектепке дейінгі балалардың аяқ киімдері мен табандарының бастапқы орташа өлшемі (185-ші) 185 мм тең, яғни табанның ұзындығына сәйкес келеді. Қалыптың өкше бөлігінің көтеріңкі биіктігін ұсыныстарға сәйкес 10 мм деп қабылданды [3].

Дегенмен, соңғы уақытта Қазақстан Республикасының кәсіпорындарында балалар аяқ киімін өндіру үшін негізінен штихмасс нөмірлеу жүйесінің импорттық қалыптары қолданылады. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының аумағында МЕСТ 3927-88 штихмассалық нөмірлеу жүйесінің аяқ киімдері мен аяқ киімдері үшін толықтырулар енгізілуі ұсынылады.

Әдебиеттер:

1. Милушкова, Ю. В. Устройство для регистрации изменения длины стопы в динамике / Ю. В. Милушкова, В. Е. Горбачик, А. Л. Ковалев // С наукой в будущее: материалы международной научно-практической конференции высших и средних специальных учебных заведений, Барановичи, 18 мая 2012г. / УО «Барановичский государственный колледж легкой промышленности им. В. Е. Чернышева». – Барановичи, 2012. – С. 101-103.
2. Конструирование изделий из кожи : учебник для студентов вузов, обуч. по спец. «Конструирование изделий из кожи», «Технология изделий из кожи» / Ю. П. Зыбин [и др.]. – Москва : Легкая и пищевая промышленность, 1982. – 264 с.
3. МЕСТ «Колодки обувные. Общие технические условия.» – Взамен ГОСТ3927-75 ; введ. 1988-09-28. – Москва : Изд-во стандартов, 1989. – 60 с.

УДК 685.34.016.22

АЯҚ КИІМДІ ЖОБАЛАУДЫҢ ЗАМАНАУИ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ҚАРАСТЫРУ

Тұрым Ж., 6B07222-ББИТ білім бағдарламасының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., turymzanel@gmail.com
Әлиқызы А., 6B07222-ББИТ білім бағдарламасының 1 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.
Байдильдаева А.К., техника ғылымдарының магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік
университеті, Тараз қ., asel.baydildaeva.95@mail.ru

Аннотация: әлемдік бәсекеге байланысты және уақыт үнемділігі мақсатында пайда болған, қалыптар және аяқ киімді жобалауға арналған заманауи бағдарламаларға талдау жасалған. Сәнді аяқ киімді дизайнын аяқ киімді жобалауға арналған бағдарламалық құралдар арқылы жасаудың қаншалықты ыңғайлылығы қарастырылған.

Кілт сөздер: аяқ киім, жобалау, сандық бағдарлама, 3D модулі, компьютер

Аяқ киім өнеркәсібі сатып алушы үшін қарқынды бәсекелестік бар саланың тамаша мысалы болып табылады. Аяқ киімнің дизайнына, оның сапасына үнемі өсіп келе жатқан талаптар, бір мезгілде жаңа үлгілерді әзірлеу уақытын қысқарту және оларды жаппай өндіріске шығару, сондай-ақ бағаны бәсекеге қабілетті деңгейде ұстау өндірушілерді сөзбе-сөз аяқ киімді жобалау мен өндірудің барлық кезеңдеріндегі соңғы технологияларды енгізуге мәжбүр етеді. Бұл технологиялардың көпшілігі компьютерлік модельдеу жүйелерін қолдануға және аяқ киімнің өзін де, оны сериялық өндіруге арналған технологиялық жабдықты да өндіруге негізделген.

Сәнді аяқ киім дизайнын аяқ киімді жобалауға арналған арнайы бағдарламалық құралдар арқылы жасау әлдеқайда ыңғайлы. Сапалы бағдарламалық жасақтаманың көмегімен керемет үлгілерді жасай алуға болады және әлемге шығармашылық қабілеттерді көрсетуге мүмкіндік береді.

Заманауи CAD компьютерлік технологиялар модельдерді құру процесіне және оларды өндіру технологиясына жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Сөмкелер мен аяқ киім өндірісінде бұйымды макеттеу компьютердегі виртуалды модельдің жоғары дәлдіктегі дизайнымен сәтті ауыстырады. Аксессуарлар мен аяқ киімдердің бірыңғай түсті шешімін жылдам табуға мүмкіндік беретін компьютерлік дизайн жүйелері өндіріске сәтті енгізілуде [1].

CorelDraw Graphics Suite бағдарламасы. Corel сандық графиканың ардагері болып табылады және көптеген құралдарды ұсынады, CorelDraw Graphics Suite әртүрлі 2D және 3D жұмыстарын модельдеуге көмектесетін ең жақсы құралдардың бірі болып табылады. Бұл бағдарламалық жасақтамада 2D және 3D форматында аяқ киім тұжырымдамасын жасауға болады. Бұл бағдарлама бағдарламалық құрал жасаған аяқ киімді 3D түрде басып шығаруға көмектеседі. Бұл қуатты дизайн құралы келесілерді ұсынады: үйренуге оңай интерфейс; дизайн элементтерін векторлау; дайын графикалық үлгілерді пайдалану; PDF/X экспорттау; өте жақсы өнімділік пен тұрақтылық; құжаттар үшін жақсартылған пиксельдік жұмыс процесі; 3D басып шығару дизайны үшін өте қолайлы.

Аяқ киім дизайнына арналған inkXE бағдарламалық құралы. Аяқ киім дизайнына арналған inkXE бағдарламалық құралы бизнес үшін тамаша құрал болып табылады және ол аяқ киімді жобалаумен және әр пайдаланушының қажеттіліктеріне сәйкес олардың мүмкіндіктерін теңшеумен айналысады. Бұл бағдарлама Shopify, Magento, OpenCart, WooCommerce, PrestaShop және т.б. сияқты электрондық коммерция платформаларының барлық түрлерімен үйлесімді. Бағдарлама мүмкіндіктері: бағдарлама негізгі және қосымша мүмкіндіктерден және аяқ киімді жобалауға арналған функциялардан тұрады; оңай орнатылады; кез келген басып шығару әдісін қолдануға қажетті икемділікті қамтамасыз етеді; дайын үлгілер келтірілген; фондық кескіндерді және басқа қажет емес дизайн элементтерін жоюға болады; қажеттіліктерге сәйкес бірнеше

басып шығару әдістері арасында ауысуға болады; аяқ киімді 3D форматында алдын ала қарау мүмкіндігі бар.

Shoemaster – аяқ киім өнеркәсібі үшін 2D және 3D шешімдерін ұсынатын әлемдегі жетекші CAD/CAM жүйесі. Бұл бағдарламаны дәстүрлі аяқ киім өндірушілер әзірлеген және әртүрлі аяқ киімді жобалау, әзірлеу және конструкциялау үшін қажетті шешімдер мен құралдарды ұсынады. Осы бағдарламаға енгізілген мүмкіндіктер: шығындарды азайтатын, сапаны жақсартатын және өнімділікті арттыратын инновациялық жүйе; Shoemaster Creative - дизайнерлер мен әзірлеушілер үшін арналған шешім; дизайнерлер корпоративтік түстерді, компоненттерді және материалдарды пайдалана отырып, тиімді және пропорционалды 3D жобаларын жасай алады; физикалық үлгілерге қажеттілікті азайту арқылы шығындарды азайтып, процесті жылдамдатуға болады.

MindCAD - аяқ киімді жобалау және өндіру үшін арнайы әзірленген бағдарламалар жиынтығы. Бұл модульдік бағдарлама, оның құрамына қалыптарды импорттауға және қалып дизайнын 3D форматында салуға арналған бағдарламалық қамтамасыз ету. Бағдарлама жиынтығына 3D-да сурет салу, 2D форматында жобалау жасау, техникалық бөлікке арналған модуль, материалдардың төселуі мен құнын есептейтін, сондай-ақ пішуге арналған үлгілерді шығаратын модуль кіреді.

MindCAD 3D Last Design & Engineering бағдарламасы. Бұл қалыптарды енгізуге, өзгертуге және туралауға арналған модуль. Бұл бағдарлама арқылы қалыпты сканерлері STL және IGES-ке импортталады, содан кейін қалыпты қажетті осьтерге орнатады, жайма жасалады, ол кейінірек 2D форматында керек болады. Бұл бағдарлама тұмсық жағын өзгертуге, толықтығын арттыруға, әртүрлі бөлімдерде түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

MindCAD 2D Modelling – тегіс бетте аяқ киімді жобалауға арналған бағдарлама. Ол 3D-ден, Adobe Illustrator-тен дизайнды ашуға, сондай-ақ сызықты тану мүмкіндігімен сканерленген сызбаны импорттауға және «цифрлау» мүмкіндігін береді. Бұл модуль 2D бөліктерін жасауға, градирлеуге, кесуге арналған [2].

Mind ShoeDesign - синхронды 3D және 2D дизайнға арналған жеңіл өнім. Мұнда аксессуарлар мен тігістерді орналастыру функциялары алынып тасталған, басты назар үлгінің визуализациясына беріледі. Өнім түпнұсқалы және жеңілдетілген, бұл ассортимент пен түс картасыннан гөрі конструкция мен технологияға назар аударатын дизайнерлерге арналған.

ICad3d – виртуалды 3D және техникалық 2D ортада параллель және бір уақытта жұмыс істейтін, аяқ киімді жобалау және құрастыруға арналған бағдарламалық жасақтама.

Delcam Crispin - аяқ киім өнеркәсібіне арналған толық шешім болып табылатын бағдарламалық жиынтық. Жүйе бірнеше модульдерден тұрады, олардың әрқайсысы өз бетінше де, басқалармен бірге де жұмыс істей алады. Модульдер бірігіп аяқ киімді модельдеу мен дизайнға, сондай-ақ өндіріске енгізудің барлық кезеңдері үшін толық шешімді құрайды. Мүмкіндіктеріне келесілер кіреді: қалып прототиптерін цифрландыру; фотореалистік визуализациясы бар 3D аяқ киім дизайны; 3D моделінен 2D үлгілерін жасау; өндірістік құжаттаманы шығару; аналитикалық шығындарды талдау; аяқ киім қалыптарының электронды кітапханасын құру.

Қорыта айтқанда, нарықта көрсетілген әр бағдарламалық жасақтама өз функцияларын ұсынады және дизайнер-конструкторға ыңғайлылық сезімін беруге тырысады.

Әдебиеттер:

1. Зинюк О.В. Компьютерные технологии. Часть 2. Обработка векторных изображений [Электронный ресурс]: учебное пособие / Зинюк О.В. — Электрон. текстовые данные. – М.: Московский гуманитарный университет, 2011. — 96 с
2. Соловьев М. М. 3DS Max 7 и 8. Волшебный мир трехмерной графики: с 2-мя компакт-дисками / М. М. Соловьев. – М.: СОЛОН-ПРЕСС, 2006. - 528 с.: ил. + + 2 CD

УДК 685.34.035.5

**БЫЛҒАРЫДАН ЖАСАЛҒАН БҰЙЫМДЫ ЖОБАЛАУ КЕЗІНДЕГІ ЗАМАНАУИ
ДИЗАЙН ЕРЕКШЕЛІГІ**

Сарсеханова Б., 6B07222-ББИТ білім бағдарламасының 1 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Юсупова Л.Х., технология магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., laura_yu@mail.ru

Аннотация: былғары бұйымдарын және аяқ киімді жасауда қолданылатын теріні жасаудың негізгі кезеңдері және өңдеу технологиялары қарастырылған. Университет цехында былғары бұйымдарымен жұмыс барысы қарастырылған.

Кілт сөздер: аяқ киім, былғары бұйымдары, тері өңдеу, дизайн, жобалау

Былғары-адам әлі күнге дейін жұмыс істейтін ең көне материалдардың бірі. Алғашқы былғарыдан жасалған бұйымдар утилитарлық болды. Неандертальдықтар жануарлардың терісін қарапайым киім мен аяқ киім ретінде қолданған. Былғары ең берік материал емес, сондықтан біздің дәуірімізге дейінгі өңделген былғарыдан жасалған бұйымдардың археологиялық дәлелі санаулы бірліктер болып табылады.

Былғары - мал терілерін химиялық және механикалық әдістермен өңдеу арқылы алынатын материал. Одан аяқ киім, сырт киім, айыл-тұрман, галантерея, техникалық бұйымдар т.б. жасалады. Мал терісі үш қабаттан тұрады. Былғары жасау үшін терінің жүні жидітіледі, шелі сылынып, қыртысы жазылады. Терінің өзеңін өңдей отырып былғары алынады. Өзең айқыш-ұйқыштанып тығыз байланысқан коллогенді талшықтардан құралады. Теріні жүннен арылту үшін сілті және фермент жағылады, күкіртті натрий, әк ерітіндісі бүркіледі. Бірнеше сағаттан кейін қылшық пен босаң қыртыс арнаулы машина арқылы оңай ажыратылады. Мұнан соң шелдеу машинасымен терінің шелі сылынады. Осыдан шыққан шикізат көн деп аталады. Көндегі сілті және басқа қосылыстар кетіріліп, әк сумен жуылып шайылады. Шикізат талқымен жұмсартылады. Арнаулы машинамен ылғалдан арылтылған соң, қалыңдығы бір тегіс болу үшін былғары сүріледі де, қандай мақсатқа пайдаланатындығына және жағылатын бояу түсіне қарай сұрыпталады. Тікелей бояу, қышқылды бояу, т.б. тәсілдермен боялған былғарының қатпарлары жазылып, керу машинасына жіберіледі. Керіліп кептірілген былғарының пұшпақтары кесіледі, сығылады және оған жылтыр өң беріледі. Пайдалану мақсатына қарай былғары 4 топқа бөлінеді: аяқ киімдік былғары, қайыс немесе айыл-тұрмандық былғары, сырт киімдік және галантереялық былғары, техникалық былғары [1].

Арменияда табылған шілтерлі былғары аяқ киім оның жасы шамамен 5500 жыл, ал Лейпцигте археологтар көптеген тістермен безендірілген былғары сөмкені тапқан. Уақыт өте келе Былғары және үлбір бұйымдары имидждік мәнге ие бола бастады - орта ғасырларда олар дворяндардың айрықша ерекшелігі болған. Жазудың пайда болуы мен дамуымен былғары кітап жасау үшін де қолданылған.

Өнімді жасау үшін адамдар эстетикалық, беріктік, серпімділік, гигроскопиялық үшін табиғи теріні таңдайды. Онда әртүрлі текстуралар мен өңдеу әдістері бар.

Тері жасаудың негізгі кезеңдері:

Жануардың не малдың терісі бізге таныс теріге айналуы үшін, оны ұзаққа пайдаланылатын өнімді жасай аламыз, ол ұзақ өңдеу процесінен өтуі керек: дайындық кезеңі, илеу, қосу және әрлеу деген сияқты

Қайта тотығу процесінде теріні сілтінің әлсіз ерітіндісімен өңдейді, бояйды, майлайды және илейді

Аяқтау-өңдеудің соңғы кезеңі, терінің бетін тегістеп, оған пигменттер мен лак жабыны қолданылады. Өңдеу әдісіне байланысты тері түрлеріне қарай лак жағылады. Терінің түпкілікті мақсатына байланысты әрбір тері өңдеудің барлық төрт кезеңінен өте бермейді. Шикі тері (голец, шикізат) - тек дайындық кезеңінен өтетін материал. Бұл алдымен жұмсақ тері, ол құрғағаннан кейін қатты және берік болады.

Теріні көркемдік өңдеуге арналған көптеген заманауи әдістер бар, оларды жеке қолдануға немесе біріктіруге болады - біздің идеямызға және өнімнің мақсатымызға байланысты. Бедерлеу штамптар мен кардиналар арқылы бедерлі кескін жасауға мүмкіндік береді. Суық және ыстық штамптау әдістері бар. Бұл техникада жұмыс істеу үшін өсімдікпен иленген теріні пайдалану ұсынылады-онда алынған үлгі ұзақ уақыт сақталады, ал хроммен иленген теріге жасалған мөр уақыт өте келе айқын контурларды жоғалтуы мүмкін.

Перфорация. Терідегі әртүрлі пішіндер мен өлшемдегі тесіктердің көмегімен сіз түпнұсқа үлгілерді жасай аламыз. Перфорация жасау үшін бізге тескіштер қажет - тігісті қолданған кезде сіз тегіс тесік жасай алмайсыз [2].

Тоқу. Былғары жолақтардан білезік, арнайы бауы немесе белбеу тоқуға болады. Біз перфорациямен тоқуды пайдалана отырып сөмке немесе әмиян асай аламыз. Теріні жолақтарға қолмен, сым кескішпен кесуге немесе дайын сымды пайдалана отырып, суреттерде көрсетілгендей бұйымдар жасай аламыз.

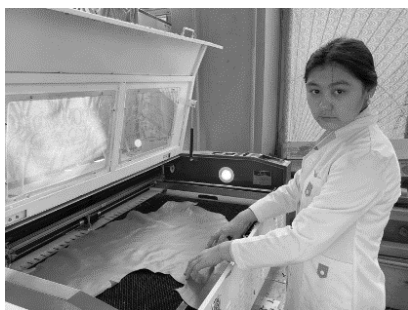
Пирография. Сурет электр қыздырғышпен немесе қыздырылған мөрмен жасалады. Өндіріс жағдайында лазермен жағу қолданылады-бұл дәлдік пен егжей-тегжейге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Үйде қолдануға болатын портативті лазерлік гравюралар болады, бірақ өте қымбат. Біздің кафедраның аяқ киім тігетін цехында бұйымдарға пирография жасауға болады

Гравюра. Бұл әдіс тек қалың теріге жарамды - сурет кескіштің көмегімен қолданылады, содан кейін ұяшық кеңейтіліп, бояумен толтырылады, көбінесе акрил пайдаланады

Аппликация. Тері бөліктері желімделеді немесе негізге тігіледі, олардан үлгі жиналады. Фрагменттер қабаттасуы немесе шеттерімен тығыз түйісуі мүмкін. Қондыру опциясы деп аталады интарсия.

Мозаика. Әр түрлі былғарының кесіктері бір-біріне тігу арқылы жасалынатын әдіс. Тек былғары, түрлі түсті, әртүрлі текстураны біріктіру қажет. Бүкіл композицияны әдемі ағашқа немесе қалың картонға бекітуге болады. Алдымен эскиз жасайлынады, содан кейін өрнектер жасалынып, кесектерді кесіп, біріктіріледі. Бұл әдіс суреттер мен панельдерді жасау кезінде жиі қолданылады [3].

Былғары-асыл материал, ол жиі қайта пайдаланылады. Жаңадан бастаушылар үшін бұл ең сәтті нұсқа. Материал тозған етіктердің білігі, ескі былғары куртка немесе көкірекше, сынған белдік, тозған портфель немесе сынықтары бұзылмаған кез келген басқа былғары бұйым болуы мүмкін.



Сурет 1. Лазермен жасалынатын графюра

Әдебиеттер:

1. Козлова В.А. Справочник обувщика [Текст] / В.А. Козлова. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. - 254 с.
2. <https://zvetnoe.ru/club/poleznye-statii/rabota-s-kozhey-ee-vidy-osnovnye-tekhniki-i-instrumenty/>
3. Конструирование и технология изделия из кожи: учебник/ сост. Т.М.Борисова, С.Л.Фуршова, Р.Н.Томашева. – Витебск: УО «ВГТУ», 2019.

УДК 677.01.04.05

**ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ИГЛОПРОБИВНЫХ
НЕТКАНЫХ МАТЕРИАЛОВ**

Ахмет С., студентка 2 курса ОП «Инновационный текстиль», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, sahmet@mail.ru
Сауытбекова Д., студентка 3 курса ОП «Инновационный текстиль», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, sauytbekovadiana50@mail.ru
Шардарбек М.Ш., к.т.н., доцент, заведующий кафедрой «Текстиль, материаловедение и стандартизация», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, muhamedjansh@mail.ru

Аннотация: В данной работе рассмотрены нетканые материалы с различной поверхностной плотностью, используемые во внутреннем пространстве автомобиля, которые должны наряду с техническими функциями выполнять также декоративные.

Ключевые слова: нетканые материалы, вязально-прошивные нетканые материалы, иглопробивные нетканые материалы

Автомобильная промышленность является одной из основных областей применения нетканого материала, поэтому она не только снижает вес автомобиля, но и улучшает его внутренний и внешний дизайн, создавая комфортные условия для его использования.

В настоящее время 5-6 миллионов квадратных метров нетканого материала используются только в Северной Америке и Западной Европе, в основных районах автомобилестроения, для украшения интерьеров автомобилей. Эта сумма почти удваивается, если к ней добавить строительные материалы, изготовленные из нетканого материала, спрятанного вне поля зрения пользователя [1].

По данным Международного альянса производителей нетканых материалов (INDA) [1], более 40 транспортных компонентов изготовлены из современных нетканых материалов или их разновидностей: изоляция, искусственная кожа и многослойные материалы. Современные технологии позволяют создавать напольные покрытия, а также декоративные материалы для потолков и дверей с улучшенными свойствами: высокой мягкостью, приятным запахом, прочностью, воздухопроницаемостью.

Нетканые материалы, по своим характеристикам, используются во всех четырех основных частях автомобиля: моторном отсеке, внутреннем салоне, багажном отсеке и как элемент внешнего дизайна.

В моторном отсеке компоненты, изготовленные из нетканого материала, выполняют звукоизоляционные функции двигателя, трансмиссии и турбокомпрессора. Кроме того, детали, прикрепленные к капоту, также выполняют декоративные функции, придавая моторному отсеку привлекательный вид. В большинстве случаев в моторном отсеке используются нетканые материалы в виде акустической изоляции, состоящие из поверхностного слоя и слоя звукоизоляции. Используйте поверхность, чтобы прижать нетканый материал к металлической поверхности передней стенки корпуса, тем самым обеспечивая звукоизоляцию в интерьере от моторного отсека.

Нетканые материалы, используемые в интерьере автомобиля, должны выполнять как технические, так и декоративные функции. Для декоративной отделки внутренних потолков, дверей, боковых стен кузова, солнцезащитных козырьков и раздвижных автомобильных крыш часто используются тканые швы и нетканые материалы, которые значительно улучшают внешний вид этих частей автомобиля и помогают улучшить основные преимущества декоративных нетканых материалов по сравнению с тканями или ткаными тканями. Производственные затраты на его производство низкие, а возможности получения различных свойств (например, толщины, прочности, поверхностной плотности и т. д.) велики. Тканые и швейные материалы, такие как Malivlies, Multiknit и maliwatt, также имеют структуру поверхности, аналогичную тканым материалам. Напротив, материал для акупунктуры имеет гладкую или пушистую поверхность, и при необходимости можно использовать изображение с помощью печати, чтобы улучшить внешний вид и скрыть неровности. Автомобильные коврики могут быть изготовлены из различных нетканых материалов. Они должны

вызывать приятные ощущения при ходьбе, обладать высокой износостойкостью и устойчивостью к загрязнению, привлекательным внешним видом и эффективно поглощать звук и вибрацию.

При выборе материалов интерьера предпочтение отдается легким материалам, что позволяет снизить вес автомобиля при других хороших показателях. Традиционные элементы полимерной облицовки боковых и задних дверей заменяются формованными неткаными изделиями на основе натуральных и/или химических волокон. Кроме того, в качестве декоративных элементов обычно используют нетканые ткани. Эти декоративные элементы также обладают высокими звукоизоляционными свойствами и обеспечивают эффективное демпфирование шума, создаваемого шинами и системами удаления выхлопных газов. Возможность использования нетканого материала снаружи автомобиля включает выхлопную систему с тепловым экраном, текстильные разбрызгиватели и композитные элементы внизу. Использование текстильных и композитных элементов (вместо полимеров и металлов) в колесных арках и нижней части автомобиля может уменьшить вес и разбрызгивание автомобиля. Кроме того, текстильные детали могут быть переработаны [2].

Состав нетканых материалов для автомобильной промышленности:

Моторный отсек – Полиэфирные, Стекланые и полиэфирные, полипропиленовые или их смеси, полибутилентерефталат.

Внутреннее пространство салона – Полиэфирные, полиамидные, полипропиленовые, пенька, кенаф, смесь льняных и полипропиленовых, стекланные, базальтовые.

Багажный отсек – Смесь полиэфирных и бикомпонентных, пенька, кенаф, стекланные, полипропиленовые, полиэфирные.

Наружное применение – Полиэфирные, пенька, кенаф, волокна из нержавеющей стали.

Литература:

1. Производители нетканых материалов <http://www.polyline.ru/publications/proizvoditeli-netkanyh-materialov/> // Интернет-ресурс
2. Анализ развития технологии производства нетканых материалов <https://works.doklad.ru/view/gU93zqcqm2U/all.html> // Интернет-ресурс

ӨОЖ 334.012.23

ӘЛЕМДЕГІ ТЕКСТИЛЬ ШИКІЗАТТАРЫ ӨНДІРІСТЕРІНІҢ ТАЛДАУЫ

Усипбекова Б., 6B07211-«ИТ» 3-ші курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., gauharabdrahman03@gmail.com.

Сауытбекова Д., 6B07211-«ИТ» 3-ші курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., sauytbekovadiana50@gmail.com.

Маханбеталиева К.Т., PhD доктор, «ТМЖ/еС» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., kama_mt_77@mail.ru

Аннотация: Мақалада әлемдік текстиль өнеркәсібінің пандемия кезіндегі және пандемиядан кейінгі жағдайы туралы мәліметтер келтірілген. Қытай, Еуропалық Одақ, АҚШ және Үндістан мемлекеттеріндегі текстиль өнеркәсібінің қазіргі жағдайы және әлем бойынша қандай талшықтарға және қандай текстиль материалдарына үлкен сұраныс екендігі туралы ақпараттар келтірілген.

Кілт сөздер: әлемдік текстиль өнеркәсібі, пандемия, табиғи талшықтар, бейматериалдар.

Бүгінде текстиль бұйымдарсының әлемді елестету қиын. Бұл, әсіресе, әрқайсымыз күнделікті киетін киімімізге қатысты. Адамдардың үлкен тобы үшін жайлылық пен қорғанысты қамтамасыз ететін киім де стиль мен тұлғаның өте маңызды көрінісі болып табылады. Текстиль өнеркәсібін көбінесе ең ұзын және ең күрделі өнеркәсіптік тізбектердің бірі деп атайды. Ол шикізат өндірісінен (мысалы, жасанды талшықтар), аралық өнімдерге (мысалы, иірілген жіп пен

мата) дейін, кілемдер сияқты соңғы өнімдермен аяқталатын барлық өндірістік циклді өз қызметімен қамтитын көптеген ішкі секторлардан тұрады.

Текстиль талшықтары әртүрлі материалдардан жасалған. Олардың көпшілігі полимерлі құрылыммен сипатталады. Талшық өндірісінің негізгі шикізаты:

- табиғи талшықтар көптеген табиғи минералдарда кездесетін жануарлардан алынатын талшықтар (әйтпесе ақуыз, мысалы, жібек, жүн, шаш), өсімдік (целлюлоза, мысалы, зығыр, кендір, мақта, қалақай) немесе минералды,
- адам шығаратын жасанды талшықтар. Бұл целлюлоза негізіндегі талшықтар (мысалы, целлюлоза ацетаты) немесе синтетикалық полимерлер болуы мүмкін, мысалы. нейлон, полиакрилонитрил талшықтары (анилан), полиэфир (элана) және полиуретанды (ликра),
- қайта өңделген материалдар - жаңартылатын табиғи шикізаттан жасалған материалдар. Негізінен жүгеріден алынатын және биологиялық ыдырайтын PLA (полилактид), сондай-ақ мыс ваннасында целлюлоза талшықтарын бөлу нәтижесінде пайда болатын купра талшықтары [1].

Текстиль және тігін өнеркәсібі бір-бірімен тығыз байланысты болса да, олар әлі де саладағы әртүрлі кіші сегменттер ретінде қарастырылуы керек және олардың әрқайсысының өз қиындықтары мен тәуекелдері бар. Текстиль өнеркәсібі тігіншілікке арналған негізгі материалдарды – текстиль материалдарын шығарады, оларды екі кіші топқа – табиғи және жасанды деп бөлуге болады.

Әлемдік текстиль өнеркәсібі жоғары қарқынмен өсуде және тұрақты даму талаптарына сәйкес келмейтін бастапқы көздерден көбірек шикізатты пайдалануды жалғастыруда, деп хабарлайды Business of Fashion коммерциялық емес Textile Exchange есебіне сілтеме жасап.

Әлемдік нарықта текстиль талшықтарының түрлері өте көп. ТМД мемлекеттерінде көбіне мақта, жүн, зығыр және жібек талшықтарын қарастырса, әлемде табиғи талшықтардың бас да түрлері көп. Мысалы: сизаль (агава жапырақтарынан алынады), хенекен, бамбук, банан, соя, кокос, луобума, юкка, канатник, сида, фуркрея және т.б.

Сол сияқты химиялық талшықтар өндірісінде де заманауи талшықтардың түрлері көп. оларға модал талшығы, микромодал талшығы, карбон талшықтары, тенсель, ньюселл,лиоцель, кевлар талшықтарына атап айтуға болады.

Нарықтың жыл сайынғы талдауы көрсеткендей, 2020 жылы пандемияға байланысты аздап төмендегеннен кейін әлемде талшық өндірісі 2021 жылы рекордтық деңгейге 113 миллион тоннаға жетті. Бұл сегмент өсуді жалғастырады және 2030 жылға қарай 149 миллион тоннаны құрайды деп болжануда. Бұл ретте елдерде үлкен болды. Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) зерттеуіне сәйкес, жаһандық текстиль саудасы 2020 жылдың бірінші жартысында құлдырады. Сонымен қатар, Еуропалық Одақтың, АҚШ пен Жапонияның негізгі сатып алушы аймақтарына экспорт шамамен 70%-ға төмендеді. Өнеркәсіп сонымен қатар мақта мен басқа да шикізат тапшылығына байланысты жеткізу тізбегінің бірнеше рет үзілуін бастан өткерді.

Текстиль өнеркәсібі – Қытай, Еуропалық Одақ, АҚШ және Үндістан негізгі бәсекелестер ретінде үнемі өсіп келе жатқан нарық. Қытай - текстиль және киім өндіруші және экспорттаушы әлемдегі жетекші ел. Америка Құрама Штаттары шитті мақтаның жетекші өндірушісі және экспорттаушысы және текстиль, тігін бұйымдарының ең ірі импортшысы болып табылады. Еуропалық Одақтың текстиль өнеркәсібінде алдыңғы қатарда Германия, Испания, Франция, Италия және Португалия бар, әлемдік текстиль өнеркәсібінің 1/5-інен астамы. Үндістан текстиль өнеркәсібі бойынша үшінші орын алады, оның үлесіне әлемдегі барлық текстиль өндірісінің 6%-дан астамы тиесілі. Дамыған және дамушы елдердегі қарқынды индустрияландыру және дамып келе жатқан технологиялар текстиль өнеркәсібіне жоғары тиімділікпен маталарды шығаруға қабілетті заманауи қондырғыларға ие болуына көмектесуде. Бұл факторлар текстиль өнеркәсібіне зерттеу кезеңінде көбірек кіріс алуға көмектеседі және болжамды кезеңде салаға одан әрі көмектеседі деп күтілуде. Нарық динамикасына, технология тенденцияларына, сондай-ақ географиялық сегменттер туралы ақпаратқа, сондай-ақ процестерге, материалдарға және

қолдану түрлеріне назар аударылады. Сонымен қатар, ол жаһандық текстиль өнеркәсібіндегі негізгі ойыншылар мен бәсекеге қабілетті ландшафтты талдайды. Текстиль өнеркәсібі қолдану түрі бойынша (киім, өнеркәсіптік/техникалық және тұрмыстық қолданбалар), материал бойынша (мақта, джут, жібек, синтетика және жүн), процесі бойынша (текстиль және беймата) және географиясы бойынша (Солтүстік Америка, Еуропа, Азия-Тынық мұхиты аймағы, Латын Америкасы, Таяу Шығыс және Африка).

Табиғи талшықтарға сұраныстың артуы.

Табиғи талшықтардан жасалған композиттер әдеттегі талшықтарға қарағанда салыстырмалы түрде жеңіл және үлкен беріктікке ие, сондықтан автомобиль өнеркәсібінде ішкі және сыртқы қолдану үшін кеңінен қолданылады. Өсімдіктер мен жануарлардан алынатын табиғи талшықтарға мақта, жібек, зығыр, жүн, кендір, джут, кашемир жатады. Бұл талшықтар киім-кешек, киім-кешек, құрылыс материалдары, медициналық таңғыштар және автомобиль интерьерінде және т.б. кеңінен қолданылады. Қытайда, Үндістанда және АҚШ-та табиғи талшықтардың, әсіресе мақтаның көптігі жаһандық текстиль нарығының өсуіне елеулі үлес қосады. Жібек маталар мен киімдерде қолданылады, өйткені ол жұқа және дөрекі түрде болады. Жүн мен джут текстиль материалдары ретінде олардың серпімділігіне, серпімділігіне және жұмсақтығына байланысты қолданылады [2].

Туудың өсуі және халықтың қартаюы балалар жаялықтары, санитарлық майлықтар және ересектерге арналған зәр ұстамауға арналған өнімдер сияқты гигиеналық өнімдерге сұранысты арттырды, бұл өз кезегінде беймата материалдарына сұранысты арттырады деп күтілуде. Жолдардың беріктігін арттыру үшін беймата материалдар жол құрылысында геотекстиль түрінде қолданылады. Беймата материалдарға техникалық қызмет көрсетудің төмен шығындары құрылыста оларға сұранысты арттырады деп күтілуде. Бүкіл әлем бойынша автомобиль және көлік өнеркәсібінің оң болжамы алдағы жылдарда тоқыма емес материалдар нарығының өсуіне ықпал етеді деп күтілуде. Автокөлік өнеркәсібі беріктігіне байланысты беймата материалдарды пайдалана отырып, көптеген сыртқы және ішкі бөлшектерді шығарады.

Қорытынды. Жаһандық текстиль нарығының болжамды құны шамамен 830 миллиард долларды құрайды (2019 жылғы Grand View Research есебінің деректері) және бұл көрсеткіш алдағы жылдары өседі деп күтілуде. Жұмыс берушілер мен қызметкерлердің жеке қорғану құралдарымен жарақтандыру және осылайша еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы хабардарлығын арттыру осы сектордағы маңызды қозғаушы күштердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, Кевлар сияқты заманауи талшықтарды пайдалану тігін нарығына жаңа мүмкіндіктер беретін инновациялық өнімдерді дамытуға мүмкіндік береді. Текстиль секторындағы тағы бір маңызды аспект – кейбір нарықтарда (әсіресе Үндістанда) мақта бағасының үнемі байқалатын төмендеуі, негізінен артық өндіріс пен үлкен қорлар есебінен.

Әлемдік нарықта табиғи талшықтардан алынған бұйымдарға сұраныс үлкен болғанымен, синтетикалық талшықтардан алынған бұйымдар өндірісі де өз қарқынын төмендеткен жоқ. Соңғы жылдары беймата материалдарынан шығарылатын бұйымдардың ассортименттері көбейген. Талшықтарды модификациялау арқылы қасиеттері жағынан табиғи талшықтарға ұқсас синтетикалық талшықтар өндірісі қарқынды дамуда.

Әдебиеттер:

1. Доронина Н.Г., Казанцев Н.М., Семилютин Н.Г. Правовое регулирование экономических отношений: глобальное, национальное, региональное. – М.: ИЗиСП: НОРМА: ИНФРА-М, 2017.
2. К.К. Нурашева, Ж.М. Сейсенбаева, А.А. Альжанова. Перспективы создания интегрированных инновационных структур в отрасли по переработке хлопка. Изв. вузов. Технология текстильной промышленности. – 2022, №. 3. С. 48...52.

ӘОЖ 637.072

**ПАСТЕРЛЕНГЕН СҮТТІҢ САПАСЫ МЕН ҚАУІПСІЗДІГІН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ
БАҒАЛАУ**

Мақұлбек Г., Бибол Д. «Стандарттау және өнеркәсіпте сапаны басқару» білім беру
бағдарламасының 3 курс студенттері, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., glnz.makulbek.03@mail.ru

Оңлабекова А.Т., PhD доктор, «Текстиль, материалтану және стандартизация»
кафедрасының доцент м.а., Тараз қ., aika_ot@mail.ru

Аннотация: Мақалада пастерленген сүттің негізгі сапа көрсеткіштері: органолептикалық, физика-химиялық көрсеткіштерінің сипаттамаларына келтірілген, әртүрлі өндірушілердің пастерленген сүттің сапа және қауіпсіздік көрсеткіштеріне талдау және бағалау жұмыстарының нәтижелері келтірілген.

Кілт сөздер: пастерленген сүт, сапа көрсеткіш, органолептикалық көрсеткіш, физика-химиялық көрсеткіш, сапа.

Қазіргі таңда сүттің пайдасы мен ағзамызға тигізер әсері мол екенін бәріміз білеміз. Кей адамдар сүтті әсіресе, кішкентай балалардың ағзасына пайдалы дейді. Себебі, сүтті ішкен баланың денсаулығы жақсы болады, сүйектері тез қатайып, берік болады. Қазірде сүттің зияны туралы кері мәліметтерді жиі естуге де тура келеді. Мұның бәрі біздің қандай сүт ішетінімізге байланысты шығар? Халық шаруашылығында сүт өнеркәсібінің маңызы өте зор, сол себептен сүт және сүт өнімдерін өндіру тиімділігі халықтың өмір сүру деңгейіне, өмір сүру ғұрпына әсер етеді. Елдің тәуелсіздігін қамтамасыз ете үшін елдің азық—түлік қауіпсіздігі, халықтың сапалы да, таза өнімдерді тұтынудың кепілі болады. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында сүт және сүт өнімдері саласында қарқынды технологиялық және өнімді жаңарту жұмыстары жүзеге асып жатыр. Еліміздің президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты халыққа жолдауында аграрлық секторды дамыту керек екенін айтқан [1]. Аграрлық сектор еліміздің экономикасының басты негізгі салаларының бірі. Қазіргі кездегі сүт және сүт өнімдеріне өсіп жатқан жаһандық сұраныс жағдайында өнімнің сапасының нормативтік құжат талаптарына сай және қауіпсіз болуы өте маңызды.

Қазіргі уақытта мемлекетте сүт өндірісі тұрақтанып, сүт және сүт өнімдері өнеркәсібінен шығаратын өнімдердің сапасы жылдан жылға артып, өсіп келеді. Оның бір жылдық орташа өсімі 4,95% құрайды. Сүт өнеркәсібі жыл сайын өсіп отырғанымен, отандық сүт өнімдерін өндірушілер нарықтағы сүт және сүт өнімдеріне сұранысты толық қанағаттандыра алмай отыр. Осыған байланысты сүт өнімдері импорттаудың үлесі қарқынды дамуда. Еліміздегі сүт өнімдері импортының көп бөлігін ірімшік, қойытылған сүт, құрғақ сүт, сары май алады. Сүт өнеркәсібіндегі экспорт көлемінің төмендеуіне әсер ететін негізгі себептер: құрғақ сүтті тұтыну көлемінің өсуі және отандық өнімдердің бағалық бәсекеге қабілетсіздігі болып табылады [2,3]. Сүт және сүт өнімдері маңызы жағынан халықты тағаммен қамтамасыз етуде екінші орыналады. Қазақстанның сүт индустриясы өнімнің негізгі түрлерін өндіруден одақтық республикалар арасында алдыңғы орындарға ие. Сүт саласы өнеркәсіптің маңызды, кең қолданылатын салаларының бірі болып табылады.

Кейбір дүниежүзі елдері өнімдердің сапасын жақсарту мақсатында экологиялық тазалық үшін күресті кеңейте отырып, химиялық тыңайтқыштар басқа да химикаттар қолданбайтын шаруашылықтардан шикізат таралып, экологиялық таза тағамдар шығара бастады. Мысалыға айтсақ, сүтті пастерлеу.

Пастерлеу – сүттің сақталу мерзімін ұзарту үшін жүргізілетін жылу удерісі. Пастерлеудің түрлері – ультражоғары температуралық өңдеу (УВТ) және термизация. Сүтті пастерлеу – микрофлораның вегетативті түрлерін, соның ішінде патогенді түрлерін жою мақсатында сүтті

өңдеу. Пастерлеу тәртібі дайын өнімнің қажетті қасиеттерін, соның ішінде органолептикалық көрсеткіштерін алатындай қамтамасыз етілуі тиіс. Пастерлеу мақсаты – сүтте болатын және оның бұзылуын тудыратын микро организмдердің жалпы мөлшерін күрт азайту және ауру тудырғыш бактерияларды жою [4,5]. Пастерлеу нәтижесінде кәсіпорындар халықтың кең массасына тамақтану мақсатында сапалы және санитарлы-гигиеналық қатыста қауіпсіз өнім шығара алады. Мақалада пастерленген сүттің органолептикалық, физика-химиялық қасиеттерін зерттеу барысы келтірілді.

Зерттеу мақсаты пастерленген сүттің сапасын нормативтік-техникалық құжат талаптарына сәкестігін анықтау және сапа деңгейін бағалау.

Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қарастырылды:

- пастерленген сүттің сипаттамымен дайындау технологиясымен танысу, өнім сапасына әсер ететін әсерлерді айқындау;
- пастерленген сүттің сапа сипаттамасының номенклатурасын анықтау;
- пастерленген сүттің органолептикалық және физика-химиялық сипаттамаларын нормативтік-техникалық құжат талаптарына сәкестігін анықтау.

Зерттеу объектісі ретінде ГОСТ 13277-79 «Пастерленген сиыр сүті. Техникалық шарттар» стандарт сәйкес әзірленген пастерленген сүттер алынды.

Нарықта майдың масса үлесі төмен пастерленген сүт тұрақты сұраныста ие.

Сүт және сүт өнімдерін тұтынудың ұсынылатын ұтымды нормалары сүтке қайта есептегенде) - бір адамға жылына 325 кг, оның ішінде сүт, айран, йогурт (майдың массалық үлесі 0,5-тен 1,5-ке дейінгі аз май өнімдері) -58 кг/жыл, сол орташа майлы өнімдерді тұтыну (майдың массалық үлесі 1,5-3,2%) - 50 кг/жыл. Сондықтан халықтың сұранысы мен ұсынылатын тұтыну нормаларын ескере отырып өндіруші кәсіпорындар шығаратын өнімдердің ассортименті қалыптасады [6].

Халық арасында пастерленген сүттің ассортиментінің ұлғаюына байланысты сүт өніміне тұрақты сұраныс артып, оған сараптама жүргізу өзекті мәселе болып отыр.

Біз массалық үлесі бар 3 түрлі пастерленген сүт үлгілеріне сараптама жүргіздік.

1-үлгі- “Молочный мир” пастерленген сүті. Өндіруші: “Адал сүт” ЖШС, майлылығы 3,2%

2-үлгі- “Буренское” пастерленген сүті. Өндіруші: “Бурное сүт компаниясы” ЖШС, майлылығы 3,2%

3-үлгі- “Петропавловское” пастерленген сүті. Өндіруші: “Масло-Дел” ЖШС, майлылығы 3,2%

ГОСТ 13277-79 «Пастерленген сиыр сүті. Техникалық шарттар» бойынша 3-үлгісінің стандарт талаптарына сай келіп, келмейтінін зерттеу барысында көрдік. 3-үлгіде органолептикалық қасиеттері бойынша белгіленген талаптарға сәй келеді. Зерттеліп жатқан өнімдердің қаптамасы мен таңбалануы қолданыстағы техникалық регламенттердің талаптарына сай екендігі анықталды. Сараптау барысында сүт өнімдерінің физика-химиялық көрсеткіштер бойынша ГОСТ 13277-79 талаптарына сәйкес келетінін көрсетті.

Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде сараптауға алынған 3—үлгідегі сүт өнімдері барлық негізгі көрсеткіштері бойынша нормативтік құжаттардың талаптарына толық сәйкес келеді деген тұжырымға келуге болады.

Әдебиеттер:

1. «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халыққа жолдауы. 2021 жылғы 1 қыркүйек
2. Джумабаева Г.К. Молочная промышленность в Казахстане/Г.К.Джумабаева //Пищевая и перерабатывающая промышленность Казахстана.–2014.–№1.– С.44.
3. Смагулов А.К. Переработка и хранение молока и молочных продуктов /А.К. Смагулов, А.С. Альжанова, Г.С. Бейсембай. –Алма-ата: НурПринт, 2005.–215б.

4. <https://moluch.ru/young/archive/36/2085/>
5. Б.К. Асенова, М.Б. Ребезов, Г.Ж. Топурия, Л.Ю. Топурия, Ф.Х. Смольникова, Контроль качества молока и молочных продуктов: учебное пособие / Б.К. Асенова, М.Б. Ребезов, Г.М. Топурия и др. – Алматы, СГУ, 2013.-212 с.
6. Тамақ өндірістерінің жалпы технологиясы [Мәтін] : оқу құралы / Л.М. Сарлыбаева, Ш.К. Асқарова, Н.К. Ахметова, С.Т. Абимұльдина. – Алматы : Эпиграф, 2017. - 216 б.

ӨОЖ 582:547.587

ӨСІМДІК МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ФЛАВОНОИДТАРДЫҢ ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҚТЫ НЫҒАЙТУДАҒЫ РӨЛІ

Сұлтан Р., 2 курс студенті 6В01504-«Химия мұғалімдерін даярлау» БББ,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., sroza141@gmail.com
Таубаева Р.С., «Химия және биология» кафедрасының PhD докторы, доцент, М.Х. Дулати
атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., raushan.taubaeva@mail.ru

Аннотация: бұл мақалада жеміс-жидек негізіндегі өсімдік материалдарындағы флавоноидтардың құрамына сапалық және сандық талдаулар жүргізіліп, соның негізінде олардың беттік белсенді заттар екені анықталды. Табиғи өнімдерді қолдану арқылы денсаулықты нығайтуға болатыны ескерілді.

Кілт сөздер: флавоноидтар, дәрумендер, рутин, кверцетин.

Халықтың денсаулығын сақтау мәселесі қазіргі уақытта біздің мемлекет үшін өте өзекті мәселе. Дұрыс тамақтану салауатты өмір салтының ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені ол қазіргі халықтың негізгі ауруларының: жүрек-қан тамырлары, онкологиялық, эндокринологиялық және т.б. алдын алу факторы ретінде қызмет етеді. Өсімдік шикізаты ағза үшін биологиялық белсенді заттардың (таниндер, органикалық қышқылдар, гликозидтер, амин қышқылдары, флавоноидтар және т.б.) бірегей көзі болып табылады. Бұл биологиялық белсенді заттар бұрын бір терминге - Р дәруменіне біріктірілген. Олар катехиндер, флавонолдар, флавоноидтар, халькондар, флаванондар топтарына жатады [1].

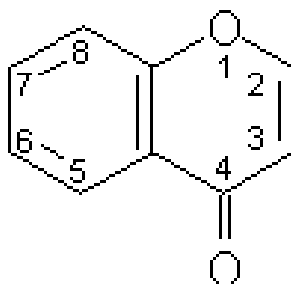
Тамақтану рационында дәрумендерден басқа да маңызды заттар болуы керек – флавоноидтар, кумариндер, салицилаттар. Олар көкөністерде, жемістерде, жидектерде, жаңғақтар мен дәмдеуіштерде көптеп кездеседі. Ең танымал флавоноид – бұл рутин. Бұл ол вазоконстрикциялық қасиеттерге ие, қан тамырларының серпімділігін арттырады және кейбір дәрі-дәрмектердің бөлігі болып табылады. Рутин адам ағзасында өндірілмейді. Рутиннің негізгі табиғи көздеріне: қарақұмық жапырақтары, шай бұтасының жапырақтары, қарақат, жабайы раушан, мүкжидек, көкжидек және тау күлінің шырындары, арша (жидектер), долана (бүршіктер), түймедақ (гүлдер), қырмызы жатады [2,3].

Флавоноидтар тиімді профилактикалық зат болып табылады: атап айтқанда олардың антиоксиданттық әсері бар, қанның ұюын азайтады, ұсақ қан тамырларының (капиллярлардың) сынғыштығы мен өткізгіштігін төмендетеді, май алмасуын жақсартады, қан қысымын қалыпқа келтіреді, иммундық жүйені ынталандырады, қабынуға қарсы, ісікке қарсы, антиаллергиялық әсері бар. Флавоноидтерді тек өсімдіктер ғана шығара алады, сондықтан жануарлардан алынатын өнімдерде бұл заттар іс жүзінде жоқ деуге болады. Флавоноидтар ағзада жиналмайтындықтан, оларды күнделікті тамақпен бірге тұтыну қажет. Флавоноидтарды табиғи өсімдік бояғыштары деп те атайды. Флавоноидты қосылыстар соңғы 30 жыл ішінде көптеген елдердің зертханаларында қарқынды түрде зерттелді. Бүгінгі күні 6500-ден астам флавоноидтар анықталды. Жапондық тағам өнімдерінің флавоноидтық жүктемесі жоғары мәселен, кавказдық тағам өнімдеріне қарағанда 50 есе жоғары болып келеді. Флавоноидтық жүктеме қандағы флавоноидтардың мөлшерін білдіреді.

Әртүрлі тағамдардағы флавоноидтардың сапалық және сандық құрамын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Флавоноидтардың көптеген зерттеулері олардың толық

жіктелуі мен құрылымын беруге мүмкіндік берді. Бастапқыда флавоноидтар тек жоғары сатыдағы өсімдіктердің бөлігі деп есептелді. Дегенмен, бүгінгі күнге дейін олар балдырларда, қырықбуындарда, шөк мүктерде, папоротниктерде, қыналар мен саңырауқұлақтарда табылды, бұл заттардың өсімдіктердегі маңызды физиологиялық рөлін көрсетеді. Әсіресе флавоноидтарға раушангүлділер тұқымдасына жататын өсімдіктер, бұршақ тұқымдастар, қарақұмық, қолшатыр, астра, крассула, лала т.б. өте бай. Өсімдіктердегі флавоноидтардың мөлшері орта есеппен 0,5 - 5 %, ал кейде 30%-ды (жапондық *Sophora* гүлдерінде) көрсетеді. Олар өсімдіктердің әртүрлі мүшелерінде: жапырақтарда, гүлдерде, қабықта, камбийде, ағашта, жемістерде және жеміс қабығында кездеседі. Бірақ бұл қосылыстар жер үсті мүшелерінде (гүлдер, жемістер, жапырақтар) айтарлықтай мөлшерде, ал өсімдіктің жер асты бөліктерінде (мия тамыры, дала тырмасы) сирек және аз мөлшерде жиналады [4].

Флавоноидтар табиғи биологиялық белсенді заттар тобы (ББЗ) – бензо-γ-пирон туындылары (1-сурет), олар С6-С3-С6 көміртегі бірліктерінен тұратын фенилпропан қаңқасына негізделген. Бұл сақинада оттегі атомы бар гетероциклді қосылыстар.



Сурет 1. Бензо-γ-пирон (хромон) туындыларының химиялық құрылысы

Зерттеу жұмысының барысында зерттеу нысаны ретінде: қарақат жидектері, киви, шие мен апельсин жемістері, итмұрын, долана, жүзім, лимон қабығы, көк шай, қара шай, қызыл пияз, баклажан, қызыл қырыққабат және қара шоколад таңдалып алынды.

Өсімдік материалдарындағы флавоноидтардың құрамын сапалық талдау жұмыстары жүргізілді. Флавоноидтардың барлық кластарына тән жалпы реакция жоқ. Флавоноидтарды анықтау үшін ең жиі қолданылатын цианидин реакциясы (Chinoda сынағы). Реакция флавоноидтарды қышқыл ортада атомарлық сутегімен Mg^{2+} қатысуымен қышқыл ортада антоцианидиндерге дейін қалпына келтіруге негізделген. Флавоноидтар мен флавоноид-3-гликозидтер ашық қызғылт, қызыл немесе қызғылт сары түс береді. Ал С3 және С5 позицияларында екі гидроксил тобы бар флавоноидтар карбонил ($COO-$) және гидроксил ($OH-$) топтары арасында сутектік байланыстардың түзілуіне байланысты сары хелаттарды береді. Нәтижесінде ерітінді сары түске айналады.

Флавоноидтарды сандық анықтау визуалды тексеру арқылы жүргізілді. Әдебиеттерде кездесетін флавоноидтарды бөліп алу әдістеріне сәйкес экстракция органикалық еріткіштермен жүргізіледі. Жұмыста киви мен апельсин жемістерінің спирт сығындылары мен су тұнбаларында флавоноидтардың сапалық құрамы мен сандық құрамын анықтадық. Флавоноидтар барлық зерттелген үлгілерде сапалық талдау әдістерімен анықталды.

Салмағы 2,5 г жеміс үлгілеріндегі флавоноидтардың мөлшері (мг-мен) және 100 г өнімдегі флавоноидтардың мөлшері анықталды. Денсаулықты сақтау үшін адамға күніне 60-70 мг флавоноидтар қажет. Киви мен апельсиннің құрамында 100 граммға дейін бар. Бұл жемістер әртүрлі аурулардың алдын алу үшін диетаға қосылуы керек (егер әрине адамның бұл жемістерге аллергиясы болмаса).

Өсімдік сығындыларының қасиеттеріне рН ортаның әсерін зерттеу жұмыстары жүргізілді (1-кестені қараңыз).

Кесте 1

Өсімдік сығындыларының қасиеттеріне pH ортаның әсері

Өсімдік шикізаты	Бейтарап ортадағы түсі	Қышқылдық ортадағы түсі	Сілтілік ортадағы түсі
Қарақат жидектері	қою күлгін	қызыл	жасыл
Шие жемістері	қызыл	қызғылт	жасыл
Қызыл қырыққабат	күлгін	қызыл	жасыл

Қазіргі уақытта дәрілік заттардағы флавоноидтарды анықтау және сандық анықтау үшін спектрофотометрия, абсорбциялық спектроскопия сияқты физика-химиялық талдау әдістері кеңінен қолданылады. Дегенмен, зерттелетін компоненттерді хроматографиялық бөлудің әртүрлі нұсқаларын қоса алғанда, аралас әдістер кеңінен таралуда. Талдаудың физика-химиялық және аралас әдістерін кеңінен қолдану, ең алдымен, қазіргі химиялық және электрохимиялық әдістермен салыстырғанда бұл әдістердің сезімталдығы мен селективтілігінің әлдеқайда жоғары болуымен байланысты.

Зерттелетін флавоноидты қосылыстарды УК және спектрлердің көрінетін аймақтарында сандық анықтау талданатын заттардың екі ерітіндісінің де, олардың түсті кешендерінің ерітінділерінің де жұтылу максимумында толқын ұзындығы бойынша оптикалық тығыздықты өлшеуге негізделген. Түрлі тікелей спектрофотометрияда немесе дифференциалды спектрофотометрияда ішкі абсорбция максимумдары арқылы спектрофотометриялық анықтау флавоноидтарды талдаудың кең таралған әдістерінің бірі болып табылады. Зерттеу жұмысы флавоноидтар үшін ұзын толқын ұзындығының максимумдары - 330-370 нм, және қысқа толқын ұзындығы екенін анықтады.

Талданатын өсімдік массасы, одан алынған спирт сығындысының көлемі және оптикалық тығыздық индексі негізінде кверцетиннің концентрациясы, массасы және оның талданатын нысандарының пайызы есептелді (2-кестені қараңыз):

Кесте 2

Талданатын зерттеу нысандарының есептелген деректері

Өсімдік түрі	Талдау нысаны үлгісінің салмағы m, г	Спирт-су V экстрактінің көлемі, мл	Оптикалық тығыздық көрсеткіші, D	Талдау нысанындағы кверцетиннің концентрациясы C _x , мг/мл	Талдаудағы кверцетиннің массасы. m _{кв} , мг	Талдаудағы кверцетиннің пайызы, x, %
таңқурай	5,6345	50	0,116	0,1568	7,837	0,14
жүзім	5,0370	50	0,184	0,2486	12,43	0,25
шие	5,0406	50	0,152	0,2054	10,27	0,20

Зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша келесідей қорытындылар жасалды:

1. Цианидин сынамасын, аммиак, бикарбонат, сілті және қорғасын ацетаты ерітінділерімен реакцияларды қолдана отырып, біз киви мен апельсин жемістерінде флавоноидтардың, флавоноидтар мен флавоноидтардың, халькондардың, аурондардың және антоцианиндердің жоқтығын дәлелдедік.

2. Өсімдіктердің құрамында өсімдік пигменттері бар. Олар әртүрлі табиғаттағы еріткіштерде экстракциялану қабілетін көрсетеді.

3. Қоршаған ортаның қышқылдығы пигменттерге қатты әсер етеді және жеміс-көкөніс тағамдарының және пигменттермен боялған басқа тамақ өнімдерінің сапасына әсер етеді. Антиоксиданттық әрекет қызыл-күлгін көкөністер мен жемістерде кездесетін флавоноидтармен ерекшеленеді - баклажан, жүзім, анар, қызыл қырыққабат, қызыл алма, шие.

4. Флавоноидтардың мөлшері жеміс-жидектерде спектрофотометриялық әдіспен анықталды. Кверцетин бойынша флавоноидтардың пайызы – шиеде 0,20%, жүзімде 0,25 және таңқурайда 0,14%. Нәтижелерге сәйкес, кверцетиннің ең көп мөлшері жүзімде болатыны анықталды.

5. Талданған жеміс-жидектердің негізінде қабынуға қарсы, канцерогенге қарсы, вирусқа қарсы, паразитке қарсы немесе бактерицидтік белсенділігі бар жаңа жоғары белсенді препараттарды жасауға болады. Бұл заттар белгілі препараттарға қарағанда тиімдірек болуы мүмкін.

Кейбір ғалымдар бірдей флавоноидтарды қолдана отырып, «жастық эликсирін» жасау идеясымен «ауырған». Флавоноидтардың адам ағзасына пайдасы айқын. Флавоноидтардың емдік мүмкіндіктерінің кең ауқымы оларды ағзаға жалпы оң әсер ету көзі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Лобанова, А.А. Исследование биологически активных флавоноидов в экстрактах из растительного сырья / А.А. Лобанова, В.В.Будаева, Г.В. Сакович // Химия растительного сырья. – 2010. – № 1. – С. 47 – 52.
2. Головкин, Б.Н. Биологически активные вещества растительного происхождения / Б.Н.Головкин, Р.Н.Руденская, И.А. Трофимова, А.И. Шретер – М.: Наука, 2012.
3. Муравьева, Д.А. Фармакогнозия / Д.А. Муравьева, И.А. Самылина, Г.П. Яковлев. – М.: Медицина, 2012. –656 с.
4. Кузнецова, О.Ю., Кузнецова, М. А. Лекарственное растительное сырье и препараты. – М.: Высшая школа, 2007. – 207 с.

ӘОЖ 634.17(574-25)

ДОЛАНА ӨСІМДІГІНІҢ АГРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Шәміл И., “Биология мұғадімдерін даярлау” мамандығының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., inabatshamil9@gmail.com

Тулеубаев Ж.С., а.ш.ғ.д., профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., tuleubayev51@mail.ru

Аннотация: Мақалада Долана өсімдігінің биоиндикаторлық ролі мен экологияда, медицинада қолданылуы көрсетілген. Жуалы ауданында өсетін долана өсімдігінің жапырағының химиялық құрамы анықталды. Долана өсімдігінің өсу көрсеткіштерін анықтау үшін В.П.Семакин әдісі, қышқылдылық өнімі мен жұтылған СО₂-нің мөлшерін анықтау үшін С.В.Беловтың әдістемесі, жер үсті мүшелерінің қалыптасуы мен дамуын көзбен бағалаудың Б.Кентбаева ұсынған, әдістері пайдаланылды.

Кілт сөздер: Долана өсімдігі, жеміс, химиялық құрам, зерттеу әдістемесі, биоиндикатор, өнімділік.

Долана өсімдігі негізінен таулы аймақтарда жақсы өседі, сонымен қатар олар тегіс жазық жер мен тау бөктерлерінде, тас жоталарда, өзен-көл жағалауларында өсе береді. Раушан гүлділер тұқымдасына жатады. Долананың көптеген түрлері сырттан механикалық әсер етуге шыдамды болып келетіндіктен, көбінесе автомобиль транспорттары көп жүретін көшелерге егіліп өсірілуде. Автотрасса бойына фитоқорғаныс жасау үшін 3-ярусты қорғаныш ағаштары егіледі; алғашында экологиялық факторларға тұрақты шыдамды долана ағашы одан кейін кизил, үшінші ярусқа акация, содан кейін ғана қылқан жапырақтылар егілуі қажет [1,2,3,4].

Долана кез келген бақтың топырағында тамырланып өсе береді. Ашық күн көзінде өскенді қалайды. Жаздың ыстық күндерінде судың жетіспеушілігіне шыдамды, әрі қысқы суыққа да төзімді. Тұқымынан және қалемшелері арқылы көбейтіледі. Ең көп қолданылатыны тұқым

арқылы көбейту. Долана – өте қиын өсіп жерсіндірілетін өсімдік. Қаламшерлер арқылы көбейту – өте аз өскіннің пайда болуын көрсеткен [5-7].

Қазақстанда долананың 7-жабайы түрлері өседі, Алтай, Тарбағатай, Іле және Жетісу (Жоңғар) Алатауында кездеседі. [5-7] Олар:

1. *C. almaatensis* Pojark,
2. *C. pohtica* Koch,
3. *C. transkaspica* Poiatk,
4. *C. Songarica* Koch,
5. *C. turkestica* Pojark,
6. *C. Sangvinea* Pall,
7. *C. altaica* Lgt.

Абдуллина С.А. өз зерттеулерінің нәтижелері бойынша осы 7-түрге тағы 2-түрді қосты, олар *C. Pseudosanguinea* Pall және *C. Korolkowii* [8].

Сонымен Қазақстан флорасында долананың 9 түрі бар, олардың ішінде Алматы доланасы эндем, күмәнді долана Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген. Алтай доланасы мен понты доланасы алқызыл доланаға өте жақын (ұқсас). Осылардың ішінде көбірек тарағаны – алқызыл долана (*C. sanguinea*), жарық сүйгіш, аяз бен құрғақшылыққа төзімді, топырақ талғамайды. Бұтақтары тікенді, кейбір түрлері тікенсіз болады, биіктігі 1 – 4 м. Жапырақтарының жиегі тілімденген, тамырлары 2-3 м тереңдікке дейін таралады, ал тамыр жүйелерінің проекциялары діңгек проекциясынан 8-9 есе асады. *Crataegus* L-тұқымдас түрлері көп таралған тамыр жүйелеріне ие болғандықтан, орман мелиорациясында эрозияға бейім жерлерді, жар, баурайларды мықтап бекіту үшін қолданылады.

Барлық сұрыптары көктемде қалың гүл ашады, мамыр – шілдеде гүлдеп, жемісі тамыз – қыркүйекте піседі, жемісі қыста ағаш басында тұра береді. Гүлі ақ немесе қызғылт, қызыл, жартылай шатырша не қылқан тәрізді гүлшоғырын түзеді, қос жынысты. Жемісі – жидек, ұсақ, алқызыл, сары не қара түсті, диаметрі 0,8-1 см-ден 2,5 см-ге дейін, 1-5 сүйегі бар, кейбір түрі жеуге жарамды, дәруменге бай. Аралар арқылы тозанданып, жануарлар арқылы таралады. Долана медицинада дәрі-дәрмек жасауда пайдаланылады. Дәрілік мақсатта долананың жемісі мен гүлін пайдаланады. Доланадан жасалған дәрілер орталық жүйке жүйесін тыныштандырады, жүрек бұлшық еттеріне күш береді, жүрек пен мидағы қан айналымын жақсартады. Жүрекке қан апаратын қан тамырлары мен ми қан тамырларын кеңейтіп, жүйке жүйесінің қозуын төмендетеді. Жүрек пен мидың оттегімен қамтамасыз етілуін күшейтеді, жүректің соғуын қалпына келтіріп, ұйқыны және адамның жалпы жағдайын жақсартады. Долана қайнатпасы түрлі тері ауруларына ем. Жидек қан қысымын төмендететін болғандықтан, оны қан қысымы төмен адамдарға қолдануға болмайды. Бүйрек ауыратындар адамдарға, емізулі және жүкті әйелдерге долананы қолдануға мүлдем тыйым салынады [9].

Долана қалыпты жағдайда 200-300 жыл өмір сүреді. Қабығы қоңыр, сұр түсті жолақты жарықшақты болып келеді. Діңгегі шар немесе жұмыртқа пішінді болып, бұтақтары тік немесе бұралыңқы болып өседі. Жас көшеті жеті жылдан кейін ғана жеміс салады. Долана өсімдігінің жемісінің орташа өнімділігі 3,5-9 кг, қолайлы жылдары бір *C. pontica* *C. Koch* долана ағашы 20-30 кг өнім береді. Долана ағашының вегетациялық кезеңі, солтүстік түрлері үшін 160-170 күн, ал оңтүстік түрлер үшін 180-225 күн, бұталарының өсу ұзақтығы 40-70 күннен 100 күнге дейін созылады, өсу ұзындығы 30-80 см.

Долана өсімдігінің өсу көрсеткіштерін анықтау үшін кездейсоқ әдісімен әр өсімдік түрлерінен 10-данадан алынды. Алынған өсімдік нұсқаларының биіктігі, діңгегінің диаметрі, біржылдық өскін бұтақтарының ұзындығы, жапырақ бетінің ауданы - ұзындығы, ені, массасы және салған жемісінің ұзындығы диаметрі мен массасы өлшенді. Жиналған материалдар жер бетінен бірдей биіктіктен оңтүстікке бағытталған жағынан алынып өлшенді.

Өсімдіктің биіктігі вегетациялық кезең аяқталған кезде, 0,5 м дәлдікпен бойды өлшегіш құралмен өлшенді. Долана өсімдігінің бір түрінің өзі бір және көп діңгекті болып келетіндіктен діңгектің диаметрі жер бетінен 10 см биіктікте 0,5 см дәлдікпен өлшенді. Әрбір зерттеу нұсқаларында вегетациялық кезеңнің соңында жылдық сызықтық өсулері 10 өскін бұтақ

бойынша 1 см дәлдікпен өлшенді.

Алматы қаласындағы Электронды микроскоп- нанолабораториясында Жуалы ауданында өсетін долана өсімдігінің жапырақтарының химиялық құрамы анықталды. Жапырақтарға жүргізілген химиялық сараптау негізгі 3-элементтің мөлшерінің көптігін растайды, яғни көміртегі –С-45,5%, оттегі- О₂-41,9% және сутегі –Н-6,3% (Кесте-1).

Кесте 1

Долана жапырағының химиялық құрамы, абсолютті кебу массасы бойынша

№ п/п	Долана түрі	Қосынды көлемі С, О, Н	Химиялық элементтер қосылысы, %				
			С	О	Н	N	Күл
1	1 <i>C. almaatensis</i> Pojark.	93.7	45.7	41.6	6.4	2.0	2.0
2	2 <i>C. altaica</i> Lge.	93.3	45.3	41.8	6.2	2.1	2.1
3	3 <i>C. sanguinea</i> Pall.	94.0	45.4	42.3	6.3	2.2	2.2
4	4 <i>C. dahurica</i> Koehne	93.9	45.6	41.8	6.5	2.4	2.4
5	5 <i>C. douglasii</i> Lindl.	93.6	45.5	42.0	6.1	2.3	2.3
Орта шамасы		93.7	45.5	41.9	6.3	2.2	2.2

Химиялық сараптау нәтижесі көрсеткендей химиялық құрамдағы көміртегі, оттегі және сутегі элементтерінің орташа қосынды мөлшері 93,7%, қалған шамаларды азот, фтор т.б. элементтер алады. Қазақстанда өсетін долана өсімдігінің 9 түрінің жапырақтарының химиялық құрамы бір-біріне өте жақын болғандықтан долана өсімдігінің бір ғана түрін зерттеуге болады. Ал эталон ретінде долана өсімдігінің *C. almeatenis* Pojark түрін алуға болады, өйткені оның құрамындағы көміртегі, оттегі және сутегі түрінің жапырағындағы негізгі химиялық элементтің (С,О,Н) мөлшері долана өсімдігінің 9-түрінің орташа мәндерімен сәйкес келеді.

Бірдей өскіндерді таңдау В.П.Семакин әдісі бойынша, ал жемісі мен жапырақтарын ең кемі 10 әр түрлі долана түрінен алынып дайындалды [10]. Жапырақтапын зерттеу үшін өскін бұтақтардың ортасынан 20 данадан қалыпты сәуле түсіп тұрған ортаңғы діңгектен алынды, өлшеулердің дәлдігі 5%-дық шекте болды. Жапырақтың ұзындығы мен ені 1мм дәлдікпен сызғыш арқылы, ал массасын 0,01г дәлдікпен электрондық таразыда өлшенді.

Морфологиялық пісу сатысында жемісті ағаштың жоғарғы және ортаңғы ярусынан 20 данадан алып жинадық. Жемістің ұзындығы мен диаметрі штангенциркульмен 0,1мм дәлдікпен, ал жемістің массасын электронды таразыда 0,001г дәлдікпен өлшенді.

Долана фитомассаларының шаңды ұстағыш қабілетін бағалау үшін жер бетінен 1,5 және 3,0м биіктіктегі жапырақтары алынды. Жапырақ бетіне отырған шаң массасын есептеу үшін оларды кептіру алдында жапырақтар 50мл дистилденген сумен жуылып, фильтрлі қағаз бетінде қалған шаң 105⁰С температурада кептіргіш құралда кептіріліп, 1м²-қа келетін грамм (г/м²) есебімен есептеледі. Жапырақтың бет ауданын, салмағын өлшеу әдісі қолданылады.

Долана өсімдігінің қышқылдылық өнімі мен жұтылған СО₂-нің мөлшерін анықтау үшін С.В.Беловтың әдістемесі пайдаланылды [11].

Долана өсімдігінің жер үсті мүшелерінің қалыптасуы мен дамуын көзбен көпжылдық бақылау нәтижесінде Б.Кентбаева долананың болашағы бар (перспективасы) бар сорттарын бағалау әдісін ұсынған, біз сол әдісті пайдаландық [3,5];

Долана өсімдігі техногендік ластануға өте төзімді болып келетіндіктен, олар қоршаған ортаның ауыр металдармен ластануының көрсеткіші, яғни биоиндикатор ролін атқарады. Долананың көптеген түрлері газбен орта және жоғары мөлшерде ластануына төзімді болғандықтан оларды өнеркәсіп орындарынан 500-2000 м арақашықтықта егу ұсынылады. Долана шаң тозанды жақсы ұстап қалушы болғандықтан-(0,3-0,5мг/м²) оларды мектеп, бала бақша, аурухана маңайларына көптеп егу ұсынылады.

Әдебиеттер:

1. Накаряков А.В., Зайцева Э.Н. Озеленение крупных промышленных городов как интродукция растений в экстремальную неблагоприятную среду // Матер. III международной научной конференции, Санкт-Петербург, 23-25 сентября 2003. - С.-Петербург, 2003. - С. 236-238.
2. Кучинская Е.А., Чич С.К., Удычак М.М. и др. Растения - лучшая защита от промышленных загрязнений // Охрана труда и социальное страхование, №10. - М., 2005. - С. 70-72.
3. Кентбаева Б.А. Эколого-физиологическая характеристика боярышника // Матер. междунар. научно-практ. конф.: «Воспроизводство лесов, лесоразведение, ландшафтная архитектура и озеленение г.Астаны: состояние, проблемы и перспективы» / Актуальные вопросы лесного хозяйства и озеленения в Казахстане, 10-12 августа, г.Щучинск, кн. 1. - Алматы: Бастау, 2005. - С. 122-128.
4. Вафин Р.В., В.П. Путенихин. Боярышники: Интродукция и биологические особенности. М.: Наука, 2003. – 224 с.
5. Кентбаева Б.А. Изучение доброкачественности семян боярышника // Матер. междунар. конфер. молодых ученых: «Достижения молодых ученых - ускоренной модернизации аграрной отрасли», КазНАУ // Исследования результаты. - Алматы: КазНАУ, 2005. - № 3. - С. 175-180.
6. Соловьева Н.М., Котелова Н.В. Боярышник. М.Агропромиздат, 1986.72 с.
7. Кудренко И. К. Интродукция и акклиматизация боярышника Поярковой // Летопись природы Карадагского природного заповедника. Том XXII. 2005 год. – Симферополь: СОНАТ, 2007. – С. 158–161.
8. Абдуллина С.А. Список сосудистых растений Казахстана. А., 1999.187с.
9. Гусейнов Д.Я. Влияние препаратов боярышника пятипестичного на коронарное кровообращение // Азербайдж. мед. журн. - 1964б. - № 9. - С. 28-33
10. Семакин В.П. Клоновая селекция в садоводстве. - М.: Колос, 1968. - 136 с. 426
11. Белов С.В. Оценка гигиенической роли леса // Лесное хозяйство. - М., 1964. - № 1. - С.8-13.

ӘОЖ: 575.822

**ЕГІЗДІК ӘДІСТІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ АДАМДАРДЫҢ ОРТАҒА
БЕЙІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ**

Егемберді С., 6B05112- «Жалпы биология» мамандығының 3 курс білімгері, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ. egemberdievasymbat77@gmail.com
Зияева Г.К., б.ғ.к., «Қолданбалы биология» кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., gulnarzia-71@mail.ru

Аннотация: мақалада егіздік әдісті пайдалану арқылы адамдардың ортаға бейімділігін зерттеу қарастырылған.

Кілт сөздер: адам генетикасы, егіздік әдіс, егіздер, генетикалық талдау.

Адамда болатын тұқым қуу қасиетін зерттеумен генетиканың антропогенетика деп аталатын арнаулы саласы шұғылданады. Тұқым қуалаушылығы жағынан адамның басқа жан-жануарлардан ешбір айтарлықтай өзгешелігі жоқ. Бәрінде де тұқым қуалағыш қасиеті ұрпақтан-ұрпаққа ядролық зат хромосомалар арқылы беріліп отырады. Адамның жануарлардан айырмашылығы тек екінші сигналдық системаның болатындығы, соған байланысты оның сыртқы ортаға бейімделу мүмкіндігі де мол. [1]

Кейбір философтардың арасында адамның эволюциялық дамуында әлеуметтік факторлардың ролін дәріптеп, оның биологиялық ерекшеліктерін мойындамаушылар болды.

Қоғамдық құрылыс адам өміріндегі биологиялық факторлардың ролін төмендетпей, керісінше, оны күрделілендіріп, түрлендіре түседі.

Адам генетикасын әлеуметтік тұрғыдан зерттеу социологтардың ісі болғандықтан, біз оның тек биологиялық жағын қарастырамыз. Жалпы генетиканың дамуында әртүрлі зерттеу объектілерінің, атап айтқанда, өсімдіктерден бұршақ пен жүгерінің, ал микроорганизмдер пішін таяқшасы мен нейроспораның зор маңызы болды. Сонымен бірге негізгі генетикалық объектілердің бірі адам болып отыр. Адамның генетикалық объект ретінде басқалармен салыстырғанда ешбір артықшылығы жоқ. Керісінше, оның генетикасын зертеуді қиындататын көптеген қайшылықтар бар. Олар: жыныстық жағынан кеш пісіп жетілетіндігі, әр отбасынан тарайтын ұрпақ санының аздығы, барлық ұрпақтардың тіршілік ортасы теңестіруді мүмкін еместігін, хромосома санының көп болатындығы және басты бір қайшылық қоғамда адамның кейбір тұқым қуалайтын қасиеттерінің іске ауысуына кедергі келтіретін әлеуметтік теңсіздік болатыны. Бұл аталған қайшылықтарға қарамастан, адамға тұқым қуалаушылықты зерттеуге мүмкіндік беретін бірталай әдістер бар. Олар генеалогиялық, цитогенетикалық, егіздік, онтогенетикалық және популяциялық деп аталады. [2-5]

Егіздерді зерттеу генеалогиялық әдістің ерекше жағдайы болып табылады. Адам генетикасындағы бұл тәсілді бөліп көрсету негізінен 1875 жылы жарияланған Гальтонның тарихи еңбегіне байланысты, ол адамның тұқым қуалаушылығын зерттеу үшін осы әдісті ұсынды.

Егіздер екі түрге бөлінеді. Егер егіздер ұрықтанғаннан кейін бір немесе бірнеше рет бөлінген бір ұрықтанған жұмыртқадан (зиготадан) шықса, онда мұндай егіздер бірдей, монозиготалы немесе бірдей деп аталады. Бірдей егіздердің гендері бірдей және олардың арасындағы барлық айырмашылықтар даму процесінде қоршаған орта факторларының әсерінен болады. Бірдей егіздердің дүниеге келуі де қызығушылық тудырады, өйткені олар жыныссыз көбеюдің мысалы болып табылады. Қос жұмыртқа немесе дизиготикалық егіздер әртүрлі сперматозоидтармен ұрықтандырылған және генетикалық мағынада кәдімгі бауырларға сәйкес келетін әртүрлі жұмыртқалардан шыққан. Алайда, соңғы егіздер пренатальды және постнатальды ортаның жалпы факторларының болуымен ерекшеленеді.

Егіз әдіс егіздердің әртүрлі топтарындағы ауруларды немесе адамның басқа белгілерін салыстыруға негізделген. Әдістемелік тұрғыдан егіз әдісті қолдану келесі кезеңдерден тұрады: іріктеу, егіздердің зиготасын анықтау, монозиготалы (МЗ) және дизиготикалық (ДЗ) егіздерді салыстыру. [6-9]

Егіздердің зиготасын диагностикалау егіздерді зерттеудің қажетті шарты болып табылады. Зиготалық диагностика амниотикалық мембраналардың санын білу, сыртқы морфологиялық ұқсастық деректері бойынша егіздерді полисимптоматикалық ұқсастық әдісімен салыстыру және қан топтары сияқты әртүрлі моногендік маркерлер немесе егіздердің ДНҚ-сынан алынған генетикалық маркерлер сияқты бірқатар процедураларды қамтиды. Егіздердің ДЗ жағдайында, әдетте, эмбриондарды анасымен байланыстыратын екі бөлек плацента дамиды және әр эмбрион екі қабықпен, ішкі — амнионмен және сыртқы — хорионмен оралғандықтан, егіздердің ДЗ-де екі плацента және екі қабық болады. Егіздер ДСМ-де жағдай әртүрлі болуы мүмкін. Егіздерде бөлек плаценталар мен бөлек хориондар болады, ал бір хорионы бар егіздер кездеседі. Бір хорионның болуы егіздердің бірдей екенін көрсетеді деп саналады. Зигота диагнозы айырмашылық дәрежесіне негізделгенін есте ұстаған жөн. Егер егіздер арасындағы маркерлердің айырмашылығы анықталса, онда бұл егіздер дизиготикалық болып табылады. Монозиготалық Диагноз ықтималды және диагностика үшін маркерлер неғұрлым көп қолданылса, диагноз соғұрлым сенімді болады. [10-11]

Генетиктердің егіздерге деген қызығушылығы егіздердің МЗ бірдей генотиптерге ие екендігіне және олардың арасындағы кез-келген айырмашылық туылғаннан кейінгі жатырыштық дамудың немесе қоршаған ортаның әсеріне байланысты. Сонымен қатар, егіздердің ДЗ арасындағы ұқсастық олардың ата-аналарынан алған ортақ гендердің болуымен де, олардың

ұқсастығын асыра көрсететін ортаның әсерімен де түсіндіріледі. Сондықтан егіз әдіс егіздердің ДСМ мен ДЗ-ны салыстыруға негізделген. Егер егіздердің екеуі де зерттелетін ауруға немесе басқа белгілерге ұқсас болса, онда олар конкордант деп аталады, ал егер олар әртүрлі болса, сәйкесінше сәйкес келмейтін деп аталады.

Генетикалық талдауда егіздердің жұптарында "зардап шеккен" серіктестердің үлесін (зерттелетін белгімен) көрсететін егіздердің пробандалық үйлесімділігі қолданылады. Бұл параметр барлық генетикалық әдістерде қолданылады, онда пробандтардың "зардап шеккен" туыстарының жиілігі, атап айтқанда, егіздер арасындағы корреляция коэффициенттерін есептеу кезінде ақпараттық айнымалылар ретінде қолданылады. Пробандалықтан айырмашылығы, жұптық конкордант егіздердің осы үлгісіндегі зерттелетін белгі бойынша конкорданттық жұптардың үлесін көрсетеді. Егіздердің жұптық үйлесімділігі кейбір әдістерде егіздер толық тіркелген жағдайда ғана генетикалық ақпараттық айнымалы бола алады. [12]

Пробандалық (K_s) және жұптық (K_p) конкорданттылықты есептеу кезінде бір серіктес (C_1) және екі серіктес (C_2) бойынша тіркелген конкорданттық жұптардың саны, сондай-ақ дискорданттық жұптардың (D) саны ескеріледі. MZ және DZ егіздері үшін пробандалық және жұптық сәйкестікті есептеудің жеке формулалары бар:

$$K_s = (2C_2 + C_1) / (2C_2 + C_1 + D); K_p = (2C_2 + C_1) / (2C_2 + C_1 + 2D).$$

Басқа туыстардың жағдайы сияқты, егіздер арасындағы корреляция арқылы генетикалық және қоршаған орта факторларының жеке айырмашылықтарға әсерін бағалауға болады. MZ (MZ) егіздер арасындағы корреляция және DZ (DZ) егіздер арасындағы корреляция дисперсия компоненті тұрғысынан мыналарды білдіреді:

$$R_{MZ} = 1 * G_A + 1 * G_D + 1 * E_C;$$

Егіз зерттеулерге сәйкес, генетикалық және қоршаған ортаны анықтау коэффициенттерін басқа зерттелген туыстары болған кезде анықтауға болады, мысалы, ата — аналар-балалар немесе дисперсия компоненттерінің бірі нөлге тең болған кезде жеңілдетілген болжамдар. Соңғы жағдайда дисперсия компонентінің шамамен бағалары формулалар бойынша есептеледі:

$$\text{егер } E_C = 0; E_W = 1 - R_{MZ};$$

$$\text{егер } E_C = 2 * D_{RZ} - R_{MZ}; E_W = 1 - R_{MZ};$$

Егер аналық әсер болса, аналық жартылай сибс арасындағы корреляция әкелік әсерге қарағанда үлкен болуы керек. Егіздердің ДСМ балалары генетикалық мағынада жартылай сибске тең болғандықтан, аналық әсер болған жағдайда, әйелдердің ДСМ балалары арасындағы ұқсастық детыми ДСМ балаларына қарағанда үлкен болады деп күтілуде.

Генетикалық талдаудың популяциялық, генеалогиялық және егіз әдістері туралы айтылғандардың барлығын қорытындылай келе, генетиканың қазіргі даму кезеңінде генетика-математикалық талдаудағы бұл әдістер тиісті популяциялардағы отбасылар туралы барлық ақпараттардың жиынтығына кешенді көзқараста қолданылатынын атап өткен жөн, бұл жеке психикалық аурулардың генетикалық механизмдерін едәуір кеңейтуге және нақтылауға мүмкіндік береді. Оларға қосымша психиатриялық генетикада нақты биологиялық тәсілдер қолданылады — цито - және молекулалық-генетикалық.

Әдебиеттер:

1. Алтынбек Сартаев. Адам генетикасы, – Алматы. 2006 ж.
2. П. Қазымбет, Л. Аманжолова, Қ. Нұртаева «Медициналық биология». – Астана 2006 ж.
3. С.Ж. Стамбеков, В.Л. Петухов «Молекулалық биология». – Новосибирск 2003 ж.
4. Қ.С. Нұртаева, И.М. Ешмухамбетов «Ген, тіршілік және денсаулық». – Алматы.
5. С.Ж. Стамбеков «Генетика» 2002 ж.

6. Ә. Нұрмағанбетұлы. “Патофизиология”. – Алматы, 2007 ж.
7. Ә. Нұрмағанбетұлы. “Ұрық дамуы мен балалық шақ ауруларының патофизиологиясы”. – Алматы, 2004 ж.
8. Б. Түсіпқалиев. “Балалар ауруларының пропедевтикасы”. – Ақтөбе, 2002 ж.
9. Тұңғышбаева З.Б. Жалпы генетика / З.Б. Тұңғышбаева; С.Ж. Асфендияров ат-ғы ҚазҰМУ. – Алматы, 2003 ж.- 71б.
10. Мұхамбетжанов К.К. Генетика. – Алматы: РБК, 1994 ж.- 208б.
11. Бегімқұлов Б. Молекулалық генетика және биотехнология негіздері. – Алматы: Білім, 1996 ж.- 200б.
12. Берсімбаев, Р.І., К.Қ. Мұхамбетжанов. Генетика. – Алматы: "Қазақ университеті", 2002 ж.- 167б.

УДК 633.875:664.68

БЕЗГЛЮТЕНОВЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПРИ ПРИГОТОВЛЕНИИ МУЧНЫХ КОНДИТЕРСКИХ ИЗДЕЛИЙ

Панченко Е., студентка 3 курса образовательной программы «Пищевая биотехнология»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз,
panchenko484@mail.ru

Мамедова М., студентка 3 курса образовательной программы «Пищевая биотехнология»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз,
mariyam2097@mail.ru

Иванникова Н.В., ст. преподаватель кафедры «Пищевое производство и биотехнология»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз,
natika.77@mail.ru

Аннотация: В статье приведена технология безглютеновых маффинов из кукурузной муки с начинкой нетривиального состава по технологии сумальяка. Пилотирована новая разработка безглютенового продукта, определены технологические режимы и параметры приготовления, установлены реологические характеристики, органолептические и физико-химические показатели.

Ключевые слова: кукурузная мука, маффины, сумальяк, безглютеновая продукция, пищевая и биологическая ценность.

Сегодня, в эпоху глобализации, одной из проблем в области здорового питания является разработка технологий продуктов питания специализированного назначения, направленных на профилактику и лечение врожденных и приобретенных заболеваний, в частности аллергии на глютен. Продукты питания, не содержащие глютена (проламинов зерновых), составляют не малый сегмент рынка специализированного пищевого сектора. К этой группе продуктов можно отнести безглютеновые изделия, предназначенные для людей, больных целиакией. Глютен чувствительная целиакия – это иммуннозависимое заболевание, связанное с поражением тонкой кишки и системными аутоиммунными проявлениями [1]. Известно, что возникновение целиакии обусловлено непереносимостью одного из компонентов белка злаковых - проламина. В результате изучения источников научно-технической литературы отмечено увеличение спроса с каждым годом на безглютеновые мучные изделия, для обеспечения больных людей качественными и недорогими безглютеновыми изделиями.

Целью научной работы является: Разработка рецептуры, технологии, технологических режимов и оценка качества безглютеновых маффинов. Для достижения цели в работе необходимо решить следующие задачи: исследовать современные тенденции в области

производства мучных кондитерских изделий; обосновать условия пригодности безглютеновых составляющих в качестве основного сырья для производства маффинов; провести апробацию разработанного продукта с целью установления оптимальных режимов и параметров, провести анализ качественных показателей готового продукта. Безглютеновыми мучными кондитерскими изделиями занимались многие авторы: Леонтьев Н.А., Хрулев Л.К., Казанская Л.Н., Кузнецова Л. А., Синявская Н.Д., Мельникова Г.В. Однако отечественный рынок безглютеновой продукции практически отсутствует. Поэтому разработка и внедрение на отечественный рынок безглютеновых мучных кондитерских изделий является актуальной и своевременной.

В работе в качестве объекта исследования выступают кукурузные маффины с начинкой и без. Начинка для кукурузных маффинов представляет собой смесь нетривиального состава, приготовленную по технологии праздничного лакомства иранских и тюркских народов – сумальяка. Необычная комбинаторика делает продукт привлекательным с точки зрения его полезности и гипоаллергенности, вследствие отсутствия белка пшеницы.

На основании литературных источников обоснован выбор комбинаций ингредиентов для сумальяка, позволяющих регулировать технологические свойства начинки.

Выбор сырья для приготовления маффинов не случаен и вызван сбалансированным сочетанием полезных компонентов кукурузной муки – основного ингредиента сладкого кондитерского изделия. Кукурузная мука – прекрасная альтернатива пшеничной муки. Энергетическая ценность кукурузной муки составляет 331 Ккал на 100г продукта. В состав кукурузной муки входят: жиры - 1,5г, белки - 7,2г, углеводы - 72,1г, вода - 14г, зола - 0,46г, крахмал - 70,6г, моно- и дисахариды - 1,3г, пищевые волокна - 4,4г, насыщенные жирные кислоты - 0,2г, а так же группа витаминов и минеральных веществ [2]. Эта мука содержит так же значительное количество клетчатки, благотворно влияющей на желудочно-кишечный тракт, способствующей восстановлению нормализации работы кишечника [3]. Ещё одним значимым компонентом кукурузной муки является витамин В₁. Его содержание в кукурузной муке главным образом важно для нормальной работы нервной деятельности. Мука обладает диетическим эффектом и ценится в диетологии. Единственными противопоказаниями могут быть острые стадии болезней ЖКТ и нарушения свертываемости крови [4]. За основу технологии безглютеновых маффинов взята технология приготовления бисквитных кексов. Рецепт кукурузного полуфабриката достаточно прост: кукурузная мука, сливочное масло, мед, яйца, соль, разрыхлитель, ванилин. Прошедшие предварительную обработку сырьевые источники направляются для замеса в месильную машину – миксер планетарный TEDDY. В месильной машине первоначально сбивается масло сливочное с медом. После чего вводятся яйцопродукты и разрыхлитель. Продолжительность замеса теста составляет 5-7 минут. Целесообразнее использовать сливочное масло, предварительно размягченное для сокращения общего времени тестоприготовления. В последнюю очередь вносят кукурузную муку, согласно рецептуры. Тесто готовится влажностью 20-30%. Приготовленное тесто далее направляется на формование в подготовленные формы, заполняя на 2/3 объема с последующей выпечкой в мини печи S400 от Sveba-Dahlen. Продолжительность выпечки составляет 20-25 минут при температуре 180°C. Выпеченные безглютеновые кексы охлаждают в течение 4-5 ч, извлекают из форм и зачищают поверхность ножом при необходимости. Далее кексы подвергают отделке.

Отделочным элементом безглютеновых маффинов является начинка сумальяк - весеннее лакомство многих народов Востока, представляющая собой сладкую пасту, приготовленную из пророщенного зерна. Моделирование базовой рецептуры сумальяка на основе кукурузной муки делает продукт инновационным. Пророщенные зерна кукурузы измельчаются, смешиваются с небольшим количеством воды для приготовления своеобразного сладкого «сусли» и отжимаются. Операция повторяется 3-4 раза. В варочном оборудовании осуществляется длительное уваривание подготовленного полуфабриката. Одним из компонентов начинки является сливочное масло. Кукурузная мука тонкого помола небольшими порциями вносится в увариваемую массу. Уваривают полуфабрикат до образования киселеобразной массы при

постоянном перемешивании. Подготовленный сумалек охлаждают в течении 2-3 часов. Далее охлажденные кексы заправляют начинкой и отделяют поверхность сахарной пудрой. В ходе технологического процесса приготовления кукурузных маффинов были апробированы различные вариации. Срок хранения выпеченных маффинов без ухудшения качественных показателей составляет 7 суток.

В ходе исследования была использована материальная база испытательной лаборатории «Пищевая инженерия» Научно – исследовательской лаборатории «Нано-инженерные методы исследований». Структурно – механические свойства готовой продукции были определены на текстуроанализаторе TVT-300XP - приборе для определения реологических свойств. Для эксперимента была использована цилиндрическая насадка PCY45S. Были определены допустимые нагрузки (компрессия) в весовом эквиваленте 2,4,7 кг. Определяли формоустойчивость образцов кукурузных маффинов, после снятия установленной нагрузки. Электронный объемметр BVM-L370LC был использован для определения объема изделий. В соответствии с требованиями стандартов к числу основных органолептических показателей качества готовых маффинов относятся внешний вид (форма), состояние мякиша, вкус, запах и цвет. На рисунке 1 представлены образцы безглютеновых кукурузных маффинов.



Рисунок 1. Образцы безглютеновых кукурузных маффинов

Органолептическая оценка показала, что все выпеченные образцы кукурузных маффинов имели правильную форму, не подгорелую поверхность, желтый равномерный цвет, свойственный кукурузному продукту вкус и запах. Щелочность кексов составила 1,6 град. Содержание токсичных элементов и микробиологические показатели не превышают допустимые уровни.

В Казахстане ассортимент безглютеновой продукции увеличивается в основном за счет продукции импортного производства достаточно высокой стоимости. Поэтому возникает необходимость производства аналоговых изделий отечественного производства. Одной из групп доступных безглютеновых продуктов могут быть мучные кондитерские изделия отечественного производства, которые пользуются спросом и популярны у населения.

Диверсификация группы мучных кондитерских изделий, отличающихся экологической чистотой, биологической ценностью, лечебно-профилактическими свойствами за счет безглютеновых составляющих, таких как кукурузная мука приобретает сегодня особую актуальность.

Литература:

1. Губская, Е. Ю. Целиакия клиника, диагностика, лечение / Е. Ю. Губская // Электронный ресурс. - Электрон, дан. - Режим доступа: <http://www.celiac-ukrainexoin/stati-o-tseliakii/tsealiadya-klmikalechenie> .
2. Кукурузная мука: калорийность на 100 г, белки, жиры, углеводы [Электронный ресурс] –

Режим доступа: <https://bonfit.ru/kalorii/muka-i-muchnye-izdeliya/kukuruznaya-muka/kalorii-kukuruznaya-muka/>

3. Энциклопедия пекаря: современные технологии и нормативы / Александр Романов. – М.: ООО «Медиа группа «Ресторанные ведомости», 2019. — 376 с.
4. Food and health, Кукурузная мука [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://foodandhealth.ru/muchnye-izdeliya/kukuruznaya-muka/>

ӨОЖ 338.48:316(574)

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫН ЗЕРТТЕУ

Абдималикова С., «Мейрамхана ісі және мейманхана бизнесі» білім бағдарламасының 1 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,

suluabdimalikova@gmail.com

Орынбаева У.А., т.ғ.к., доцент м.а. М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Тараз қ., orynbaeva.1966@mail.ru

Аннотация: мақалада заманауи қоғамда әлеуметтік туризмді дамытудың маңыздылығы қарастырылған. Әлеуметтік туризм халқымыздың аз қамтылған азаматтарының туристік саяхаттауға, демалуға, денсаулықтарын түзеу, рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында мемлекетіміздің әлеуметтік саясатының басым бағыттарының бірі болуы тиіс екендігі айқындалған.

Кілт сөздер: әлеуметтік туризм, мүмкіндіктері шектеулі азаматтар, демалыс, саяхат

Ежелгі заманнан адамдар әр түрлі себептеге байланысты саяхаттаған. Саяхаттаудың негізгі мақсаттары болып жұмыс табу, тамақ іздеу, сауда жасау, әскери, діни, жаңа жер аумақтарын ашу және басқа да миссиялар табылды. Қазіргі кезде туризм әлемде өте қарқынды дамып келе жатқан сала және ол спортпен, дем алумен, емделумен, бос уақытты өткізумен, басқа елдердің салт дәстүрі мен мәдениетімен танысу қажеттіліктерімен байланысты. Сыртқы туризмі дамыған мемлекеттер үшін бұл сала валюталық құйылымдардың қайнар көзі, қосымша жұмыс орындарын құруға жақсы ықпал етеді, халықтың әл-ауқатының жақсаруына әсер етеді, сонымен қатар мемлекеттер арасындағы мәдени байланыстарды нығайтады.

Кез келген мемлекет туризмді дамыту барысында ең алдымен ішкі туризмді дамыту қажет. Өйткені туризм қонақжайлық индустриясының басқа кәсіпорындарымен, сауда, медицина, тасымалдау көліктерімен, жол инфрақұрылымымен тығыз байланысты. Осылайша, туризмнің дамуы экономиканың басқа да салаларының дамуына әкеледі. Туризмді дамытудың қазіргі кезеңінде, маңызды бағыттардың бірі әлеуметтік туризм болып табылады.

Туризм адамдардың ден саулығын қалпына келтірудің, ілеуметтік, рухани қажеттіліктерді қанағаттандырудың қарастыруға болады. Әлеуметтік туризм халқымыздың аз қамтылған азаматтарының туристік саяхаттауға, демалуға, денсаулықтарын түзеу, рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында мемлекетіміздің әлеуметтік саясатының басым бағыттарының бірі болуы тиіс.

ҚР Конституциясының 24-бабында «Әрбір азамат демалуға құқығы бар» делінген. 28-бапта "әлеуметтік қамсыздандыру мен қайырымдылықтың қосымша нысандарын құру ынталандырылады" деп жазылған [1].

Сондықтан еліміздің әрбір азаматына туризм қызметі қолжетімді болуы керек. Алғашқы рет әлеуметтік туризмнің анықтамасын 1959 жылы мамырда Австриядағы екінші әлеуметтік туризм Конгресінде швейцариялық зерттеуші Вальтер Хунцикер ұсынды: "әлеуметтік туризм – табысы төмен топтар қолданатын туризмнің бір түрі. Әлеуметтік туризм неғұрлым қолжетімді, жеке санатқа бөлінеді, сондықтан көрсетілетін қызмет түрі бойынша оңай танылады".

Әлеуметтік туризмге "Қазақстан Республикасының туристік қызметі туралы" ҚР 2001 жылғы 13 маусымдағы №211 Заңында (өзгертулер мен қосымшалар) келесі анықтама берілген: "әлеуметтік туризм - жұмыс берушінің және (немесе) өзге де үшінші тұлғалардың қаражаты есебінен толық немесе ішінара жүзеге асырылатын, мүмкіндіктері шектеулі азаматтарға, халықтың аз қамтылған топтарына туристік қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз ететін туризм түрі" [2].

Сонымен әлеуметтік туризмнің басты мақсаты мүмкіндігі шектеулі балалар мен олардың ата-аналарына, оқушылар мен студенттерге, балалар үйінің тұлғаларына, көп балалы отбасылардан шыққан балаларға туристік қызметтер алу құқығын іске асыруға мүмкіндік беру болып табылады. Әлеуметтік туризм әлем елдерінде әр түрлі жолмен дамыған. Кейбір елдерде әлеуметтік туризм мемлекет тарапынан қаржыландырады, ал басқаларында бизнестің жауапкершілігінде болуы мүмкін немесе қоғамдық қайырымдылық қорлары есебінен жүргізіледі.

Қазақстанда мемлекеттік бюджет есебінен мүмкіндіктері шектеулі азаматтар және ардагерлер үшін 15 күндік санаторий-курорттық емдеу бар. Жамбыл облысында әлеуметтік туризмді дамыту үшін осы бағытта жақсы дамыған шетелдік мемлекеттер тәжірибесін зерттеу қажет.

Мысалы, Францияда тек 1990 жылы 100 мың адам бір әлеуметтік туризм қауымдастығының мүшелері болды. 19% жұмысшылардан, 24% - қызметшілерден, 31% - орта басшы құрамнан және 12% - жоғары басшы құрамнан тұратын отбасылар. Олардың барлығы демалысын ұйымдастырған кезде қаржылық қолдауды қажет етеді. Материалдық көмек әр түрлі нысанда, негізінен әлеуметтік туризм саласындағы демалысқа кепілдік беретін демалыс чектері түрінде ұсынылады. Францияда мұндай әлеуметтік қорғау жүйесі бірнеше жыл бұрын енгізілген және сәтті дамып келеді. Жұмысшылар жұмыс орны бойынша кассаға ақша салады. Салынған сомаға кәсіпорын ай сайын 25% мөлшерінде сыйлықақы есептейді және белгіленген мерзім өткеннен кейін (төрт айдан он екі айға дейін) демалыс чектерін береді. Чек иесі оның көмегімен ұлттық демалыс чектері агенттігіне кіретін туристік кәсіпорындардың қызметтерін таңдай алады және төлей алады. Бүгінде олардың саны 60 мыңды құрайды. бұл қонақ үйлер, жеке үйлер, кемпингтер, ауылдық үйлер, туризм қауымдастықтары, көлік компаниялары, мұражайлар, театрлар. 1992 жылы олар табысы төмен отбасылардан 4 миллион адамға демалыс берді. Демалыс чектерімен қатар батыстағы аз қамтылған азаматтар демалыста басқа да жеңілдіктерге ие.

Сонымен қатар, Бостон, Атланта, Нью-Йорк және Чикагода орналасқан "Свиссотель" компаниясының американдық қонақ үйлері қарт адамдарға жеңілдікпен тұру бағасын ұсынды. Жеңілдік мөлшері клиенттің жасына тікелей байланысты. 65 жастағы қонақтар үшін бөлме 65%-ға, 75 жастағы қонақтар үшін 75% - ға арзан болады. Жүз жастан асқан жүзжылдықтарға тегін қызмет көрсетіледі. Әлеуметтік туризм жүйесі тұтынушыға ғана емес, туристік кәсіпорындарға да тиімді. Демалыс чектерінің енгізілуімен олар сату нарығын кеңейтеді және көрсетілетін қызметтерге ақы төлеудің қосымша кепілдіктерін алады. Оларға қатысты мемлекеттің тиісті қаржылық, жеңілдікті салық және кредиттік саясаты жүргізіледі [3].

Германияда мұнда мүмкіндіктері шектеулі жандардың ынғайлылығы туралы мәселе немістердің немесе келуші туристердің болуына қарамастан өте мұқият қарастырылады. Германияда кез-келген адамдардың сапарға қолайсыздық туғызатындар үшін де барлық жағдайлар жасалған: егде жастағы туристер, кішкентай балалары бар отбасылар, өмірдің қандай да бір сынақтарына уақытша ұшыраған адамдар, мысалы, жарақат алғандар. Олардың барлығы неміс жерін еш қиындықсыз аралайды, өйткені онда кедергісіз ортаны жақсы игерген [4]. Қазақстанда мұндай схема бойынша әлеуметтік туризмді дамыту қиынға соғады, өйткені мұндай чектерді қабылдайтын туристік объектілерді құру оңай болмайды.

Турдың басталуына дейін де "Люфтганза" ұлттық авиакомпаниясы өз жолаушыларының кез келгеніне және тек неміс әуежайларында ғана емес, сонымен қатар оның рейстері орындалатын жер шарының барлық көптеген нүктелерінде көмек көрсетуге дайын. Осыған ұқсас тегін қызметтерді мұқтаж адамдарға және басқа неміс авиакомпаниясы-Air Berlin ұсынады.

Өз отанындағы туроператорға жүгінген мүмкіндігі шектеулі адам үшін және кез келген қарапайым турист үшін неміс тарапы міндетті түрде туриспен кездесуді ұйымдастыратыны, жаңа

жерде бағдарлануға көмектесетіні және оған елде болу процесінде қолдан келгенше жәрдем көрсететіні жаңалық емес екен.

Сонымен қатар, бұл елде мүмкіндіктері шектеулі жандарға арналған арнайы көмек бюросы жұмыс істейді. Бұл бюра тәулік бойы жұмыс істейді және телефон арқылы әлемнің кез келген тілінде қажетті ақпарат, ұсыныс немесе жай кеңес алуға болады.

Мұнда қоғамдық көлікте отырғызу немесе түсіру кезінде мұқтаж жандарға көмек көрсету ұйымдастырылған. Көліктер міндетті түрде тиісті арнайы жабдықтармен жабдықталған [5]. Әр түрлі және көптеген мекемелерде қызмет көрсету мәдениеті ерекше назар аударуға тұрарлық. Мекемелердің кіре берісінде ілтипатты және арнайы дайындалған қызметкерлер қарсы алады және кез-келген өтінішті қанағаттандыруға тырысады.

Жоғарыда қарастырылған тәжірибе негізінде Жамбыл облысында әлеуметтік туризмді дамыту үшін жүйелі түрде реттімен жұмыс жасалуы тиіс. Әлеуметтік туризмді дамытудың нақты және түсінікті ережелері болуы қажет, яғни осы туризмнің осы бағыты бойынша нормативті базаны дамыту өте маңызды болып табылады.

Жалпы айтқанда, туризмнің дамуы жалпы ел экономикасына пайдалы әсер ететіндігі анық. Әлеуметтік туризм пайда табудың жолы болмаса да, ол аймақтардың инфрақұрылымына пайдалы әсер етіп, ішкі туризмді дамыту арқылы жұмыс орындарын құруға ықпал етуі мүмкін. Сонымен қатар оқытушыларды, студенттерді еліміздің табиғаты әсем туристік объектілерге саяхат жасауды жүзеге асыру арқылы осы жастарымызды патриоттық тәрбиелеуде де алатын орны бар. Әлеуметтік туризмнің тұрақты дамуы жағдайында туристік қызметтер халықтың барлық топтары үшін қолжетімді болады, бұл өз елін білуі, сүйуі және мақтан тұтуы тиіс жастар үшін маңызды [6]. Сондықтан әлеуметтік туризм мысалы ретінде мектеп оқушыларының, студенттердің табиғи рекреациялық нысандарға, мұражайлар мен тарихи мәдени ескерткіштерге саяхатын қарастыруға болады. Бұдан басқа мақсатты топтарға, атап айтқанда мүмкіндіктері шектеулі азаматтар мен балалар үйінің оқушыларына, көп балалы отбасынан шыққан оқушылар мен студенттерге жоғарыда айтылған әр түрлі қоғамдық қорлар мен ұйымдардың бастамасымен пилоттық жобаларды іске асыруларды айтуға болады. Бірақ әлеуметтік туризм бойынша атқарылып жатқан бұл жұмыстар біріңғай сипатта емес. Сондықтан әлеуметтік туризм қызмет көрсетулері бойынша жалпы біріктіруші және орындаушы қажет. Ол үшін елімізде осы әлеуметтік туризм бойынша стратегиялық және тактикалық даму жоспары жасалуы тиіс. Ол үшін осы саладағы әлемдік тәжірибені талдап, тиімді жолдарын анықтау арқылы әлеуметтік туризмді дамытудың моделін жасау қажет. Жалпы әлеуметтік туризмді дамыту туризмді басқару құрылымын жетілдіруге тікелей байланысты.

Әдебиеттер:

1. ҚР Конституциясы 1995ж
2. "Қазақстан Республикасының туристік қызметі туралы" ҚР 2001 жылғы 13 маусымдағы №211 Заңында (өзгертулер мен қосымшалар)
3. https://tourlib.net/books_tourism/lojko4-6.htm
4. <https://www.atorus.ru/news/press-centre/new/40178.html>
5. <https://inva.tv/obzory-i-stati/12430-turizm-v-germanii-dlya-lyudej-s-ogranichennymi-vozmozhnostyami>
6. Карпова Ю.И., Волкова Т.А. ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ТУРИЗМА В РОССИИ // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 11-5. – С. 676-679;

ӨОЖ 338.467.8

ҚОНАҚ ҮЙ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ЖІКТЕЛУІ

Әлжанова А., 6В11111- ТБ - 1 тобының студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., aa28032004@gmail.com

Кадирбекова А.А., э.ғ.магистрі М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., aru.assanovna@mail.ru

Аннотация: Мақала әлемдік экономиканың ең ірі салаларының бірі болып табылатын және дамып келе жатқан қонақжайлылық индустриясына бағытталған. Мақалада салыстырулар келтіріліп, әлеуметтік желілерде, әсіресе Астана мен Алматы сияқты ірі қалаларда жүргізілген талдау нәтижелері көрсетілген.

Кілт сөздер: Қонақ үй, қонақжайлылық, аккаунт, лайк, пост, қонақ үй секторы.

Қазақстандағы қонақ үй бизнесінің даму болашағы ең алдымен туризмнің дамуымен байланысты. Жоғарыда айтылғандай, туризм елге үлкен табыс әкеледі және оның даму болашағын анықтайды. Қонақ үйлердің негізгі толуы мен сұранысын қамтамасыз ететін туризм. Әлемдік экономиканың ірі секторларының бірі қонақжайлылық индустриясы қарқынды дамып келеді. Бұл негізінен әлеуметтік, экономикалық және саяси прогреске байланысты - соңғы бірнеше жылда туризм жалпы халық үшін қолжетімді болды. Туристердің жалпы санының өсуімен бір мезгілде туризм инфрақұрылымы және оның негізгі құрамдас бөлігі қонақ үй секторы айтарлықтай дамыды.

Қонақ үй бизнесі өз тұтынушыларының шығын деңгейіне тікелей тәуелді екені анық. Заманауи жағдайларда, әсіресе ірі мегаполистерде қонақүйлер сөзбе-сөз «күн астында орын» үшін күресуге мәжбүр. Тек бизнесті ұстап қана қоймай, сонымен қатар даму үшін қонақ үйге қаражат қажет, оны тек клиенттен алуға болады. Демек, бизнестің осы саласының кәсіпорны клиентті қонақ үй қызметтерін сатып алуға ынталандырып қана қоймай, тарта білуі керек.

Қонақ үйлердің өлшемдері бойынша жіктелуі бір типтегі қонақүйлердің нәтижелерін салыстыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қонақ үйдің мөлшері, әдетте, қызметтің толықтығы мен сапасын (қосымша қызметтердің көлемі мен сапасы) көрсетеді, сонымен қатар басқа параметрлерді жанама түрде сипаттайды. Қонақ үй нарығының дамуымен меншіктің ірі нысандарынан шағын нысандарға, мемлекеттік нысандардан жеке меншік нысандарға, сондай-ақ шағын жеке нысандардың (жеке пәтерлердің) жұмыс істеуіне көшу болды. Экономикадағы болып жатқан процестер біздің еліміздің ұлттық ерекшеліктері мен менталитетін, сондай-ақ әлемдік қоғамдастықтың қонақ үй қызметтеріне қойылатын талаптарын ескеретін қызмет көрсету стандарттарын іздеу және енгізу қажеттілігін тудырды. Қонақ үй секторын дамытудың әлемдік үрдістері мен оның Қазақстандағы жай-күйі арасындағы нақты резервтер мен әлеуетті мүмкіндіктер болған кезде алшақтық ұйымдық-экономикалық сипаттағы проблемалар кешенін шешуді талап етеді.

Бүгінгі таңда Қонақжайлылық индустриясы - бұл ел экономикасының қуатты жүйесі және туризм экономикасының маңызды құрамдас бөлігі. 2017-2022 жылдары қонақ үй кәсіпорындарының санын 7 есеге, бір жолғы сыйымдылығын 4,2 есеге, қызмет көрсетілген келушілер санын 3,7 есеге ұлғайту, ең алдымен, туризмді дамытумен, республиканың инвестициялық тартымдылығын арттырумен, оларды жаңарту мен және реконструкциялаумен байланысты. 2017 жылмен салыстырғанда төсек-тәулік беру саны 3,7 есе, нөмірлер саны 30093 бірлікке, яғни келушілерді орналастырумен айналысатын дара кәсіпкерлерді ескере отырып 3,7 есе өсті. Нөмір қорының көлемі бойынша ең ірі қонақ үйлер Алматы және Астана қалаларында орналасқан. Алматы қонақ үйлері бір уақытта 10220 қонақты қабылдай алады, орташа тұру құны тәулігіне 11091 теңге, ал Астана қаласында орташа құны тиісінше 10362 теңге болатын 9134 төсек-орын бар [1].

Бүгінгі таңда Қазақстанда жалпы саны 24 787 бірлік, сыйымдылығы 54 199 адам болатын 651 қонақ үй ресми тіркелген. Жалпы алғанда, нөмірлік қордың жүктелу көрсеткіштері республика бойынша жоғары емес – тек 20%. Қызмет көрсетілген келушілер саны 2010 жылдың 1 жарты жылдығында 1 145 мың адамды құрады. Статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, Қазақстанда қонақ үй бизнесінің жұмыс істеуінің төмен көрсеткіштері туралы айтуға болады.

Мәселен, егер Қазақстанға келушілердің (елдің резидент нестерінің, туристер мен іскер адамдардың) жалпы саны 2009 жылы 8,7 млн. адамды құраса, оның тек бестен бір бөлігі (18%) республиканың қонақ үйлеріне орналастырылып, қызмет көрсетілді. Сонымен қатар, бұл көрсеткіштер қонақ үй және туристік бизнесті дамыту үшін үлкен әлеуеттің бар екендігін көрсетеді – өсу мүмкіндігі кем дегенде 200% құрайды. Яғни, қолайлы жағдай жасалған кезде қонақ үйлер елге келушілерге 2 есе немесе одан да көп қызмет көрсете алады. Қонақ үйлердің белсенділігі халықтың өмір сүру деңгейі және іскерлік белсенділік деңгейі сияқты көрсеткіштермен тығыз байланысты. Экономикалық тұрғыдан ең белсендісі "А" - дағы 4 қала деп атауға болатыны белгілі: Алматы, Астана, Атырау және Ақтау.

Бұл аймақтар қонақ үй қызметтерін дамыту тиімділігінің жоғары көрсеткіштерімен де ерекшеленеді. Жалпы, қонақ үй және туристік бизнесті дамытудың барлық көрсеткіштері бойынша сөзсіз көшбасшылық Алматы қаласына тиесілі. Соңғы жылдары кәсіпкерлер арзан қонақ үй қызметтерін дамытуға ақша сала бастады, бірақ тәжірибе көрсеткендей, бұл қажетті нәтиже бермейді. Өйткені, шын мәнінде, осы сегменттегі баға нөмірлердің ыңғайлылығы мен қызмет көрсету сапасына қатысты қолайсыз.

Алматы қаласында, соңғы 5 жылда (соңғы үш дағдарыс жағдайында) 4 жұлдызды қонақүйлер сегменті ең жақсы көрсеткіштерді көрсетіп отыр. Мұнда басқа класқа қатысты қызмет көрсетілген келушілер санының ең жоғары өсуі байқалды-25% - ға, демек, толтыру коэффициенті жоғары, ал қонақ үйлерде 2 немесе одан да көп жұлдыздар-керісінше төмендеді [2].

2017 жылдан бастап жалпы нөмірлер саны 3,7 есеге өсті, оның ішінде "люкс" класы 5 есеге өсті, бұл инвесторлардың осы сыныпқа, әсіресе Астана және Алматы қалаларында мүдделері туралы айтады. Қызмет көрсетілген келушілердің жалпы саны өткен жылмен салыстырғанда 9,3% - ға өсті, резидент саны 12,9% қызмет көрсетілді, ал резиденттерге тек 8,5% қызмет көрсетілді, бұл 2003 жылмен салыстырғанда тенденция қарама-қарсы сипатқа ие болса, қызмет көрсетілген резидент саны 2,9 есе, ал резиденттер саны 3,9 есе өсті. Қонақ үй қызметтері нарығын талдау қонақ үй секторының, сәйкесінше ішкі туризмнің дамуын тежейтін баға теңгерімсіздігі бар екенін көрсетті. Дәл осы фактор қонақ үйлердің толуына әсер етеді [3].

Талдау нәтижелері көрсеткендей, қаралған 50 қонақ үйдің 18-социальных әлеуметтік желілерде беттері жоқ, олардың жеке топтары, жеке "аккаунттары" жоқ. "Vkontakte" әлеуметтік желісінде талданған 50 қонақүйдің тек 22-сінің өз беттері, "жеке аккаунттары" немесе топтары бар, олардың 1 - екеуі де, тіпті үшіншісі де бар. Осы 22 қонақүйдің тек төртеуі ғана (күн сайын, күн сайын, 2-3 күнде бір рет) оқырмандары мен ізбасарлары үшін әртүрлі ақпаратты орналастырады. Оларға: "Rixos Almaty", "Holiday Inn", "Park Inn" және "Radisson Hotel Astana" кіреді. Қалған қонақүйлердің беттерін, топтарын және аккаунттарын Белсенді деп атауға болмайды, өйткені модераторлар өз беттеріне 5-10 күнде 1 рет немесе одан да аз қарайды [4].

Беттері бар қонақ үйлердің ішінде (және олардың саны онша көп емес-22-ден 9-ы) сөзсіз көшбасшы - "Diplomat" -508 жазылушы. Оқырмандар парағының әкімшісі "хабарламалармен" әлі "бұзбайды". Екінші орында "Уют" қонақ үйі, Астана қ.-266 жазылушы. Үшінші орынды "royaltulip" қонақ үйі алады-78 жазылушы. "Жеке шоттары" бар қонақүйлердің ішінде (барлығы 12) достар саны бойынша көшбасшы - "Гранд АйСер", онымен 917 адам "дос". Екінші және үшінші жолдарда "Алтын Дала" және "Renion Residence" -475 және 294 достар, тиісінше [5].

Қонақ үй кәсіпорындарына келетін болсақ, "Facebook" әлеуметтік желілерінде мыналарды атап өтуге болады: қонақ үй бизнесі өкілдерінің осы танымал әлеуметтік желіге қатынасы "V Kontakte" - мен бірдей. 50 қонақ үйдің тек 23-свои жеке шоттары, беттері немесе топтары бар. Өз кезегінде, осы 22-нің тек 5 –і ғана күн сайын/2-3 күнде бір рет "ораза" деп айтуға болады-олардың

ішінде "Rixos Almaty", "Rixos President Astana", "HolidayInn", "Қазақстан" және "RahatPalace". Қалған қонақ үйлер өз ақпараттарын жиі жаңарта бермейді-ең жақсы жағдайда 5-10 күнде 1 рет. Ізбасарлардың, достардың және "ұнатулар" деп аталатындардың санына келетін болсақ. Беттері бар 19 қонақүйдің ішінен "лайктар" саны бойынша сөзсіз көшбасшы "Rixos Almaty" -4443 "лайктар" болып табылады.

Екінші орында "royaltulip"-751 "лайк". "Қазақстан" қонақ үйі 682 "лайкпен" 3 орынға жайғасты. Ашық "дербес аккаунттары" бар қонақ үйлердің ішінен (барлығы 9) достар саны бойынша "Art Hotel Astana" көшбасшы болып табылады. Қонақ үймен 1355 адам достасады. Екінші және үшінші орындарды сәйкесінше 1194 және 755 достары бар "Алма-Ата" және "Рамада Плаза" қонақ үйлері алады [5]. Топтар туралы айтуға болады, олардың тек 2-і бар және олар белсенділігімен ерекшеленбейді. Турист немесе іссапарға жіберілген қызметкер жайлылықты бағадан жоғары қоя бастады, ол жайлы және кең бөлмеде тұру мүмкіндігі үшін қосымша ақы төлеуге, қосымша қызмет пен жақсы қызмет көрсетуге дайын және т. б.

Әдебиеттер:

1. Рахимбекова Ж.С. Современные направления развития гостиничного хозяйства в Республике Казахстан // Экономика и статистика. –Алматы. –2004. –№4. –С.88–94.
2. Куатова Р. Гостиничный бизнес в верхнем сегменте становится более привлекательным с точки зрения долгосрочного инвестирования денежных средств // Панорама. –2005. –№25. –1 июля.
3. Шатерникова А. Перекосы в развитии гостиничной инфра структуры могут негативно сказаться на стремлении позиционировать Казахстан как новое туристическое направление // Панорама. –2007. –№ 17.
4. Котлер Ф., Армстронг Г., Сондерс Дж., Вонг В. Основы маркетинга / пер. с англ. –2-е изд. –М.: СПб.: К.: Издат. дом "Вильямс", 1999. –1056 с.
5. Богалдин-Малых В.В. Маркетинг и управление в сфере туризма и социально-культурного сервиса: туристические, гостинично-ресторанные и развлекательные комплексы: учеб. пособие. –Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2004. –560 с

ӨОЖ 72.012:747.012

ЭКО СТИЛЬДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ТАЛДАЙ ОТЫРЫП, ЗАМАНАУИ БАҒДАРЛАМАЛАРДА ҚОНАҚ БӨЛМЕСІНІҢ ДИЗАЙН ЖОБАСЫН ЖАСАУ

Кенжеболат О., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің 6B02113-Интерьер дизайн мамандығының 2 курс студенті, Тараз қ. Olzhas.kenzhebolat@gmail.com

Алишері А.Б., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Дизайн және сән индустриясы» кафедрасының аға оқытушы, магистрі. Тараз қ., alisher_ aelita@mail.ru

Аннотация: бұл мақалада тұрғын үй кеңістігін ұйымдастыру үшін ең оңтайлы, табиғи әдістердің бірі эко мәдениеті. Интерьер дизайны тұрғысынан эко -стильдегі қонақ бөлмесінің ерекшеліктері туралы айтылып отыр. Эко стилінде орындалған пәтер демалуға, тынығуға және табиғатпен үйлесімділікке қолайлы бола отырып табиғи таза атмосфераға қол жеткізуге болады.

Кілт сөздер: эко стиль, табиғи материалдар, жиһаз, декор.

Интерьердегі эко-стиль адамды табиғатқа барынша жақындатады және онымен үйлесуге мүмкіндік береді.

Соңғы кездері экологиялық стильдегі интерьердің неге соншалықты танымал екенін түсіну қиын емес. Ылғалды мегаполистерде, бетон мен шыны үйлерде тұру қажеттілігі табиғатқа жақын болуға, ақыл-ой мен физикалық демалуға деген ұмтылысты тудырады. Бірақ, өкінішке орай, қалаларда табиғат жиі қол жетімді және оған жақындаудың жалғыз жолы — адам өз тұрғын үйін табиғи тұрғыда, яғни эко-стиль көмегімен жасауға болады.

Бұл стильдің тарихы негізінен басқа стилистикалық бағыттардан кейбір әдістер мен формаларды алу арқылы құрылды. Интерьердегі эко-стиль туралы 20 ғасырдың аяғында айтыла бастады. Дәл осы кезеңде бүкіл әлемдегі адамдар экология мәселелерін түсіне бастады және пәтерде немесе үйде өздеріндік «табиғи» бұрышын жасауға тырысты [1].

Табиғатқа, оның бейнелеріне, силуэттері мен текстураларына жүгіну бұған дейінгі басқа стильдерде де болған. Ол сәулет элементтерінде, мүсінде, кескіндемеде көрініс тапты. Табиғаттың ең жарқын тақырыбы қазіргі заманда осы эко стильде көрініс тапты. Бірақ егер заманауи классикалық, дәстүрлі стильге сүйенетін болса, онда эко-стиль заманауи принциптерге негізделген, техника мен электрониканың болуын жоққа шығармайды.

Скандинавиялық дизайнерлер эко-стильдегі интерьердің «ата-бабалары» болып саналады. Олар алғаш рет табиғи материалдар мен жаңашыл, заманауи формаларды біріктірді. Салауатты өмір салтына және оң энергияға көбірек көңіл бөлу арқылы «эко» стилі өз жанкүйерлерін тез тауып, бүкіл әлемде танымал болды.

Экостильді бір нәрсемен шатастыру қиын-сондықтан ол ерекше, жанды және шығармашылық бағыттың айқын белгілері болып табылуда:

- Эко-стильдегі интерьерді безендіруде қолданылатын негізгі материалдар: табиғи ағаш, саз, тас, шыны, табиғи талшықтардан жасалған маталар
- Танымал түстер: қоңыр, бежевый, жасылдың табиғи реңктері, бозғылт көк, сонымен қатар судың, тастың, топырақтың және шөптің басқа табиғи түстері
- Табиғатқа жақын болу сезіміне көптеген жарық көздері арқылы қол жеткізіледі [1].

Эко стилінде үй ішінде үлкен терезелер болғаны қолайлы. Оларды сәнді перделермен декор қажет емес-перделерді немесе римдік перделерді таңдаған дұрыс. Дизайнерлер эко стильдегі бөлмелерді безендірудің басқа құпияларын ашты.

Бұл бағыт қалалық қарбаласта көп уақыт өткізуге мәжбүр болған адамдарға ұнайды. Табиғи мотивтер эмоционалды жағдайды тұрақтандыруға және демалуға көмектеседі.

Экостильді экспериментаторлар жиі тандайды. Олар бөлме іші декорының көптігінен шаршайды және аскетизмге тартылады. Сонымен қатар, интерьер дизайнының типтік емес бағыттары әрқашан танымалдылықтың шыңында.

Эко-стильдегі люстралар мен аспалы шамдар әрқашан экологиялық таза материалдардан жасалған-ағаш, ротан, тығын. Көбінесе люстралар ашық түстерде, минималистік, ешқандай өрнектерсіз, өрнектерсіз, бұйраларсыз және басқаларсыз. Олар мүмкіндігінше тыныштандыруы керек және өздерінің негізгі функцияларын орындай отырып, көп көңіл бөлмеуі керек. Бөлменің геометриялық ортасында немесе қажетті аймақтардың үстінде орналасқан – асхана, жұмыс, жатын бөлме [2]. Эко стильдегі шамдардың бірнеше үлгісі 1 суретте көрсетілген.

Эко стилі әдемі және өте алуан түрлі. Ол тыныштық, жалғыздық, релаксация атмосферасын жасайды. Мұндай интерьерге қиын жұмыс күнінен кейін кешке келгенде, барлық стрессті алдыңғы есіктің артында қалдырмау мүмкін емес. Мүмкін, бұл стильдің жалғыз кемшілігі – табиғи материалдардың жоғары бағасы. Бірақ сіздің жасыл жұмағыңыз қалалық қарбаласта тұр. Эко стилін таңдап, жобаларыңызды жүзеге асырыңыз және үйіңіздің жылуы мен жайлылығынан ләззат алыңыз.



Сурет 1. Эко стильдегі шамдар

Сәндік элементтер. Ең жақсы декор - жабық өсімдіктер. Бөлмедегі жасыл желектер неғұрлым көп болса, дизайн соғұрлым органикалық көрінеді. «Табиғи» қабырға интерьерде жақсы көрінеді. Бұл шөп немесе шағын бұталар отырғызылған шағын тас модульдерінің дизайны. Алыстан мұндай қабырға қатты болып көрінеді-екпелері бар ұяшықтар іс жүзінде көрінбейді.

«Табиғи» қабырғаға бюджеттік бағаға сай фото тұсқағаз - шынайы болып көрінеді. Қабырға идеялары: орман, шөп, ағаштар, тоғандар, таулар және т.б. фототұсқағаз сурет неғұрлым шынайы болса, соғұрлым ол экостильде органикалық көрінеді.

Сөрелер мен сөрелерге ағаш немесе тас мүсіншелерді қоюға болады. Өз қолыңызбен табиғи материалдардан жасалған декор жақсы көрінеді. Экостиль ағаш кесінділерінен жасалған қабырға композицияларымен, ағаш жақтаулардағы айналармен сипатталады. Бөлмелерді безендіру үшін түрлі-түсті плакаттар мен суреттер сирек қолданылады.

Әр түрлі бөлмелердің интерьеріндегі экостиль. Қонақ бөлмесі - эко қонақ бөлмесінің керемет атрибуты — коминді пеш. Оның шынайы немесе био екендігі маңызды емес. Оттың көрінісі табиғи бұрыштың атмосферасын мүмкіндігінше толықтырады. Шынайылық үшін каминнің алдына бөренелер қоюға болады.

Егер бөлмеде пластикалық терезелер болса, жақтауларды «ағаш астында» пленкамен жабыстырған жөн. Бірақ қарапайым ағаш әлдеқайда әсерлі көрінеді, сондықтан таңдау мүмкіндігі болса, осы нұсқада тоқтаған жөн.

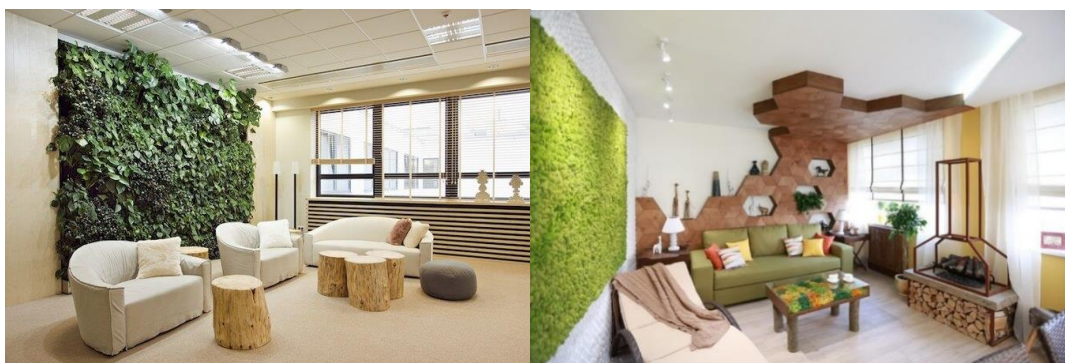
Эко-стильдегі қонақ бөлме үшін тамаша шешім - тоқылған тербелетін орындықтар. Қарасора орындықтары керемет көрінеді. Өңдеу неғұрлым аз болса, табиғат атмосферасын соғұрлым толық қалпына келтіруге болады. Тағы бір танымал нұсқа — жұмсақ жастықшасы бар ілулі орындық [2].

Дивандарға арнайы талаптар жоқ. Ең бастысы, олар қысқа пішінді. Дизайнерлер артқы жағы жоқ жартылай дөңгелек дивандарға немесе ағаш тіректері бар қарапайым тікбұрышты дивандарға кеңес береді.

Бөлменің ортасына кішкене өрілген төсеніш алаша немесе төсеніш қоюға болады. Бірақ бүкіл бөлмеге арналған кілемнен бас тарту керек. Еденді ламинатпен немесе паркет тақтасымен аяқтаған дұрыс. Тығын жабыны да қонақ бөлмесі үшін лайықты нұсқа болып табылады.

Жатын бөлме ағаш қабырғалар, тірі жасыл өсімдіктер және темір элементтері жоқ ыңғайлы төсек — бұл жайлы эко-стильдегі жатын бөлменің негізгі атрибуттары. Еденге жүн төсеніш қоюға болады.

Ең жақсы декор-ағаш немесе шыны мүсіншелер. Мұндай өнімдерді тауашаларға немесе сөрелерге орналастырған дұрыс. Қабырғаларға өсімдік суреттері бар фото панельді іліп қоюға болады. Терезелердің дизайнына ерекше назар аудару керек. Бірнеше нұсқа: жеңіл перделер, тік ағаш перделер, мөлдір жасыл немесе көк түсті тюль.



Сурет 2. Эко стильдегі интерьер

Адам табиғаттың бір бөлігі және ол оған жақын болуға тырысады, сондықтан адамның өзін табиғат элементтерімен қоршауға деген ұмтылысы күтіледі. Оның міндеті-ол тұратын жер туралы ойлау, оған баспана, тамақ, ауа беру. Жыл сайын ластану көбейіп келеді, ал адам мәдениеті төмендеуде. Интерьердегі экологиялық табиғи материалдарды қолдана отырып, сіз кем дегенде табиғатқа таза болуға көмектесе аламыз, осылайша осы планетаның, демек, адамдардың өмірін ұзарту мәселесіне өз үлесімізді қосамыз.

Өз үйіндегі табиғи материалдардың элементтерімен қоршалған адам қоршаған ортаға сезімтал болады, ол қолымен табиғи материалдарды, текстураларды сезінеді және айналасындағылардың бәрі тірі екенін түсінеді. Бұл стиль адамды бейсаналық түрде тәрбиелейді.

Эко-стильдегі интерьерді орындау соншалықты қиын емес. Қазіргі уақытта табиғи материалдарды өндіруге және олардан жиһаз бен декор жасауға барлық қолайлы жағдайлар бар. Технология бір орында тұрмайды және жақын арада табиғи материалдарды неғұрлым қолайлы бағамен өндіруге көбірек мүмкіндіктер пайда болады [3].

Ежелгі уақытта адам өз үйлерін жасауда табиғи материалдарды қолданған. Уақыт өте келе адам жасанды материалдар жасауды үйренді және бұл жетістікпен мақтанады. Бұл фактордың артықшылығы-технологиялық прогресс дамып келеді және бір орында тұрмайды. Жаңа материалдар мен оларды қолдану технологиялары игерілуде. Қазіргі уақытта заманауи технологияларды қолдана отырып, экологиялық тұрғыдан, сондай-ақ эстетикалық жағынан тұтынушылардың сұраныстарын толығымен қанағаттандыратын табиғи материалдардан таңғажайып табиғи өнімдер жасауға болады.

Осылайша, жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, эко - дизайн интерьердегі жаңа бағыт ретінде оптимистік болашаққа ие деген қорытынды жасауға болады. Адамзаттың көп бөлігі қоршаған ортаның тазалығына, үйдегі экологияға және табиғатты қорғауға назар аудара бастайды. Сондықтан интерьер дизайнының көптеген клиенттері экологиялық дизайнды таңдайтыны таңқаларлық емес.

Әдебиеттер:

1. Минервин Г.Б., Шимко В.Т., Ефимов А.В. и др. Дизайн. Иллюстрированный словарь-справочник. / Под общей ред. Г.Б. Минервина, В.Т. Шимко. М.: Архитектура. С., 2004. 61 б.
2. Власов В.Г. Стили в искусстве. Словарь. Т.1/В.Г. Власов. СПб.: Кольна, 1995. 672б.
3. Демидова Н.Н., Камерилова Г.С. Основы экологического дизайна урбанизированной среды, 2014. 38 б.

ӘОЖ 391:7.048.38

КӨРУ ИЛЛЮЗИЯЛАРЫН ЗАМАНАУИ КОСТЮМДЕ ҚОЛДАНУ ТӘСІЛДЕРІН ТАЛДАУ

Аскарова Ж. «Дизайн» мамандығының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз қ. jansayaajansaya53@gmail.com
Уалиев Б.М. т.ғ.к., «Дизайн және сән индустриясы» кафедрасының доценті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ. U-bols@mail.ru

*Аннотация: Мақалада заманауи костюмді жобалау кезіндегі көру иллюзияларын
мағынасының негізгі қағидалары және қолдану тәсілдерін талдау әдістері қарастырылады.*

*Кілт сөздер: көрнекті иллюзия, көркемдік құрастыру, көркем бейне, композициялық елес,
сәндік пішін, бөлшектер, көрнекті алдау.*

Біз әрқашан өзімізге мойындамасақ та, әрқайсымыз тартымды көрінгіміз келеді. Дизайнерлер, сәнгерлер, стиль бойынша кеңесшілер өз жұмысында көрнекті иллюзияларды қолданады, олардың көмегімен олар адамға қалағандай көрінуге көмектеседі.

Көрнекі иллюзиялар адам тұлғасын көрнекті түрде түзетуге ғана емес, сонымен қатар жалпы үйлесімді және эстетикалық бейнені жасауға көмектеседі.

Көптеген әйелдер өздерінің фигураларына риза емес: біреудің жамбастары тым көлемді болып көрінеді, біреудің бойы ұнамайды. Мұның бәрін киіммен жасыруға тырысамыз. Және бұл үшін әртүрлі тәсілдер бар. аксессуарлардың, киім үлгісінің, өкшелі аяқ киімнің, киімнің кейбір құрылымдық бөлшектерінің көмегімен көрнекті түрде түзете алуға болады. Матада немесе пішімде көрнекі иллюзияларды қолдану арқылы және қажет жерде көлем қосып, қажет емес жерде алып тастай алуға болады.

Иллюзия немесе көрнекі алдау әлде қашан киімде қолданылған. Тарихи сәнге назар аударатырып, кең белдемшелер мен тығыз корсет көмегімен белді қалай "тарылтқанын" оңай байқалады, аяқтар ұзағырақ көрінуі үшін оны қалай көтереді. Мойын жіңішке, ал басы кішірек және әсем болуы үшін костюмнің мойынын алып жағамен қалай безендіру керекін [1].

Толтырылған кеңістіктің елесі деп аталатын нәрсе-сәнді элемент немесе өрнегі бар киім бізге әрқашан олармен толтырылмаған киімнен үлкенірек болып көрінеді. Бұл қағида фигураның үстіңгі және астыңғы жағын үйлестіру үшін ыңғайлы. Мысалы, фигураның түрі үйлесімді көріну үшін, фигураның жоғарғы бөлігінің бөлшектерін, декорын, үлгіде қолданған кезде, сәл үлкенірек болып көрінсе — осылайша біз көрнекті дисгармонияны алып тастаймыз (үстіңгі жағы өте нәзік және көлемді түбі), ал жалпы пішіні пропорционалды болады.

Бөлшектермен, сәндік элементтермен, төменгі белдемшіні толтыра алуға болады, сонда ол сәл үлкенірек және жоғарғы жағымен үйлесімді болады. Егер фигураның белгілі бір аймақтарын үлкейтуді қаламасаңыз, сәндік элементтерді, сурет, бөлшектерді қолданудың қажеті жоқ.

Қазіргі заманғы киімдерде астарлы иықтар, кеудеге арналған пиджактар мен кешкі арнайы іш киімдер бар, бұл керемет фигураға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бірақ бұл әдістер айтарлықтай жеңілдетілді, өйткені сұлулық стандарттары өзгеріп тұрады.

Киімдегі иллюзияларды жасаудың бірінші жолы- көрнекті иллюзияларды жасау әдістерін қолдана отырып, көрнекті бейнені өзгерту: фигураны әсімділік ету үшін кез-келген үлгілеу құралдарымен тігінен баса назар орындалады, жалпақ және жолақты маталар қолданылады, мойын мен мойын сызығын үлгілеуге ерекше назар аударылады және т. б.

Көрнекі иллюзияларды қолданудың екінші жолы-сызықтардың, жолақтардың, жасушалардың геометриялық дәл жұптасуын, сондай-ақ мата жазықтығын иллюзиялық көлемді кеңістікке айналдыруды қажет ететін оп-арт үлгісіндегі киімдерді жасау.

Осылайша, киімдегі көрнекі иллюзияларды фигураны азды-көпті мінсіз ету үшін ғана емес, сонымен қатар үлгінің көркемдік бейнесін эстетикалық тұрғыдан маңызды және сонымен бірге парадоксалды қабылдауға қол жеткізу үшін де қолдануға болады [2].

Біздің көру өрісінің жоғарғы жағындағы қашықтық оның төменгі бөлігіндегі қашықтықтан үлкен болып көрінеді. Бұл иллюзия киімнің үстіңгі және астыңғы бөліктерінің пропорцияларын анықтауға тән. Бірдей қатынастар, мысалы, блузка мен юбка ұзындығы, үстіңгі жағына қарай аздап жылжиды және бұл жасырын айырмашылық алаңдаушылық туғызады, өйткені көз салыстыра бастайды: ұзындығы неден үлкен және неден аз. Айырмашылық айқын болуы керек, яғни "көзбен оқуға" болатын.

Толтырылған бос орынның елесі, кейде сәндікпен немесе костюм бөлшектерімен толтырылған кеңістік оған тең толтырылмаған кеңістіктен үлкен болып көрінеді. Сонымен қатар, иллюзия бос орынды жиі толтырған кезде пайда болады. Бос орынды немесе фигураны сирек толтырған кезде, мысалы, бір жолақ, керісінше иллюзия пайда болады. Фигураның көрінетін өлшемдерін үлкейту қауіпті бөліп келеді да бөлшектерді ол жерге жинамау керек.

Пішіндердің, өлшемдердің және пластикалық өрнектің қарама қайшылығын қарастыратын болсақ, үлкеннің жанындағы кішкентай пішін одан да кішірек болып көрінеді, кішкентайлармен қоршалған үлкен пішін одан да үлкен болып көрінеді. Үлгілеуде қарама қайшылық өте кең қолданылады және оның әсері айқын. Мысалы, үлкен бас киімде бас кішкентайға қарағанда кішірек болып көрінеді; егер мойынның жағасы кең болса, онда жіңішке мойын одан да жіңішке болып көрінеді; кең жеңдегі арық қол одан да арық, белі қатты тартылған кең жамбас одан да кеңірек болып көрінеді.

Мысалы, кең иықтарда қамыт сызықтарындағы әсері ерекше байқалады. Манжеті жоғары қаратылған жең қолды ұзартатын манжеті төмен қаратылған жеңге қарағанда қысқа болып көрінеді.

Жабық және жабық емес пішіндердің елесі-жабық пішіні бар фигура ашық пішіні бар фигураға қарағанда кішірек болып көрінеді. Ашық контурдың иллюзиясы бір нәрсенің өлшемін өзгерту қажет болғанда қолданылады.

Егер мойын қысқа болса, онда "тамақтың астына" жағаны жасауға болмайды, егер иықтар кең болса — оларды мойынның немесе жағаның бірдей пішінімен баса айтудың қажеті жоқ

Фигураны тігінен қарама-қарсы түсті маталармен бөлу кезінде көлемді азайту елесі. Бұл иллюзия оң жақ жартысы ақ матадан, сол жағы қара матадан; оң жең қара матадан, сол жағы ақ матадан, яғни асимметрия әдісі қолданылады.

Пішінді бөлшектеу елесінде, егер белсенді, жеткілікті үлкен өрнек немесе декормен толтырылған болса, киім пішіні анық емес оқылады.

Сонымен қатар, заманауи коллекциялар симметрияны жою арқылы киімнің тұтастығын бөлшектеу әдісін қолданады (бір жең, куртканың немесе юбканың жартысы, шалбардың жартысы және т.б.), осылайша таза пішін көрнекті түрде ұсақталып, жеке бөліктерге бөлінеді. Пішінді бөлшектеу әдісі көбінесе толық фигураға үлгілеу кезінде қолданылады. Бұл жағдайда өте үлкен сәнді раппорты бар маталар немесе фигураның контурын жасыратын монораппортты композициялар қолданылады.

Кейде екі өлшемді шешім жазықтығын әдейі бұзатын үлгінің кеңістіктік шешімі иллюзиясы бар үлгілер монокомпозиция немесе үлкен раппорты матасы түрінде ұсынылады.

Фигураның белгілі бір кемшілігін жасыру үшін назар киімдегі басқа жерге бағытталады немесе адамның сыртқы келбетінің артықшылықтарын мақсатты түрде баса көрсетеді. Мысалы, фигураның "іргелі" түбінде композициялық алаңдатын,яғни көңілді басқа жақа аудару, екпін мойын, иық белдеуі, зергерлік бұйымдар, декор, толықтырулар көмегімен бетті безендіру болуы мүмкін [3].

Толық фигураны модельдеу кезінде екі түрлі әдістің бірін қолдануға болады:

"Прет-а-порте" киім коллекцияларында алғаш рет жолақты маталарда иллюзияларды қолданатын үлгілер пайда болды, олардың көмегімен фигураның үйлесімділігі баса айтылады.

Мысалы, Дж. Версаче үлгілерінде жіңішке белге және сәл кеңейтілген жамбасқа баса назар аудару үшін, үлгілерде қозғалыс иллюзиясы, көлем мен кеңістіктік иллюзиясы бар жолақтардың әртүрлі ырғағы бар жолақты маталарды қолдануы, бүкіл топтамаға өткір динамизм мен сәнді әсемділік берді.

Осының бәріне сүйене отырып, киімді үлгілеуде көрнекі иллюзияларды білу және қолдану заманауи костюмді жобалау мәселелерін сауатты шешуге мүмкіндік береді деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер:

1. Козлова, Т.В. Законы зрительного восприятия / Т. В. Козлова, Г.В. Иванова. – М.: МГТУ им. А. Н. Косыгина, 2005. – 180с.
2. Уалиев Б.М., Мукаева А.М. Костюм дизайны. – Тараз: Тараз университеті, 2013ж.
3. Объемно-пространственная композиция. Под ред. проф. А.В. Степнова. – М.: Архитектура, 2004.

ӨОЖ 78:37.01

МУЗЫКАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ТҰРМЫСТЫҚ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР МҰРАСЫНЫҢ МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНДА ҚАМТЫЛУЫ

Қыстаубай А., 6B01402-«Музыка мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасының 1курс студенті, Тараз қ., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

kystaubaiakbota@gmail.com

Абдикеримова П.Ж., «Музыка және қолданбалы өнер» кафедрасының аға оқытушысы, педагогика магистрі, Тараз қ., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Abdi-feia77@mail.ru

Аннотация: мақалада музыкалық педагогикадағы тұрмыстық салт-дәстүрлер мұрасының қазіргі таңдағы музыкалық білім беруге арналған мектеп оқулықтарының мазмұнында қамтылуы қарастырылған.

Кілт сөздер: музыкалық педагогика, қазақ қалқының тұрмыстық салт- дәстүрлер мұрасы.

Қазіргі таңда кез келген адам өзінің туған тарихын, төл мәдениетін білуі, рухани құндылықтарды сақтауы, жоғары саналы болуы, өз ұлтының мәдениеті мен салт- дәстүрлерін игеруі қажет.

Тұңғыш Елбасымыз Н. Назарбаев: «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында: «... Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс», - деп атап көрсетеді [1].

Сондықтан өскелең ұрпақтың алдында ұлттық сана-сезімі, ізгілігі, жан-жақты және сапалы білім алып, адамзат қоғамындағы қалыптасқан мәдени мұра, рухани құндылықтарды қолдау, бағалай білу міндеті тұр. Олай болса, музыкалық педагогикадағы тұрмыстық салт-дәстүрлері негізінде қазіргі өсіп келе жатқан ұрпаққа саналы тәрбие берудің маңыздылығы арта түседі.

Қоғамдық-саяси, мәдени өзгерістер орын алған тәуелсіз Қазақстанда қазіргі таңда орта мектептерде музыкалық, эстетикалық тәрбие саласында нақты талаптар қойылып отыр.

Республикамызда жас ұрпақтың музыкалық білімі мен тәрбиесін ғылыми тұрғыда Р. Джердемалиева, Р. Дүйсенбінова Т. Менкешова, М. Балтабаев, С. Ұзақбаева, Е.Б. Абдуллин және т.б. көптеген зерттеулерінде қолға алынды.

К.Ісләмжанұлы: «Қазақтың отбасылық дәстүрі, халық әндері ұлттық өнердің қайнар бұлағы. Музыкалық фольклор жүйесінің бұл көне түрлерінде ғасырлар бойы қалыптасқан ырымдар сақталған. Қазақ халқының өмірінде маңызды орын алатын салт-дәстүрлік әндер жанрлық тақырыптары жағынан мынадай салаларға ажыратылады: арбау-байлау әндері; үйлену тойларында айтысатын әндер, нәрестенің дүниеге келуімен байланыстырылып айтылатын әндер, қайғы-қасірет, мұң-шер әндері» [2].

Алғашқы дәстүрлі қазақ фольклоры уақыт өте келе бізге үлкен өзгерістермен, өз қалпында сақталмай, бірақ жойылмай жеткені белгілі. Антологиядағы барлық салттық заңдылықтар оның әуен, интонация, ырғақ (кеңейтілген көлем) тұрғысынан дамығанын көрсетеді. Ән мәтіндерінде барлық уақыттағы әндерді шырқаған осы кезеңнің өмірін сипаттайтын сөздер бар. Біздің ойымызша, дәстүрлі әндердің ежелгі дәуірі олардың жанрынан туындайды. Сондықтан емдеу, некеге тұру, туылу, жерлеу және т.б. рәсімдерінің ырымдары нақты белгіленуі керек. салт-жоралармен бірлік ретінде тұжырымдалған. Алайда дәстүрлі халық әндерін халық әндерінен ажырату қиын. Себебі олар бір-бірін толықтырады, кейде тіпті біріктіріледі. Тұрмыс- салт әндері белгілі бір салт-дәстүрге байланысты орындалатын болса, әдет-ғұрып әндері күнделікті өмірде жиі кездеседі.

Қазақтың тұрмыстық- музыкалық салт-дәстүрлер мол мұрасын бүгінгі ұрпақтың бойына сіңіру үшін онымен етене жақын араластыру қажет. Оған мүмкіндік беретін қайнар көздің бірі мектеп оқулықтары. Қазіргі күнге дейін қолданылып келген мектеп оқулықтарында музыкалық педагогикадағы тұрмыстық салт- дәстүрлер мұрасының қамтылуына зер салайық.

Республикамыздағы жалпы орта білім беретін мектептердегі музыка сабағының шығу тарихына үнілсек, 1-7 сыныптарда хормен ән айту, музыкалық сауаттылық және музыка тыңдау сияқты музыкалық әрекеттер музыка сабақтарының бағдарламаларында қолданылады. Үйренуге және тыңдауға қазақтың белгілі музыкалық шығармалары ұсынылады.

«Музыка» (Б.Ғизатов), «Мұрагер» (А.Райымбергенов), «Елім-ай» (М.Балтабаев) атты бағдарламаларының мазмұнында өзінің туған жеріне, еліне, Қазақстанның сұлу табиғатына деген сүйіспеншілікті оятуға, эмоционалды қабылдау арқылы іске асыру көзделген. Орта мектептегі «Музыка» пәніне арналған бағдарламаларды Б.Ғ.Ғизатов, Г.Ж.Қарамолдаева, Р.Р.Жәрдемалиевалар құрастырды. Бұл бағдарламасының тақырыптық құрылымындағы мазмұнына әр түрлі ұлттық музыкалық материалдар – халық және халық шығармалары енгізілген.

Авторлар аталған бағдарламаға педагогикалық тәжірибеде қолданылатын халық әндерін жиі енгізген. Халық әндері балалардың дауыс қабілеттерін дамытып, дыбыстарды дұрыс ести білуге, әуенді жылдам есте сақтауға, музыканы нота арқылы айтуға үйретуге әсерін тигізді.

Бұл бағдарламада тұрмыс салт-жырының бірі «Әлди-әлди», «Бала жұбату», халық әндері– «Қамажай», «Елім-ай», «Қараторғай», «Жайдарман» және «Терме» қамтылған [3].

М.Балтабаев, Т.Қышқашбаев, Б.Өтемұратова әзірлеген «Елім-ай» ән-күй сабағының бағдарламасында да «Әлди-әлди», «Бала уату», «Қой мен ешкім өсе бер», «Тұсау кесу жыры», «Жарапазан», «Әй-әй бөпем», «Жар-жар» кездеседі.

Ал, қазіргі таңдағы жарық көрген, қолданыстағы музыка оқулықтарында қазақтың тұрмыстық салт-дәстүрлер мұрасының орта мектептерде 1-6 сыныпқа арналып, қамтылу жағдайы қалай екенін баяндайық.

М.А. Оразалиева, С.Қ. Омарованың «Музыка» атты жалпы білім беретін мектептің 1-сынып оқушыларына арналған оқулығының «Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті» атты 6-бөлімінде халқымыздың салт-дәстүрлері «Шілдехана», «Ашамайға мінгізу» «Көрімдік», «Сүйінші» туралы ақпарат айтылып, «Бесік жыры», «Тұсаукесер» жыры, Жұмбақ саусақ (халық әні) тыңдау мен орындауға беріледі.

Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т.Тоғжановтың «Музыка» атты 2-сынып оқушыларына арналған оқулығының «Салт-дәстүр және фольклор» атты 6-бөлімінде фольклор, салт-дәстүр туралы түсініктер беріліп, халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі ғұрыптар, ырымдар айтылады. Бұл

бөлімде халық әуені мен ырғақтары, «Тартыс», «Қош келдің, Наурыз!», «Ортеке» күйі, «Сыбызғымен жеткен көне аңыз» және т.б. тақырыптар қамтылған [4].

Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжанов, Ж. Махамбетованың «Музыка» атты жалпы білім беретін мектептің 3-сынып оқушыларына арналған оқулығы «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» атты 2-бөлімде «Айтыс – сөз сайысы», «Музыкадағы көңіл- күй», «Терме – нақыл, өсиет», «Жақсылық жасай білейік» тақырыптары қамтылған. «Музыкадағы көңіл- күй» тақырыбында «Елім-ай» (халық әні) тыңдау мен талдауға берілген. «Айтыс – сөз сайысы» тақырыбында «Бәдік» ойыны, Ұл мен қыздың айтысын орындауға берілген.

Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжановтың жалпы білім беретін мектептің 4-сынып оқушыларына арналған оқулығының «Мәдени мұра» атты 3-бөлімінде «Көне қобыз сарыны», «Домбыра-асыл мұра» халық күйлері, Ықылас, Бұқар жырау, Естай ақын шығармашылығы беріледі. «Атадан қалған жауһар жыр» тақырыбында батырлар жыры, Алпамыс батыр жырынан үзінді танысуға, «Құсни -Қорлан» әні тыңдауға, Халық әні «Қоғалы-ай» орындауға ұсынылады. Шешендік өнер сайысы шығармашылық тапсырма ретінде беріледі [5].

Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжановтың жалпы білім беретін мектептің 5-сынып оқушыларына арналған оқулығында музыкалық педагогикадағы салт- дәстүрлер мұрасы кеңірек қамтылған. Аталған оқулықта 1-тоқсан. Қазақ халқының музыкалық мұрасы.

2-тоқсан. Қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс-салт әндері және заманауи музыкасы берілген.

1-тоқсан. Қазақ халқының музыкалық мұрасы келесі тақырыптарды қамтиды:

1,2,3-сабақтар. Қазақ халқы әнінің әуенділігі.

4,5-сабақтар. Айтыс өнері.

6,7-сабақтар. Күй құдіреті.

2-тоқсан. Қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс-салт әндері және заманауи музыкасы келесі тақырыптарды қамтиды:

10,11-сабақтар. Қазақ халқының тұрмыс-салт әндері.

12-сабақ. Жаңғырған салт-дәстүр әндері.

13-сабақ. Халық музыкасының интерпретациясы.

14-сабақ. Халық музыкасын өңдеу.

Бұл тақырыптардың мазмұнында шығармашылық жұмыстар, жобалар орындалады.

Бұрыннан қалыптасқан салт-дәстүрлер қайта жаңғырып, жаңа заманға сай өзгереді. Сондықтан орындалатын салт әндердің сөздері жаңарып, әуені мен ырғағы заманауи (эстрадалық және компьютерлік) музыкамен өңделеді. Мысалы, «Тұсаукесер салты» балалар тойларымен байланысты болумен қатар, бүгінгі күні кез келген жаңа туындының (кітап, кино, музыкалық шығармалар, музыкалық диск) халық алдына алғашқы салтанатты таныстырылымы ретінде де қолданылады.

16-сабақта Жобаны жоспарлау және құрастыруға арналған шығармашылық жұмыс беріліп, онда өзіне таныс тұрмыс-салт жырларынан- «Бесік жыры», «Тұсау кесер жыры», «Жар-жар» жобаға тақырып таңдау, жоспарлау ұсынылады.

А.Мұсақожаева, Ә.Сабырова, М.Әбуғазы, Г.Ғизатованың жалпы білім беретін мектептің 5-сынып оқушыларына арналған оқулығының «Классикалық музыканың үздік туындылары» тақырыбында қазақ халқының кәсіби музыкасы: дәстүрлі әншілік өнер, дәстүрлі күйшілік өнер, жазбаша кәсіби музыкасы қамтылады. Халық композиторлары мен кәсіби музыка өнері сипатталады [6]. Мысалы, Біржан сал, Жаяу Мұса, Естай, Ақан сері, Майра т.б.

Сонымен, музыкалық педагогикадағы тұрмыстық дәстүрлердің мұрасы өзінің қарапайымдылығымен, сюжеттерінің байлығымен, әуезділігімен, керемет поэтикалық өзіндік ерекшелігімен және терең мазмұнымен жас ұрпақтың тәрбиесіне пайдалы әсер етеді және елдің игілігіне айналып отыр. Зерттеу жұмысын қорыта келе, музыкалық педагогикадағы тұрмыстық салт-дәстүрлер мұрасын өскелең ұрпақтың бойына сіңіруді кеңінен насихатталуы қажет; мектеп оқулықтары мен болашақ музыка мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламаларындағы пәндер

мазмұнына жас ерекшеліктерін ескере отырып, жүйелі түрде енгізуді қамтамасыз етілуі тиіс деген тұжырым жасадық.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру бағдарламалық мақаласы https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences.
2. Исламжанұлы К.Қазақ отбасы фольклоры. – Алматы, 2006.
3. Ғизатов Б. Мектептегі ән-музыка сабағының мұғалімдері үшін. /әдістемелік құралы/. – Алматы, 2003.
4. Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоғжанов. «Музыка» жалпы білім беретін мектептің 2-сынып оқушыларына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2017.
5. Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжанов «Музыка» жалпы білім беретін мектептің 4-сынып оқушыларына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2019.
6. А.Мұсақожаева, Ә.Сабырова, М.Әбуғазы, Г.Ғизатова «Музыка» жалпы білім беретін мектептің 6-сынып оқушыларына арналған оқулық. – Алматы, 2019.

УДК: 696.2(031)

**ГАЗ ТАРАТУ БЕКЕТТЕРІНДЕ, ЖОҒАРҒЫ ҚЫСЫМДЫ ГАЗ ЭНЕРГИЯСЫН,
ПАЙДАЛЫ ЭНЕРГИЯҒА ТҮРЛЕНДІРУ**

Карабеков А., «Мұнай және газды тасымалдау» мамандығының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., karabekov_aidar@mail.ru

Сексенбай М.Ж., т.ғ.к., Мұнай-газ және тау-кен ісі кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., sekzenbay.1961@mail.ru

Аннотация: бұл жұмыста автоматтандырылған газ тарату бекеттерінде жоғарғы қысымды газдың қысымын төмендеткенде, босқа кеткен газ энергиясын пайдалы энергия түрлендіру жолдары мен оның маңыздылығы көрсетіледі. Жоғарғы қысымды табиғи газ энергиясын пайдалы энергияға түрлендіру үшін турбодетандер қондырғысын қолдануға болатындығы анықталды.

Кілт сөздер: турбодетандер, АГТС, қысым, энергия, газ, магистральды құбыр.

Қазақстан Республикасы дүниежүзінде мұнай қоры бойынша 9-шы орынды иеленіп, табиғи газ бойынша 3,9 трлн м³ газ қорына ие [1].

Қазба байлықтардың ішінде мұнай мен газ болғанына байланысты мұнай және газ өнімдерін сату, және мемлекет тұрғындарын газбенен қамтамасыз ету сұрағы туындайды. Газ негізінен Қазақстанның батыс өңірінде шоғырлануына байланысты, Қазақстанның басқа өңірлерін табиғи газ бен қамтамасыз үшін, ірі газ құбырлары магистральдар салынуда. Сонымен қатар, Қазақстан географиялық орнымен ерекшеліктеріне байланысты Республиканың аумағы арқылы ірі магистральдар өтеді. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасындағы магистральдардың газ құбырларының ұзындығы 19000 км – ден асады.

Магистральді құбырлардың физикалық ерекшеліктеріне байланысты газды тұтынушыларға жеткізу үшін, аса үлкен қысымның қажеттілігі туындайды (қысымы 7-10 МПа аралығында). Түсінуге оңай болу үшін, 10 МПа дегеніміз 100 атмосфералық қысымды білдіреді. Бұндай үлкен қысымды тудыратын әрі қажетті деңгейде ұстап тұратын автоматтандырылған газ тарату станциясы магистраль бойында, белгіленген интервалдар бойынша орнатылады, яғни магистральдар бойында бірнеше АГТС орналасады. Қазақстанда АГТС саны 130-ға жуық.

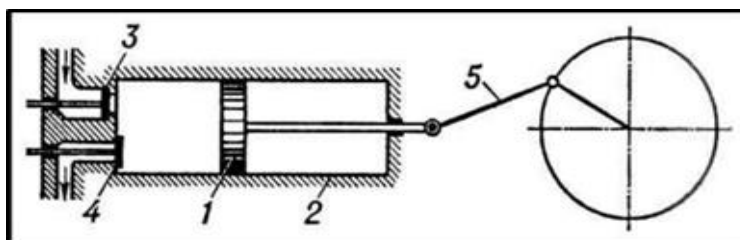
Магистральді құбырлармен өнім импортқа ғана кетпей, жергілікті тұтынушыларға да жеткізілуі мүмкін. Алайда тұтынушыларға газ 1,2 немесе 0,3 МПа аралығында жеткізілуі қажет [2].

Жай ғана арифметикалық есептеулер арқылы орташа есеппен 6,4 МПа болатын қысым еш пайдасыз босқа жоғалуда. Осы қысымды бізге пайдалы энергияға түрлендіру қажет.

Жоғарғы қысымды газ энергиясын пайдалы энергияға түрлендіру үшін, бізге газдың ішкі энергиясын электр энергиясына түрлендіретін генератор қажет болады.

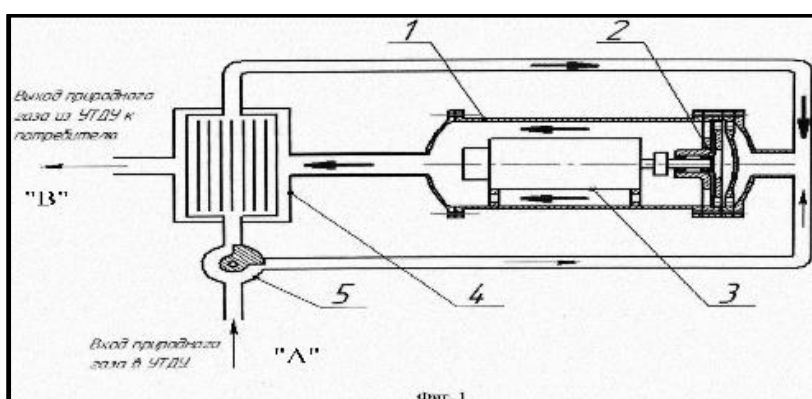
Детандер генератор - газдың ішкі энергиясын механикалық энергияға түрлендіретін қондырғы. Детандер генератордың негізгі екі түрі бар: турбодетандер, поршенді детандер [3].

Поршенді детандердің жұмыс принципі – жоғарғы қысымды газдың клапан 1 арқылы цилиндрге өтіп, цилиндрде орналасқан поршенді қозғалысқа келтіреді, яғни газдың ішкі энергиясы поршенді қозғалысқа келтіріп механикалық энергияға түрленеді де, клапан 2 арқылы қысымы төмендетілген газ тұтынушыға кетеді, ал поршеннің механикалық энергиясын қайтымды процесске ие қозғалтқыш арқылы электр энергиясына түрлендіреді. Алайда поршенді детандер, детандердің кең тараған түріне жатпайды, себебі оның келесі түрдегі кемшіліктері бар: поршень қозғалғанда пайда болатын үйкеліс, гидрат түзілген жағдайда үйкеліс көрсеткіші жоғарлайды, яғни шығын көрсеткіші артады [4].



Сурет 1. Поршенді детандер

Детандердің кең тараған түрі – турбодетандер. Турбодетандердің жұмыс істеу принципі – жоғарғы қысымды газдың арнайы кенею камерасында орналасқан қайтымды процеске ие козғалтқыштың рооторын айналдыратын турбинаны козғалысқа келтіреді. Жоғарғы қысымды газ құбыр «А» арқылы кенею камерасында орналасқан турбинаны козғалысқа келтіріп, құбыр «В» арқылы төмендетілген газ шығады. Газ тек турбинаны айналдырғанымен оның қысымы айтарлықтай өзгермейді, газ сонымен бірге кенею камерасында кенейіп қысымы түседі. Қысыммен қатар газдың температурасы да түседі. Турбодетандердің құрылысына келгенде оның негізгі бөліктері: кенею камерасы, турбина, генератор. Турбодетандердің кең таралуына себеп болған оның келесідей артықшылықтары: электр энергиясымен қатар төмен температураны тудыртады, турбиналы қондырғы болуына байланысты гидравликалық соққыларды жоққа шығарып, конденсат үлесі жоғары газдар да жұмыс істей алады. Газ кеңейгенде температураның төмендеуі гидрат түзілуіне әкелетіндіктен, түзілген гидраттар ротормен арасындағы өтпелі бөліктерді бітеу арқылы қондырғының ПЭК өсуде. Алайда турбодетандердің басты кемшілігі оның құнында, яғни турбодетандерді құрастыру үшін үлкен қаражат қажет. Осы себепті турбодетандерді көп елде қолданыс тапқан жоқ. Қазіргі таңда турбодетандерлер Ресей, Германия және т.б. мемлекеттерде қолданылады [5].



Сурет 2. Турбодетандер сұлбасы

Турбодетандер артықшылықтарына орала келе, бұл қондырғы өзінің алатын көлемімен және құрылысының күрделі еместігімен мақтана алады. Ал оның энергиясы бір АГТС-ті толығыменде электр энергиясымен қамтамасыз ете алады. Ал турбодетандер өзінің көлемінің аса үлкен болмауы байланысты оны әуе немесе көлік транспорты арқылы қажетті АГТС-ке жеткізген тым үлкен қаражат қажет етпейді [5]. Мысалы, турбодетандер қондырғысын жасау құны 8-10 млн доллар дейік. Егер электр желілерінен АГТС 50 км қашықтықта орналасып, табиғи кедергілер бұл желінің ұзындығын тағы «L» 50 шақырымға арттырды дейік. Желінің диаметрі «D» 1 см болатын алюминийден жасалды деп белгілейміз. Алюминийдің 1 кг қазіргі таңдағы құны 623 тенге [6].

Сонда алюминий желісінің көлемі 1000м^3 . Алюминий тығыздығы $2698,72\text{ кг/м}^3$. Сонда желіге жұмсалатын алюминий массасы жуықтап алғанда 2700 т. Желіміз тек алюминийдің үлесі 50% деп алсақ сонда таза алюминий массасы 1350т. Сонда алюминийға кетеін қаражат 850 млрд тенге. Ал турбодетандерге кететін қаражат 432 млрд тенге (25.11.2022 бойынша 1 доллар – 462,72 тенге). Әрине бұл тиімділігі табиғат кедергілерімен желі ұзындығын факторларына тәуелді және бұл факторлардың артуымен кемуіне байланысты тиімділігі не артып не жоққа шығарады. Яғни, табиғи кедергілері көп, АГТС электр желісінен алыс орналасса, турбодетандерді пайдаланудың тиімділігі ұлғаяды, ал керсінше табиғи кедергілері аз, АГТС электр желісіне жақын орналасса, турбодетандерді пайдаланудың тиімділігі кемийді. Турбодетандер АГТС-ті толығымен қамтамасыз ететін болса онда жылына электр энергиясына кететін қаражат 0-ге тен болады. Электр желісінің энергиясына келетін болсақ 1 кВт/сағ. шамамен 16 тг тең. АГТС тәулігіне 5 МВт энергия қажет етеді дейік. Сонда жылына АГТС-ті қамтамасыз ететін электр энергиясына кететін қаражат 8760 000 тенге кетеді. Әрине бағалар өзгерісте және ескерілмеген факторлар бар, бірақ жоғарыдағы есептеу арқылы пайда мен шығынның жалпы көрінісін көруге болады.

Әдебиеттер:

1. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400001275>
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80>
3. <https://helpiks.org/3-48931.html>
4. <https://neftegaz.ru/tech-library/neftegazopromysel/552815-turbodetandernyy-agregat/>
5. <https://scraptraffice.com/nur-sultan/alyuminij/>
6. <https://www.google.com/search?q=%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81+%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0&oq=%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81&aqs=chrome.2.69i57j69i59j0i131i433i512j0i433i512l4j0i131i433i457i512j0i433i512j0i20i263i512.2705j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

ӘОЖ 589.385

**МЕТАЛДАРДЫҢ ҚАЗУ ТӨЗІМДІЛІГІНЕ АЛДЫН-АЛА БЕРІКТІК
ШЕГІНЕН ТӨМЕН КЕРНЕУЛЕРМЕН ЖҮКТЕМЕЛЕУДІҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ**

Әбденбай Қ., «Машина жасау бұйымдарын құрамдау және өндіру» блім беру бағдарламасының 3 курс білімгері, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.
kolkatabdenbai517@gmail.com

Жашен С. Ж., техника ғылымдарының кандидаты, «Механика және машина жасау» кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
sultangali54@mail.ru

Аннотация: Болат үлгілерінің күрделі жүктеме режимдерінде алдын-ала төзімділік шегінен төмен циклдік жүктемеу арқылы циклдік қажу беріктігінің жоғарылауы эксперименталды түрде анықталды және тиісті функционалды параметр тұрғызылып, осындай «алдын-ала жаттықтыруды» зақымданудың энергетикалық теңдеуінде есепке алу әдісі ұсынылды

Кілт сөздер: циклды жүктеме, төзімділік, күрделі циклды кернеулі күй, көп циклды қажу қирауының энергетикалық моделі.

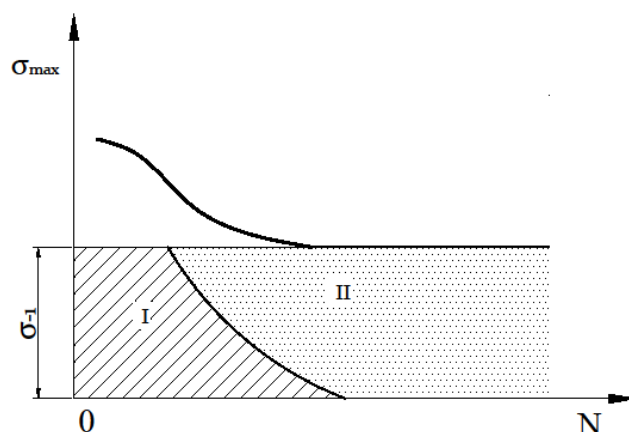
Конструкциялық материалдың үлгісін жоғары кернеуі қажу шегінен сәл төмендеу циклді жүктемеу, онан әрі айнымалы кернеулер мөлшерін біртіндеп көтерсе, металдың қажу

беріктігін біршама арттыруға болатындығы көптен бері белгілі. Металдарды «жаттықтыру» деп аталатын мұндай технология техникада кеңінен қолданылады.

Конструкциялық материалдарды «жаттықтырулардың» әсерін зерттеуге бағытталған жұмыстардың [1-4 және т.б.] басым көпшілігінің нәтижелері, алдын-ала қажу шегінен төмен циклдік жүктемелеу, металдардың жоғары кернеу деңгейлеріндегі қажу төзімділігін көтеретіндігін көрсетеді.

[3] жұмыста қажу төзімділігіне еш әсер етпейтін кернеулер аймағын, жүктеме шегі өсетін кернеулерден бөліп тұратын, аралық жүктеме кернеуі бар екендігі көрсетілген. Қажу диаграммасындағы беріктендіру аймағы (1-сурет) екіге бөлінген, олардың біріншісі қажу төзімділігіне еш әсер етпейді, ал екіншісі материалдың беріктігінің өсе түсетіндігін байқатады.

Г.Г. Попов [6] металдарды жаттықтырудың жоғары әсері кернеулер қажу шегі маңайында болғанда ғана орын алатынын, ал кернеулер $(0,8 \div 0,9) \sigma_{-1}$ –ден азырақ болса, онда жаттықтырудың нәтижесі болмайтынын байқады. Маринец Т.К. [5] конструкциялық материалдарды жаттықтырудың әсерін өте ұзақ мерзімде сынақтар жасау арқылы зерттеді. Оның зерттеулері жаттықтырудың әсері алдын-ала жүктеме циклдер санының көптігіне байланысты өзгеріп, және ол сан 25-30 миллионға жеткенде максималды шамаға жететінін көрсетті.



Сурет 1. Қажу диаграммасындағы беріктендіру аймақтары

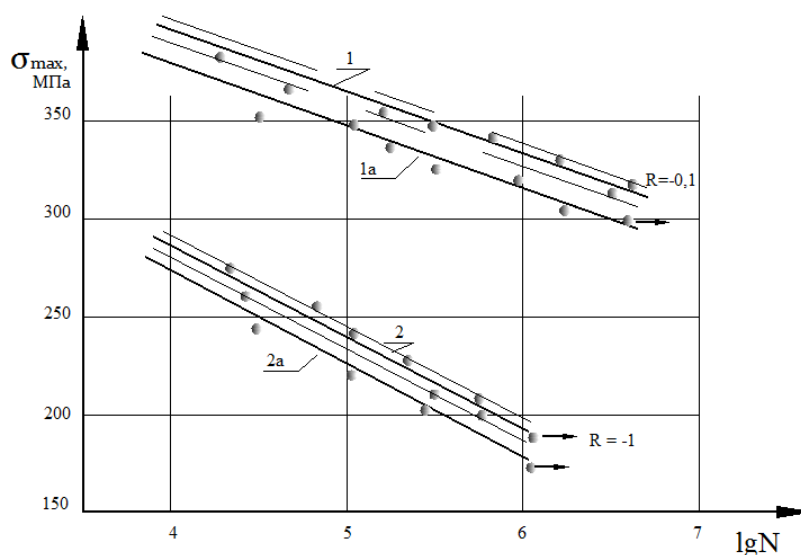
Конструкциялық 20 және 25 болаттар үшін 25-30 миллион циклдер қажуға төзімділіктің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді және бұл санның онан әрі 1500 миллионға дейін артуының нәтижесі байқалмаған.

[1] жұмыста да (1 кесте, құрамы 0,015% С, беріктік шегі $\sigma_{пч} = 310$ МПа және төзімділік $\sigma_{-1} = 183$ МПа) конструкциялық материалдардың үлгілері үшін алдын ала жүктеу циклдерінің санына байланысты қажу шегінің өсуін көрсететін мәліметтер бар.

Кесте 1

140 МПа кернеу әсер еткендегі жүктеменің қайталану циклдарының саны	$0,5 \cdot 10^7$	$1 \cdot 10^7$	$2 \cdot 10^7$	$3 \cdot 10^7$	$4 \cdot 10^7$	$6 \cdot 10^7$
Төзімділік шегінің артуы, %	6,1	6,1	6,9	8,0	19,0	23

Жоғарыда келтірілген зерттеулердің барлығы дерлік бір өсті кернеулі күйі жағдайында жасалғанын атап айту керек. Ал күрделі кернеулі күй жағдайында және $(0,8 \div 0,9) \sigma_{-1}$ кернеулер әсері кезінде конструкциялық болаттардағы алдын-ала жаттықтырудың әсерін зерттеу мақсатында біз [7] жұмыста сипатталған қондырғыда ұзақ мерзімді сынақтар жүргіздік. Ал сызықтық кернеулі күйдегі сынақтар Лозенгаузен фирмасының қондырғысында жасалды. Эксперименттер жасауға түтік және цилиндрлік қималы үлгілер қолданылды. Алдын-ала жаттықтырудан өткен үлгілер үшін, асимметрия коэффициенттері $R = -1$ және $R = -0,1$ кездеріндегі, тәжірибелік қажу қисықтары 2-суретте көрсетілген ([8] жұмыста келтірілген).



Сурет 2. $(0,8 \div 0,9) \sigma_{-1}$ кернеулер әсер еткенде $10 \cdot 10^6$ цикл ішінде жаттықтырудан өткен болат 45 үлгілерінің қажу қисықтары (1a, 2a жаттықтырудан өтпеген металдар үшін қажу қисықтары)

Салыстыру үшін көрсетілген суретте жаттықтырудан өтпеген конструкциялық материал үшін 1a, 2a қажу қисықтары да көрсетілген. Сынақ нәтижелері көрсеткендей $10 \cdot 10^6$ цикл ішінде жаттықтырудан өткен үлгілердің, мұндай жаттықтырудан өтпеген үлгілермен салыстырғанда, қажу төзімділігі шамамен $20 \div 30\%$ - ға артты.

Конструкциялық болат үлгілерінің күрделі жүктеме режимдерінде алдын-ала қажу шегінен төмен циклдік жүктемелеу арқылы циклдік қажу беріктігінің жоғарылауы эксперименталды түрде анықталды.

Әдебиеттер:

1. Расчеты на прочность в машиностроении / С.Д. Пономарев, В.Л. Бидерман, К.К. Лихарев и др. ; Под ред. С.Д. Пономарева. – М.: Машгиз, т. 3. – 1118 с .
2. Ужик Г.В. Методы испытаний металлов и деталей машин на выносливость. –М., Изд-во АН СССР, 1948, - 264 с., ил.
3. Шашин М.Я. Влияние циклических перегрузок и недогрузок на усталость металлов. – Журнал технической физики, 1951, т. XXI, вып. 10, с. 1184.
4. Гольцев Д.И. О приближенной оценке предела выносливости циклически тренированных материалов. – В кн. : Вопросы динамики и динамической прочности. Рига. : Изд-во АН Латвийской ССР, вып.3, 1955.

5. Маринец Т.К. Тренировка в условиях сверхдлительных испытаний. – Тр. Ленингр. Политехн. Ин-та, 1955, № 182, с.141-145.
6. Попов Г.Г. Испытание стали на выносливость с предварительными циклическими перегрузками. В кн. : Вопросы прочности материалов и конструкции. – М., изв. АН СССР, 1959, с. 14-35.
7. Павлов П.А., Шерстнев В.А., Касымов У.Т., Жашенов С.Д., Гидропульсационная машина двухстороннего действия. - Информ. листок, ЛенЦНТИ. – Л., 1982, № 708-82
8. Жашен С. Ж., Джакияев Д.К., Жунисбеков С., Исследование многоциклового усталости элементов оборудования и машин при сложном напряженном состоянии и нестационарном нагружении. МНТЖ. Вестник НИА РК №3(77), – Алматы, 2020. – с. 11-17

УДК 65.3977

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕШЕХОДНЫХ ПЕРЕХОДОВ

Манюшкин Ю., студент 3 курса специальности «Автомобили и автомобильное хозяйство», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, malovadas@yandex.ru
Баймамыров А.Д., старший преподаватель кафедры «Транспортная техника и технологий», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, aman0875@mail.ru

Аннотация: в этой статье показывает суть LED экрана, чтобы защитить пешехода от наезда автомобилей и обезопасить не только пешехода, но и водителя от различных дорожно-транспортных происшествий.

Ключевые слова: LED экран, пешеход, ДТП, транспорт, безопасность.

Безопасность дорожного движения - это комплекс мер, направленных на обеспечение безопасности всех участников дорожного движения. Дорожно – транспортное происшествие - происшествие, произошедшее при движении транспортного средства по дороге и с его участием, в котором погибли или получили травмы люди, повреждены транспортные средства, сооружения, грузы или причинен другой материальный ущерб [1].

Дорожно-транспортные происшествия являются наиболее серьезной угрозой для здоровья человека во всем мире. С каждым годом поток транспортных средств в больших городах увеличивается, тем самым и увеличиваются дорожно-транспортные происшествия, а особенно я хотел бы остановиться на наезде на пешехода автомобилем именно на пешеходных переходах. На четырех полосных дорогах на пешеходном переходе автомобили бывают загромождают видимость другим сзади идущим автомобилям и при этом тот автомобиль который идет позади водитель может сделать ошибку не заметив пешехода и тем самым наехать на пешехода, что может привести к несчастному случаю. Именно таких моментов очень много встречаются на практике. А как вы знаете, что если пешеход по причине наезда автомобилем на него привел к тяжелым последствиям, то это очень большой ущерб его семье и т.д.

Доля дорожно-транспортных происшествий, вызванных техническими неисправностями (поломками), относительно невелика и составляет 3-5 % от общего количества аварий, но степень тяжести этих аварий высока: 4-5% от общего числа погибших и 8—10% раненых [2].

Навыки водителя - это не только избегать сложных ситуаций, но и выходить из них с минимальными потерями в случае их возникновения [3]. Вождение в критических условиях намного сложнее, чем обычно. Здесь время засчитывается в десятую долю секунды, нет времени думать, нужно действовать очень быстро, но при этом действовать правильно, поэтому умение действовать быстро и точно в экстремальных ситуациях является залогом успеха. Чтобы достичь желаемой скорости и точности действий, вы должны знать наиболее распространенные критические ситуации и лучшие варианты выхода из них. Для этого, чтобы облегчить видимость

и реакцию водителей, я предлагаю внедрить использования LED экрана с сопровождением людей на пешеходном переходе, на таких улиц и проспектов, где интенсивность потоков автомобилей очень большая, например такие улицы, как: Сейфулина, проспекты Толе би, Жамбыла, Абая города Тараз.

На LED экране видно, как человек начинает движение по пешеходному переходу и сопровождает его до конца движения по переходу. Тем самым система акцентирует внимание водителя на пешеходном переходе и снижает вероятность наезда. Камера видеонаблюдения - постоянно подает изображение на LED экран. LED экран - выводит изображение с пешеходного перехода которое поступает с камер.

Уникальность такого экрана в том, что оно позволяет значительно увеличить безопасность пешеходов и снизить вероятность наезда автомобилей в зоне пешеходного перехода. Повышение безопасности на дорогах. Предупреждение водителей об опасности сбить пешехода. Реализация данного проекта, обойдется намного дешевле чем надземный или подземный переход. По моим расчетам мною предлагаемая система снизит опасность вероятности ДТП на пешеходных переходах минимум на 50%.

Литература:

1. Жандарбекова А. Обеспечение безопасности движения на транспорте [Текст]: учебное пособие / А. Жандарбекова. – Астана: Фолиант, 2017. - 256 с. - (Высшее образование).
2. Правила дорожного движения Республики Казахстан [Текст]. – Алматы: ЮРИСТ, 2018. - 80с.
3. Коноплянко В.И., Гуджоян О.П., Зырянов В.В. Организация и безопасность дорожного движения. Кемерово: Кузбассвузиздат, 1998. 236 с.

ӨОЖ 502.5:582.772.2(574)

ҮЙЕҢКІ ЖАПЫРАҒЫНЫҢ БЕТІНДЕГІ ШАҢ АРҚЫЛЫ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ЛАСТАНУЫН АНЫҚТАУ

Сайлаубек Н., 6В05212 –«Өндірістік мекемелердің экологиясы» мамандығының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., n.saylaubek@list.ru
Уйсимбаева Ж.Т., «Экология» кафедрасының доценті м.а, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік
университеті, Тараз қ., zhanara_mm@mail.ru

Аннотация: мақалада үйеңкі жапырақ бетіндегі шаң арқылы тербелмелі асимметрия индексі негізінде қоршаған ортаның жағдайын бағалау мәселелері қарастырылады. Тараз қаласының сапасын бағалау үшін биоиндикациялық зерттеу жүргізілді. Жеңіс саябағы, Жамбыл даңғылы және Нияткалиева көшесінің бойында, үйеңкі жапырағының тербелмелі асимметриясының индикаторы арқылы. Бұл әдісті қалалық ортада қолданудың тиімділігі анықталды және зерттелетін аумақтағы ластанған аумақтар анықталды.

Кілт сөздер: тербелмелі асимметрия, биоиндикация, индикатор, морфология, симметрия, стресс, фактор.

Қазіргі уақытта қалалық ортаны жақсарту мәселесі өте өзекті болып табылады. Ол үшін ағаш өсімдіктер пайдаланылады, олардың негізгі рөлі адам үшін қолайсыз табиғи және техногендік факторларды теңестіру қабілетіне дейін төмендейді. Сонымен қатар, олар оттегін шығарады, температураны, жел күшін және шуды азайту, ауа ылғалдылығын арттыру, көбінесе қоршаған ортаны қолайлы жағдайға дейін жақсартады. Ағаш өсімдіктерінің жапырақ бетінде шаңмен жиналуы арқылы қоршаған ортаның ластану дәрежесін анықтауға арналған. Биоиндикация биоценозға антропогендік жүктемені анықтау әдісі ретінде экологиялық

зерттеулерде қолданылады. Биологиялық индикаторлар ретінде зерттелетін факторларға ең сезімтал биологиялық жүйелер немесе организмдер таңдалады. Қазіргі ғылым биоиндикатор ретінде организмдерді, соның ішінде өсімдіктерді кеңінен пайдаланады. Қала ортасында өсімдіктер қоршаған ортаның нашар жағдайына байланысты ең күшті антропогендік фактордан ластанып отыр. Қаланың ортасындағы ауаны ластайтын негізгі заттар өнеркәсіп және автомобиль көздері.

Қазіргі уақытта өнеркәсіптік шығарындылар мен пайдаланылған газдар атмосфералық ауаны ластанудан тазарту мәселесін адамдар үшін бірқатар маңызды мәселелерге итермелейді. Бұл мәселені шешуде ағаштар үлкен рөл атқарады. Ағаштардың ауадан аэротехногендік қоспаларды Тұндыру және сіңіру және топырақ пен ауадағы белгілі бір химиялық элементтердің артық немесе жетіспеуіне сезімтал жауап беру қабілетінің арқасында қазіргі уақытта ағаш өсімдіктерін қоршаған ортаны бағалау көрсеткіштері ретінде пайдалану мүмкіндігі туралы жеткілікті ақпарат жинақталды [1].

Жапырақтардың пайда болуындағы өзгерістерді арнайы жабдықты пайдаланбай анықтауға болады, сонымен қатар бұзушылықтар көбінесе қарапайым көзбен көрінеді. Көптеген түрлер жапырақтың екі жақты симметриясымен сипатталады, олардың мәнделері нөлдің айналасында қалыпты түрде бөлінген кезде оң және сол жақтар арасындағы белгілер айырмашылықтарының өзгергіштік формасы түсініледі [2].

Тербелмелі асимметрия- морфологиялық белгілердің идеалды симметриясынан шағын және бағытталмаған ауытқулар. Әдетте, тербелмелі асимметрия организмнің генетикалық немесе экологиялық стресс жағдайында дамуды бақылау қабілетінің әлсіреуі нәтижесінде пайда болады деп саналады. Қоршаған ортаның шаңмен ластануы үйеңкі жапырағында тандалды. Үйеңкі бүкіл Еуропада, Азияда және Солтүстік Америкада кеңінен таралған. Үйеңкі жапырағының мүшелерін жинау қыркүйек айларында жапырақтың қарқынды өсуі аяқталғаннан кейін жүргізілді. Әр аймақтан 2-3 ағаштан жапырақтар жиналды.

Тараз қаласы-инфрақұрылымы жақсы дамыған, асфальт төселген автомобиль жолдары желісі, жұмыс істеп тұрған теміржол вокзалы мен әуежайы бар ең ірі қала десекте болады. Тұрғын үй құрылыстарынан, өнеркәсіптік және коммуналдық-қойма аумақтарынан басқа, қалада қосалқы шаруашылықтар, егістік жерлер мен көкөніс бақтары бар агрокешендер бөлінген. Қала аумағында 3 нүктеде жапырақтары тандалды. Табиғи жағдайда үйеңкі жапырақтарының даму тұрақтылығын және шаңдануын анықтау үшін біз табиғи және әлсіз түрлендірілген биотоптарда материал жинадық.



Сурет 1. Жеңіс саябағы, Ниеткалиева көшесі (Минералды тыңайтқыш зауыты)
Жамбыл даңғылы

Материалды жинау жапырақтардың өсуі аяқталғаннан кейін 2022 жылдың қыркүйек-қазан айлары аралығында жүргізілді. Қоршаған ортаның сапасын бағалау үшін әрбір үлгіден 18

жапырақ жиналды. Әрбір өсімдіктің жапырақтары бөлек сақталды. Бір үлгі үшін жиналған барлық жапырақтар полиэтилен пакетке салынып, сол жерге жапсырма қойылды. Жапсырмада үлгі нөмірі, жинау күні, жинау орны көрсетілді. Үйенкі жапырағының шаңмен ластануының зерттеу Экология кафедрасының зертханасында орындалды.

Кесте 1

Қоршаған орта сапасын бағалаудың баллдық шкаласы

ТА көрсеткіші	Қоршаған орта жағдайы	Балл
0,040	Қалыпты жағдай	I
0,040-0,044	Шамалы ауытқулар	II
0,045-0,049	Ауытқудың орташа деңгейі	III
0,050-0,054	Жоғары ауытқулар	IV
0,055 жоғары	Жоғары сыни ауытқулар	V

Зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін өндірістік аумақтан, тас жолдың маңынан және саябақтан 3 сынақ алаңы алынды: көлік ағыны жоғарлаған аумақ Жамбыл даңғылында, таза аудан Б.Момышұлы атындағы Жеңіс саябағында, ауасы ластанған Ниеткалиева көшесі (Казфосфат зауыты). Қоршаған ортаның сапасын Тербелмелі асимметрия М. Захаров әдістемесі бойынша 5 баллдық шкала бойынша бағаланады.

Кесте 2

Қоршаған орта сапасын бағалаудағы шыққан көрсеткіш

Аумақ	Тербелмелі асимметрия көрсеткіші
Жеңіс саябағы	0,036
Жамбыл даңғылы	0,045
Ниеткалиева көшесі	0,051

Жамбыл даңғылы көшесінің жапырақтары үлкен трассаның жанында жиналды. Алынған нәтижелерде трассаның жанында ТА көрсеткіші бар екенін көрсетеді. Асимметрия деңгейі 3 баллға сәйкес ауытқудың орташа деңгейі бар екені анықталды.

Жеңіс саябағының антропогендік жүктемесі таза аймақ, сондықтан бақылау ретінде біз осы нүктеде өсетін ағаштардан жиналған жапырақтарды қарастырдық, мұндағы тербелмелі интегралдық көрсеткішінің мәні 0,036 болды, яғни I баллға сәйкес қалыпты жағдай екені анықталды.

Ниеткалиева көшесі (Минералды тыңайтқыш зауытының) аймағында өсетін үйенкі жапырағының асимметрия деңгейінің жоғары ауытқуы байқалды (0,051). Бұл жол жамылғысының нашар сапасы – қиыршық тас, үлкен жүк көліктерінің және зауыттан шығатын газдың нәтижесінде жапырақ бетінің шаңы пайда болады, өсімдіктердің даму тұрақтылығына айтарлықтай теріс әсер етеді деп болжауға болады. Екінші әдісте үйенкі жапырағының бетіне түскен шаңды визуальды түрде көзбен бағаладық (2 сурет). Бірінші кезекте сүзгі қағазын тазартылған суға салып жапырақтың астыңғы және үстіңгі жағына қойып шаңды басып шығарамыз. Одан кейін микроскоппен қарап, шаңмен ластану дәрежесін визуальды түрде көзбен бағаладық. Зерттеу нәтижелерінде жапырақтардың ластанған ауданы Жамбыл даңғылы мен Казфосфат зауытынан байқалды.



Сурет 2. Зертханадағы үйеңкі жапырағындағы шанды анықтауы



Диаграмма 1. Үйеңкі жапырағының ТА көрсеткіші

Үйеңкі жапырағының шаңмен ластануын визуалды бағалау көрсеткендей, 20 %- дай Жеңіс саябағында, 75% Жамбыл даңғылы, 85-90% Ниеткалиева көшесі (Казфосфа зауытынан) байқалды.Тараз қаласы Ниеткалиева көшесінен үйеңкі жапырағынан хлороз бен некроздың белгілері байқалды. Үйеңкі жапырағын визуалды зерттеу автокөліктер мен өнеркәсіпке жақын орналасқан ағаштардың ластануын көрсетті.

Зерттеу нәтижесінде барлық қойылған міндеттер орындалды, әдеби деректерге талдау жүргізілді, үйеңкі жапырағының тербелмелі асимметрия әдісінің мәні мен қолдану аясын зерттеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, тербелмелі асимметрия әдісін қолдана отырып, биоиндикациялық зерттеуді жүргізудің практикалық дағдылары алынды. Зерттеу нәтижесінде Тараз қаласының таңдалған шағын аудандарының аумағындағы қоршаған ортаның сапасына баға берілді. Қорытындылай келе үйеңкі жапырағы Тараз қаласының атмосфералық ауасына төзімді десекте болады, сол себепті үйеңкі ағашын көгалдандыру мақсатында,трассаларға, өнеркәсіп орындарына көп отырғызған жөн.

Әдебиеттер:

1. Розенберг Г.С. Принципы симметрии в экологии (мысли вслух) // Самарская Лука: проблемы региональной и глобальной экологии. – 2011. – №3. – С. 5–16.
2. Каташинская Л.И. Анализ источников загрязнения атмосферного воздуха в городе Ишиме и влияние химического загрязнения атмосферы на здоровье населения / Л.И. Каташинская, Н.Е. Суппес // Известия Самарского научного центра РАН. – 2016. – №2–3. – С. 697–701.

ӘОЖ 334.716:502.5

**ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ӨНЕРКӘСӘПТІК ЖӘНЕ ТҰРМЫСТЫҚ
ҚАЛДЫҚТАРДЫҢ ӘСЕРІНЕН ЛАСТАНУЫ**

Лесбекова І., 6B05213 - “Экология және табиғатты пайдалану” білім беру бағдарламасының 3
курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,
i.lesbekova2003@gmail.com

Мусабиева Ш.Қ., “Экология” кафедрасының аға оқытушысы, экология магистрі, М.Х. Дулати
атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., musabieva281180@mail.ru

Аннотация: Қазіргі таңда адам баласының қажеттілігі мен мұқтажына байланысты техника мен ғылым даму үстінде. Техника дамыған сайын қалдықтарда көбейетіні белгілі. Бұл мәселе дамыған елдерде шешімін тапса дамушы елде әліде мәселе. Бұл мәселе біздің елімізге де тән.

Кілт сөздер: Өнеркәсіптік ластану, тұрмыстық қалдықтар, жаһандық жылыну, ландшафтар, ауа бассейні, қалдықтарды қайта өңдеу, тірі организмдер, ақаба сулар.

Өнеркәсіптік ластанудың негізгі көздері металлургиялық зауыттар, мұнай, цемент өңдеу кәсіпорындары болып табылады. Өнеркәсіптік бизнес саласы уақыт ағымына байланысты күннен күнге дамуда, бұл дегеніміз зиянды заттардың көбеюіне себеп болады. Қазіргі ғаламдық мәселелерге өндіріс шығарындылары келесідей жағдайларды тудырады: Жаһандық жылыну, адам денсаулығына кері әсері, озон қабатының өзгеруі, шаңның пайда болуы, қышқыл жаңбыр [1]. Тұрмыстық қалдықтар мен қоршаған ортаның ластануы адамға ауа, су, қоқыс пен уланған топырақта өсірілген өсімдік тектес тағамдар арқылы әсер етеді. Топыраққа түсетін химиялық қосылыстар жинақталады, бұл оның химиялық және физикалық қасиеттерінің біртіндеп өзгеруіне әкеледі, тірі организмдердің санын азайтады, құнарлылығын нашарлатады.

Табиғи ортаның қатты өнеркәсіптік - тұрмыстық қалдықтар мен ластануы күшейе түсуде. БҰҰ мәліметтері бойынша, мұндай қалдықтар жыл сайын жан басына шаққанда 500-600 кг құрайды. Зауыттардың айналасындағы рұқсат етілмеген полигондар жерді алып кетеді, ландшафтарды бұзады, құрамында улы заттар мен патогендік микрофлора бар. Өнеркәсіптік газ шығарындылар мен ағанды сулар топырақты, жер үсті, су қоймаларын және жер асты суларын ластайды. Өнеркәсіп жыл сайын әртүрлі дәрежедегі ластанған ақаба суды төгеді, атмосфераға шаң және газ тәріздес қалдықтар шығарады, Тау - кен өнеркәсібі үйінділерге аршыма тау жыныстарын, сондай - ақ кондициялық емес кен жыныстарын үйемелейді. Өнеркәсіп қалдықтары әртүрлі мақсаттарда 10 - 20% аспайтын көлемде пайдаланылады. Қалған бөліктер біртіндеп жиналып қоршаған ортаны ластайды.



Тараз қаласының ауа бассейнінің ластаудың негізгі көздері фосфор өнеркәсіп орындары - “Химпром” ЖПО Жаңафосфор зауыты және Суперфосфот зауыты, ГРЕС, ЖЭО және басқа да ірі емес өндірістік объектілер, сондай ақ автомобиль көліктері болып табылады. Қалада барлығы 90 кәсіп орын бар. Соңғы жылдары машина жасау және метал өңдеу, энергетика, жеңіл тамақ өнеркәсібі, құрылыс материалдары өнеркәсібі айтарлықтай дамыды.

- Новожабыл фосфор зауыты атмосфераға негізгі қоспалардан (күкірт диоксиді, азот диоксиді, көміртегі оксиді), Фосфор ангидриді (жылына 1,84 мың тонна) және фосфин (жылына 0,17 мың тонна) сияқты ерекше заттардан басқа шығарылады. Зауыттың стационарлық көздерінен атмосфераға жылына 16,1 мың тонна зиянды заттар түседі.
- “Химпром” ЖПО қаланың ауа бассейнінің жылына 1,02 және 0,02 мың тонна көлемінде фосфор ангидридінің және фосфиннің ластайды.
- Суперфосфат зауыты аммофос, трикальци фосфаты, күкірт қышқылын шығаруға мамандырылған. Олардың өндірісі күкірт пен күкірт ангидридінің қатты заттардың, фторлы суттектің амиактың, күкірт диоксидінің бөлінуі мен қатар жүрді.
- ГРЕСтің барлық көздерінен атмосфераға жылына 78 ден 68 мың т ластаушы қоспалар, оның ішінде қатты заттар - 1,9, газ тәріздес және сұйық заттар - 16,18, оның ішінде күкірт диоксиді - 56,98, азот оксиді - 19,80 мың т жыл түседі.



Тұрмыстық қатты қалдықтарға тоқталсақ олар планетаны бітеп тастайды және олардың көбеюі экологияға теріс әсер етеді. Ең алдымен жердегі қоқыс мөлшерінің артуы зиянды, ал екіншісінде желім, лактар, бояулар, улы, химиялық және басқа заттар қоршаған ортаға зиянды. Оларды жай ғана тастауға болмайды, бұл элементтерді залалсыздандыру және арнайы жерлеу орындарына қою керек [2]. Қоқыс полигондарына батареялар, косметика, электр құралдары және басқа да қауіпті қалдықтар жиналған кезде олардың сынап, қорғасын және улы булану бөлінеді. Олар ауаға еніп, топырақты ластайды, ал жер асты және жаңбыр суларының көмегімен олар су объектілеріне жуылады. Полигондар орналасқан жерлер болашақта өмір сүруге жарамсыз болады. Олар сондай ақ қоршаған ортаны ластайды. Бұл жақын жерде тұратын адамдардың әртүрлі ауруларын тудырады.

Әлемнің көптеген елдерінде тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу жүргізілуде. Өнеркәсіп стандарттарына сәйкес қайталама шикі затты қолдауға рұқсат етіледі. Алайда, бұл үшін арнайы құралдарды қолдану қажет (сертификаттау, жіктеу, паспорттау, лицензиялау және т.б). Өндірісте қайта өңделетін материалдар басым материал болып табылмайды.



Қайта өңделген қалдықтарды пайдаланудың пайдасы келесі факторларға байланысты:

- Бастапқы шикізатты өндіру шығындарын үнемдеу.
- Бұрын ҚТҚ сақталған орындарды босату.
- Қоқыстарды экологияға әсерін азайту.

Жалпы тұрмыстық қатты қалдықтар мәселесі жаһандық ауқымда атмосфераның, гидросфераның және литосфераның күйінің оның шешіміне байланысты. Қоқысты азайту адамдардың денсаулығына да әсер етеді, сондықтан бұл мәселені елемеге болмайды [3].

- Швецияда метал мен шыныдан басқа 50% дан астам екінші реттік материалдар шығарылады.
- Финляндияда барлық тұрмыстық қалдықтардың 97% қайта өңделеді. Финляндиядағы органикалық қалдықтар міндетті түрде қордаландыруға жіберіледі.
- Ақштың 14г аумағы бар полигондардың бірінде 1 миллион тұрмыстық қоқыстарды 500 мың т өнеркәсіптік қалдықтарды араластырып, жыл бойы 60 миллион м³ биогаз алады. Әр сағат сайын шама 7000 м³, бұл 13,1 мВт/ сағ электр энергиясын өндіруге жетеді.

Жамбыл облысының орталығында қалдықтары, электрондық құралдар, моторлы майлар, шыны, қағазды сұрыптауға, кәдеге жаратуға арналған 15 мекеме бар (ЖК “Шахристан”, ЖК “Хастал оглы П.М”, ЖК “Бақыт” ЖК “Танибеков”, “ЖК САНИТ МиБ”, ЖК “Халалсауда”, “Дажан” ЖШС, “Таразтехноресурс” ЖШС, “Таразтепlostрой” ЖШС, “ЮКШИНТОРК” ЖШС, “Таразполихим” ЖШС, “Әйнек - Тара” ЖШС, “Экотехстандарт” ЖШС, “АклергруппЮг” ЖШС).

- “Хастал оглы” - ЖК пластикалық терезелердің сынықтарын қайта өңдеуге маманданған. Олардан сайдинг жасалады. “Хастал оглы” жылына 33 т қабылдап 41 т қалдықты қайта өңдейді.
- Жамбыл облысындағы Дажан ЖШО ескі автомобиль дөңгелектерінен жаңа өнім шығарады. Ескі дөңгелектерден балалар алаңдары үшін, сондай ақ спорттық құрылыс үшін пайдаланатын плитк, рулон түріндегі түрлі төсемді қайта өңдеп шығарады.

Әдебиеттер:

1. Өнеркәсіптік экология; оқу құралы / А. Серікбаева. – Астана: 2015.
2. Қоршаған ортаны қорғау әдістері; оқу құралы / Ә.С. Сейітқазиев, Ә.Б. Мадалиева, Қ.Ә. Сейітқазиева. - Тараз: 2018.
3. Геоэкологиялық жобалау және сараптау [Электронды басым]: электронды оқу құралы/Ә.Б. Мадалиева. –Тараз: ЦНИТ, 2016. -302 МБ.

ӘОЖ 332.54

ЖЕР КАДАСТРЛЫҚ ЖҰМЫСТАР ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖҮРГІЗУ ТӘРТІБІ

Жетіошақ Б., 6B07312-«Жерге орналастыру» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, beka03asa@mail.ru
Мұхан Е., 6B07312-«Жерге орналастыру» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Eljanmukan2003@gmail.com
Ауесбеков Н.Р., магистр, аға оқытушы М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., nuril89@mail.ru

Аннотация: жұмыс жүргізу кезінде жер кадастрлық жұмыстарды ұйымдастыру және жүргізу тәртібі қарастырылған. Жер кадастрының тиімді және заман талабына сай атқарылған жұмыстарға көңіл бөлінеді. Кадастрды жүргізу тәртібі мен ережесі, жерді сандық және сапалық есепке алуды жүргізу мен бағалаудың тәртібі, жер-кадастр құжаттамасы, жерлерді ұтымды пайдалану.

Кілт сөздер: жер-кадастр ісі, жер учаскесінің меншік иесі, жер учаскесі, жер кадастрының құрамы мен мазмұны, жеке кәсіпкерлік субъектілері.

Зерттеу жұмысының өзектілігі: Жер ресурстары – кез келген халықтардың ұлттық құндылығы, елдің экономикалық әл-ауқат дәрежесінің негізгі көзі. Соның негізі қазақ жұртына, алдағы өсіп жетіліп келе жатқан жас ұрпақтары пайдаланылуы үшін мұрты бұзылмай жетуі керек. Бұл мақсатты негізге ала отырып, жұрттың барлық жер байлығын тиімді, жоспарлы түрде пайдалануды және сақтауға негізделген жер ресурстарын басқарудағы мемлекеттің атқаратын қызметі қалыптасады. Осы кезде халқымыздың қабылданған заңының 6-бабының 3-тармақшасында «Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады» деп аталып кеткен. Әлемдегі нарықтық жүйеде экономикалық тұрақтылықта жер қоры жылжымайтын мүлік объектісі, табиғи құралы, өндіріс ресурсы, кеңістіктің базисі. Алайда жер учаскелерін есепке енгізіп, санақ жүргізу, дәлірек айтсақ жер кадастрын жүргізу жер ресурстарын ұтымды және тиімді пайдаланудың басты атқаратын жұмысы болатыны айқын. Сондықтанда – Жер кодексінің жалпы ережелерін қолдану, жер пайдаланушылардың құқығын сақтау және жер ресурстарының қорын тиімді пайдаланудың түбірі ретінде саналады. Осылайша, бұл кезекте отанымыздағы жер кадастрының маңызды құқықтық жинақталу мен сақталу сұрақтары ескеріледі [1].

Зерттеу жұмысының мақсаты: Жер кадастрлық жұмыстарды жүргізуді және ұйымдастыруды геоақпараттық жүйелердің көмегімен жүргізуді қарастыру.

Зерттеу материалдары: мемлекеттік жер кадастры қағаз бетіне енгізіліп, жүргізіледі және ақпаратты реттеу, өңдеу мен архивтеудің электрондық жүйелерін қолдануды негізге ала отырып жүргізу. жер кадастрын атқару реттілігі Қазақстан Республикасының мемлекеттік заңдарында қарастырылған.

Жер кадастры Қазақстан Республикасының мемлекеттік жер қорының табиғи, шаруашылық сипатын, орналасқан жерін, жер учаскесін есепке алу мен бағалау басқа да керекті ақпараттар жүйесін жинақтайды. Жер кадастрындағы жер учаскелері мен жер ресурсының тиімділігі жайлы ақпараттар жер ресурсын дұрыс жоспарлауды және басқаруды ұйымдастыруға әсерін тигізеді. Жер пайдалану заңдарына қатысты, жер кадастрын ұйымдастыруды атқару жер ресурстарын басшылық ету жөніндегі құзырлы орталық орган мен соның жергілікті атқарушы органдар қатарында. Республикамыздың барлық өңірінде кадастрды атқару бір жүйеде іске асырылады және ол жер учаскелері жалпы ақпараттарды жинақтау, толықтыру, құжаттау, өңдеу, есеп жүргізу және сақталу жөніндегі хабарлы әрекеттер болып саналады. Жер учаскелерінің ақпараттық және далалық бейнелерін және өзгешеліктерді орнату мүмкіншіліктерін қалыптастыратын жер-кадастрлық карталары кадастрдың картографиялық түбір ретінде

ескеріледі. Жер-кадастр карталарының масштабы есепке енгізудің өлшем бірлігінің және кадастрды атқарудың өзіндік деңгейіне қарасты алынады.

Кадастрды автоматтандырылған жүйесін атқару кезеңінде картографиялық жалпылама геоақпараттық технологияларды пайдалану және қағаз көшірмелерін даярлаумен электрондық карта қалыпында жинақталады. Жер учаскелері негізінде ақпарат учаскелер мен жер алқаптарының шекарасы мен аулалары өзгеріске ұшыраған жүйелі түрде жаңаланады. Жер кадастр құжаттары есепке енгізілуі бүкіл этаптарында: базалық әр-мезгілде жаңартудан өтетін және әр жылы атқарылатын құжаттаманы енгізу.

Кесте 1

Жер кадастрын жүргізу үшін қажетті құжаттардың және жұмыстардың түрлері		
Жер учаскелерін тіркеу-зандық және нормативтік құжаттар, жер учаскелеріне құқықтарды рәсімдеу және табыстау тәртібі, құжаттардың рәсімі, жерлерді бөліп беру, шекараларды, аудандарды, алқап құралдарын бөлінуі және пайдаланудағы басқа шектеулерді анықтау, картографиялық жұмыстар	Жерлерді есепке алу-тіркеу мәліметтері, есепке алу және есеп беру құжаттары. картографиялық материалдар, бонитеттеу жерлерді бағалау мәліметтер, жер учаскелері, саннатары, алқап түрлері, құқық субъектілері бойынша есепке алуды жүргізу	Жерлерді бағалау жерлерді аймақтау, топырақтарды бонитеттеу, жерлерді бағалау әдістемесі, жерлерді есепке алу мәліметтері, топырақтық, геоботаникалық зерттеу, іздену материалдары.

Жер реформасының өсу кезеңінде республикада жер ресурстарын басқарудың жаңартылған жүйесін қалыптастыру керек. Осы кезде бүкіл мемлекеттік органдар, кәсіпорындар, ұйымдар жер ресурстарын басқару функцияларын атқаратын Республикалық жер ресурстарын басқару агенттігі жүйесінің бір бөлігі болып табылады. Жерді тиімді пайдалану жер қатынастарын өзгеріске ұшыраған мемлекеттік негізгі құрылғысы болады, бірақ профессор Ж.Т.Сейфуллин шығармаларында жазылғандай, реформа кезеңі соның функциялары мен жүргізу әдіс тәсілдері өзгеріске ұшырайды [2].

Қазақстан Республикасында кадастрлық бөлу жеке учаскелеріне кадастрлық номерлерді беру негізінде жұмыс жасалады. Орналасқан жерін анықтау мақсатында әрбір жер учаскесіне кадастрлық номерлер беріледі. Кейінірек құқық кадастрында қолданылатын есептік кварталдардың шекарасы сәулет және қала құрылысы органдарымен, жылжымайтын мүлікке құқықтарды және олармен жасалатын ақпараттарды мемлекеттік тіркеу органдарымен келісім шарт негізінде жер учаскесінің орналасқан жері облыстардың (республикалық маңызға ие қаланың, астананың) аудандардың (облыстар, маңызы бар қалалардың) уәкілетті органдары мәлімдейтін және жергілікті атқарушы органдар бекітеді [3].

Жер учаскелерінің кадастрлық номерлерін беру негізінде облыстарға, республикалық маңызы ие қалаларға, аудандарға және облыстық (аудандық) маңызы ие қалаларға жүктелетін кодтардың тізбектерін Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітеді.

Құқықтық кадастрда тиісте мемлекеттік тіркеуге енгізілген жылжымайтын мүлікке құқықтар, егер Жер кодексінде және басқа да заңнамалық актілерде басқаша негізделмесе, мемлекеттік тіркелген кезден бері қалыптасады.

Сондықтан да тіркеуден енгізілмесе, мемлекеттік тіркеу кезінде өтініш берілген кез ретінде қарастырылады. Электрондық тіркеу кезеңінде жылжымайтын мүлікке құқықтық мемлекеттік тіркеу кезі тіркеуші органның тіркелген тіркеу туралы хабарлама жіберуі

нәтижесінде қалыптасып өзгеріске ұшырауы немесе қорытындылай келе шынайы кезеңі ретінде саналады.

Жер ресурстарын басқарудың заманауи жүйесінің түбіріретінде Қазақстанның мемлекеттік жер кадастры болып есептеледі.

Әдебиеттер:

1. 1995 ж. 30 тамызында қабылданған ҚР Конституциясы – Астана: Жарқын, 2007. -86б
2. Сейфуллин Ж.Т., Сейтхамзина Г.Ж. Жер кадастрлық аймақтау, бағалау және жер салығын салу. – Астана: Парасат Әлемі баспасы, 2005. - [188 б].
3. Сейфуллин Ж.Т. Қазақстан Республикасының жер кадастры. – Алматы: КазНИИЭОАПК, 2000. [195 б].

ӨОЖ 635.657:631.5:631.445.41

НОҚАТ ӨСІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Алмеш А., 6B08112 - «Өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру технологиясы» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Тараз қ. almesh03@mail.ru

Асқанбек Ә.А., а/ш.ғ. магистрі, «Мелиорация және эргономия» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ. aikarela@mail.ru

Аннотация: баяндамада ноқат дақылының өсіру технологиясы жайында келтірілген. Ноқат – бұршақ тұқымдасына жататын бір, кейде көп жылдық өсімдіктер екендігі, сонымен қатар, ноқат өнімнің сапалы жоғары өнім беруі тікелей өсіру технологиясына байланысты болып келетіндігі және де баяндамада ноқатты себу тәсілінен бастап өсіру технологиясы мен әдістері айтылады. Ноқат өсіру технологиясының бірнеше түрлері бар, соның ішінде қатарлап егу әдісі сараланады.

Кілт сөздер: себу тәсілі, ноқат, тыңайтқыштар, суару, себу мерзімі.

Ноқат – өте бағалы бұршақтұқымдас дақылдардың бірі. Оны тамаққа, малға жем есебінде де пайдалануға болады. Сондай-ақ, ноқат консервісі өндірісте шығарылады, басқа да жолдармен халық арасында өнеркәсіпте көптеп қолданылады. Ноқаттан ұн да жасалады екен. Ол ұнды күнделікті тұрмыста тамаққа пісіріліп те, қуырып та пайдаланылады. Басқа да тамақ түрлерін жасауға болады. Диеата сақтауда іш құрылысын тазалауда, балалаларға аллергиялық ауру тудырмайтын таптырмаса дақыл. Медицина саласында да көп кездеседі [1].

Ал мал шаруашылығында ноқат жоғары ақуызды қоспа түрінде қолданылады. Сауын сиырының сүтін, сүттің майлылығын көбейтуге, жас төлдің, бордақыға қойылған малдың салмағын арттыруға, қойдың жүні мен салмағын өсіруге бірден-бір керекті мал азығы.

Биологиялық қасиеттеріне келетін болсақ, 5-6 градус суыққа шыдайды, бұршақтұқымдастар ішінде ең төзімдісі де осы ноқат дақылы. Оның биіктігі бар-жоғы 65-80 сантиметр ғана. Себілген жылдың ауа райына байланысты 80-110 күн аралығында өсіп-өнеді. Ең төмендегі дәнінің жерден биіктігі 20-28 сантиметр, кейде одан да жоғары болады. Бұл аталған дақылды комбайнмен ысырапсыз орып алуға болатындығын көрсетеді. Біздің жүргізген тәжірибеміз бойынша тау бөктеріндегі тәлімі сұр топырақты жерлерде оның орташа өнімі гектарына 22-24 центнерден айналды [1].

Ноқат тегіне 27 түр кірген. Оның тек біреуі ғана мәдени ноқат ауыл шаруашылығында себіледі. Қазақстанның барлық аймақтарнда ноқат фосфор тыңайтқыштырын қажетсінеді.

Тұқымды бактериялық тыңайтқыш- нитрагинмен өңдеу жақсы нәтижелер береді. Оны себуден бір ай бұрын енгізген жөн. Арамшөптермен қатты ластанған танаптарға ноқатты себуге дейін гербицидтер қолданған жөн: Немесе 3-6 жапырақ кезеңінде 0,5-1,0л/га мөлшерінде порметин гербицидімен бүркеледі [1].

Себу мерзімі ноқат астығының өнімділігі мен сапасына айтарлықтай дәрежеде әсер етеді. Дер кезінде және сапалы жүргізілген себу жұмысы ең алдымен тұқымның өнгіштігін арттыратын фактор болып келеді Себу мерзімі мен тәсілі, тұқымның сіңіру тереңдігі мен мөлшерін өзгерте отырып тұқымның сіңіру тереңдігі мен мөлшерін өзгерте отырып тұқымның өнуін тиімді реттейді. Өсімдіктің өніп, өсуіне жарық, жылу, ауа, су және қоректік заттар керек. Өсіп тұрған өсімдік табиғатпен тығыз байланысты. Егер осы көрсетілген факторлардың көбі немесе оның ішінара кейбіреулері кем болса, өсімдіктің өсу үдерісі бәсеңдеп, тек сол ең кем факторға сәйкес қана өседі және өнім береді, яғни кем факторды ешқандай басқа фактормен айырбастау мүмкін емес. Тұқымның өнгіштігі деп оның өсіп, әдеттегідей өсімдік беру қабілетін айтады. Ол стандарт талабы бойынша 10 күн ішінде анықталады. Өсу энергиясы деп өніп шыққан өсімдіктердің біркелкі тез өсуін айтады. Оны 3-4 күн ішінде анықтайды. Бұл әдістің егін орағына да пайдасы бар, яғни барлық өсімдіктердің бірдей пісуін қамтамасыз етеді [2].

Ноқаттың оңтайлы себу мерзімі 10-15 мамыр аралығы деп есептейді. Себебі мамыр айларында себу қабаты 8-10 градус болады, яғни өсімдік жаппай бір келкі көктейді. Еліміздің әр аймақтарына байланысты Ноқаттың мынадай оңтайлы себу мерзімдері бар: Қазақстанның солтүстік аймақтарына мамыр айының он күндігі, яғни 10-20 мамыр аралығы. Ал Оңтүстік облыстарда ерте жаздық астық дақылдармен бір мезгілде себу тиімдірек.

Ноқатты негізгі себу тәсілі қатарлап. Қатарлап себу суару кезінде арамшөптермен күрес кезінде оңтайлы болып келеді. Ноқат тұқымы себілгеннен кейін күтіп баптау шаралары жүзеге асырылады. Ноқаттың көктеуін жеделдету үшін танапты бұдырлы катоктармен тығыздау керек. Себуден кейін топырақ қабыршағы, арамшөптер жіпшелері пайда болса, оларды құрту үшін себу бағытына көлденең тармалау жүргізіледі [3].

Тұқым өнім бергенде жақсы күтіп бапталса жоғары өнім аланады. Ноқаттың біркелкі пісуі мен бұршаққаптарының жарылмауы егінді бір кезеңде жинауға мүмкіндік береді. Егер егістік арамшөптермен ластанған болса, онда бұршаққаптарды қоңырланғанда екі кезеңді яғни бөлектеп жинау тәсілін қолданған жөн. Дәнді астық комбайындарын басқа бұршақ тұқымдас дақылдарын жинауда қолданылатын қайта реттеу жұмыстарын ноқатты жинағанда қолданған абзал [4].

Әдебиеттер:

1. Мұсынов Қ.М., Әрінов Қ.К. Мұқатова Ш.Қ., Ысқақов М.Ә.- Өсімдік шаруашылығы өнімдерін сақтау және өңдеу технологиясы (Оқу құралы), – Астана, 2004.
2. Әрінов Қ.К., Мұқатова Ш.Қ., Мұсынов Қ.М.- Өсімдік шаруашылығы өнімдерін сақтау және өңдеу технологиясы практикумы. – Ақмола, 1996.
3. Мұсынов Қ.М. - Өсімдік шаруашылығы өнімдерін сақтау және өңдеу технологиясы (Дәрістер), – Астана, 2001.
4. Аринов К.К., Мукатова Ш.К., Мусынов К.М. Практикум по технологии хранения и переработки продукции растениеводства. – Ақмола, 1998.

УДК 631.6.02

НОВЫЕ КОНСТРУКЦИИ РЫБОПРОПУСКНЫХ СООРУЖЕНИЙ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В ВОДНОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Ағабек Н., студентка 4 курса ОП 6В08615-«Управление водными ресурсами»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз
Жоламанов Н.Ж., магистр, старший преподаватель кафедры «Водные ресурсы»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, Nurassa@mail.ru

*Аннотация: В научной статье приводятся сведения о новых конструкциях
рыбопропускных сооружений, применяемых в водном хозяйстве.*

Ключевые слова: рыбопропускное сооружение, гидроузел, бассейн, канал.

В Республике Казахстан интенсификация сельскохозяйственного производства на базе мелиорации земель получила широкое развитие. Оросительные системы, включающие гидротехнические сооружения и оросительную сеть, в результате эксплуатации которых могут возникнуть проблемы, связанные с конструкциями. Мы ниже представляем несколько новых конструкции гидротехнических сооружений применяемых в водном хозяйстве, полученные учеными Таразского регионального университета имени М.Х.Дулати.

Первая полезная модель относится к речным гидротехническим сооружениям, а именно к устройствам для пропуска рыбы из одного бьефа гидроузла в другой.

Известны рыбоходные шлюзы [1] содержащие участок реки, превращенный в камеру шлюза, верхнего оголовка, нижнего оголовка и обводного канала с затворами. Эти сооружения неспонтанного действия, но работа их циклична. В условиях малых рек шлюзовой камерой может быть участок реки по всей ширине. В составе больших гидроузлов шлюз можно построить на обводном канале (нерестово-проходные каналы). Общими недостатками вышеперечисленных рыбопропускных сооружений являются: значительная их длина и неудовлетворительные экономические показатели, трудность размещения входной части вблизи миграционного пути, что снижает эффективность их работы.

Известно также рыбопропускное сооружение [2], включающее размещенные между верхним и нижним бьефами гидроузла рабочую камеру с затворами, выходную камеру, рыбонакопитель и рыбонаправляющее устройство в виде лотка, выполненного в дне нижнего бьефа под острым углом к оси рыбонакопителя и примыкающего верховым концом к нему.

Недостатком этого рыбопропускного сооружения с рыбонаправляющим устройством является различное, не согласованное ориентирующее действие на рыб рыбонаправляющих лотков-прорезей, которые ориентируют рыб на движение по динамической оси потока. Из-за различной направленности этих двух, основных для рыб ориентиров, снижается эффективность привлечения рыб в рыбопропускное сооружение и, тем самым его производительность.

Цель полезной модели - усовершенствование и упрощение конструкции устройства, повышение эффективности привлечения рыб в рыбонакопитель.

Поставленная задача решается за счет того, что для гарантии надежной и устойчивой работы рыбопропускного сооружения, их делают лестничными в виде ступенчатых лотков [3]. Они состоят из отдельных бассейнов следующих размеров: ширина – 1,2...13,5, длина – 2...2,5м, глубина воды – 1,2...1,75м, перепад – 0,3-0,5м для осетровых и сазановых и 0,15...0,25м для судака, марийки, карася и т.д. В поперечных стенках, разделяющих бассейны, устраивают вливные отверстия, которые располагают поочередно то у правой, то у левой стенок (для осетровых – у дна, для сазанов – у поверхности). Размеры отверстий от 0,2х0,3 до 1х1,5м. А также для повышения эффективности привлечения рыб, дополнительно с обеих сторон ступенчатых лотков делают транзитную часть в виде быстротока. Это делается для рыб больших размеров, которые привыкли самостоятельно выбираться по гладкой поверхности вверх.

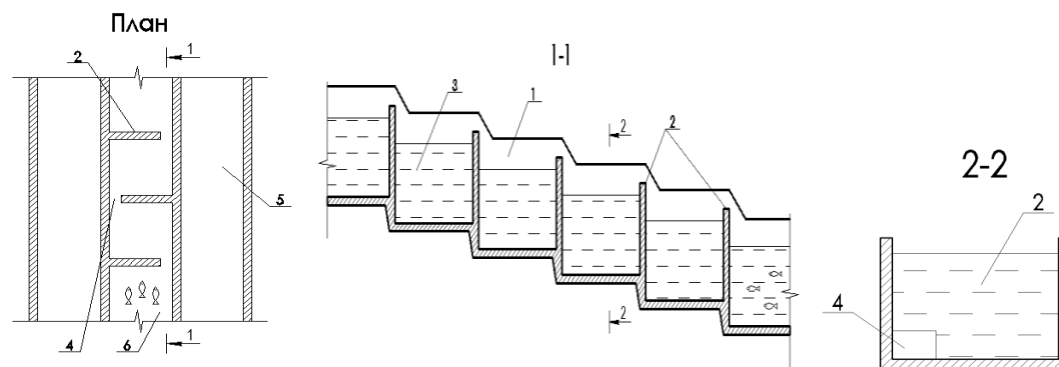
Требуемый результат достигается путем устройства рыбопропускного сооружения лестничными в виде ступенчатых лотков, состоящие из отдельных бассейнов следующих размеров: ширина – 1,2...13,5, длина – 2...2,5м, глубина воды – 1,2...1,75м, перепад – 0,3-0,5м для осетровых и сазановых и 0,15...0,25м для судака, сельди и т.д, а также в поперечных стенках, разделяющих бассейны, устраивают вливынные отверстия, которые располагают поочередно то у правой, то у левой стенок (для осетровых – у дна, для сазанов – у поверхности). А также для повышения эффективности привлечения рыб, дополнительно с обеих сторон ступенчатых лотков делают транзитную часть в виде быстроготока для рыб больших размеров, которые привыкли самостоятельно выбираться по гладкой поверхности вверх [3].

На рис.1 приведен план рыбопропускного сооружения в виде ступенчатых лотков, в разрезе I-I продольный профиль и II-II поперечный разрез ступенчатого лотка.

Рыбопропускное сооружение состоит из продольной стенки 1, поперечной стенки 2, ступенчатых лотков 3, вливынных отверстий 4 и транзитной части с обеих сторон ступенчатых лотков в виде быстроготока 5.

Устройство работает следующим образом.

Устройство рыбопропускного сооружения сделанные лестничными в виде ступенчатых лотков 3, состоящие из продольных 1 и поперечных 2 стенок делается для успешного прохождения рыб из одной стенки к другой. Вливынные отверстия 4, устраиваемые в поперечных стенках 2, располагаемые поочередно то у правой, то у левой стенок - благоприятно действуют для миграции рыб вверх по течению. Транзитная часть в виде быстроготока 5 с обеих сторон ступенчатых лотков устраивается для рыб больших размеров, которые привыкли самостоятельно выбираться по гладкой поверхности вверх, не попадая в бассейн-лотки (ступенчатые лотки).



Цель полезной модели - усовершенствование и упрощение конструкции устройства, повышение эффективности привлечения рыб в рыбонакопитель.

Поставленная задача решается за счет того, что для гарантии надежной и устойчивой работы прудкового рыбопропускного сооружения, их делают несколько больше, чем бассейны в лестничных рыбопропускных сооружениях. Между прудками устраивают соединительные каналы, падение уровня которых в зависимости от вида рыб назначают в пределах 0,4-1,66 м. Такие рыбопропускные сооружения, разработанные в скальном грунте или построенные и вымощенные камнем, напоминают горные речки с плесовыми углублениями, работают как горные речки с плесовыми углублениями, т.е. как естественные речки с небольшой уклоном [4].

Требуемый результат достигается путем устройства прудкового рыбопропускного сооружения в виде бассейнов-прудков размером $b \times l \times h = 3 \times 5 \times 1,5$ м (где b – ширина, l – длина и h – глубина бассейна-прудка). Между прудками устраивают соединительные каналы, падение уровня которых в зависимости от вида рыб назначают в пределах 0,4-1,66 м. На построенных прудковых рыбопропускных сооружениях преодолевается напор от 3 до 22 м, глубина соединительных каналов 0,6...0,75 м.

Прудковое рыбопропускное сооружение состоит из гидроузла, устье рыбопропускного сооружения (вход), бассейна прудка, соединительных каналов 4 и выходной оголовки.

Устройство работает следующим образом.

Прудковое рыбопропускное сооружение расположенное возле гидроузла, в верхнем бьефе через устье рыбопропускного сооружения (вход) пропускает рыб в бассейны прудка разных напоров, увеличивающийся с каждым бассейном, соединительными каналами между бассейнами и в выходной оголовке рыбы благополучно преодолевая напор нескольких метров, спокойно продолжают свой путь далее против по верхнему течению реки.

Осуществление предлагаемых устройств вполне возможно с использованием имеющихся технических средств на основе современного уровня техники и знаний, так как конструкция прудкового рыбопропускного сооружения довольна проста, а реализация подобных устройств давно и хорошо освоена соответствующими предприятиями различных уровней.

Литература:

1. Розанов Н.П. и др. Гидротехнические сооружения. – М.: Агропромиздат, 1985, С.373-375, рис. 13.9
2. Шкура В.Н. Рыбопропускные сооружения низконапорных гидроузлов. Новочеркасск.: Дон, 1979, С.24-65.
3. Жоламанов Н.Ж., Койбаков С.М., Джолдасов С.К. и др. Рыбопропускное сооружение. Полезная модель №3883 от 05.12.2018г.
4. Жоламанов Н.Ж., Койбаков С.М., Джолдасов С.К. и др. Прудковое рыбопропускное сооружение. Полезная модель №4098 от 05.12.2018г.

УДК 612.014.4:628.032

СОВРЕМЕННОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕ ТРАДИЦИОННОГО ОТОПЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ СОЛНЕЧНОГО КОЛЛЕКТОРА (на примере таунхауса, г.Тараз)

Смагулова С., студентка 4 курса группы 6В07315 ИСиКЗиС, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, Sarrasarra325@gmail.com

Камкабаев М., студент 1 курса группы 6В07303 ПЗиС, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз

Дуйсенбаева С.Т., доцент кафедры «Строительство и производство материалов», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, saule631105@mail.ru

Аннотация: в этой статье обсуждаются использование не традиционного отопления на основе солнечного коллектора, проблемы отходов от отопления жилых домов, выброс отходов в окружающую среду, так же, методы и способы борьбы с экологическими проблемами.

Ключевые слова: Отопление, солнечный коллектор, таунхаус, выгода, окружающая среда,

На сегодняшний день насчитывается 8млрд людей, но темп роста населения составляет 0,9% в год, таким образом, к 2050 году предполагаемая численность людей составит 9,7млрд. Людей становится больше и продолжительность жизни людей также растет средняя продолжительность жизни людей к 2015 году составила 68 лет, а к 2019 она составила уже 72 года. Людей становится больше, и живут они дольше [1].

Для удовлетворения потребностей большого количества людей нужно и большое количество ресурсов. С 1990 года было утрачено около 400 млн гектаров леса. В 2021 году составило 96,9 млн баррелей в сутки, что на 5 млн б/с больше, чем в 2020 году.

Я считаю, что мы близки к экологической катастрофе, с которой придется встретиться нашим детям и внукам, ресурсы нашей земли не вечны, я считаю, что люди должны беречь природу и заботиться об экологии, цель моего доклада это показать один из возможных видов заботы о нашей

экологии. Альтернативная энергия менее мощная и менее стабильна, однако она решает большое количество экологических проблем.

Так как строительство тесно связано с людьми и их потребностями, инженеры должны проектировать экологически чистые дома это способствует здоровью хозяев дома, а также защищает нашу планету от излишнего строительного мусора [1].

Отоплением жилого здания, в Казахстане принято использовать местное отопление на основе домашней катальне или печи, обычно мы обогреваем дома газом, жидким или твердым топливом (дровами, углем природным газом) или же в домах используют центральное отопление. Центральное отопление в городе Тараз это — ТЭЦ они используют традиционные методы нагрева с помощью жидкого и твердого топлива. Но с 2015 года они начали использовать и биотопливо. Однако традиционные виды отопления являются источником загрязнения воздуха. Одним из лучших способов экологичного и экономически доступного отопления является солнечное отопление с помощью солнечных коллекторов. Солнечная энергия доступна и не иссекаема [2].

Если на крыше достаточно места и крыша ориентирована на солнечную сторону, лучше всего установить солнечные коллекторы, которые хорошо нагревают кулер в солнечную погоду. Известно, что даже в морозный солнечный день вода в трубках коллектора быстро закипает. Летом коллекторы эффективно нагревают воду для бассейнов и душевых на пляжах, мытья машин и технологических нужд. Тридцать тюбиков могут нагреть до 300 литров воды, чего достаточно для нужд всей семьи в летний период. Но законы природы не меняются. Зимой, когда для обогрева дома требуется тепло, очень мало солнечных дней. Тепловые характеристики солнечного коллектора резко снижаются. Если поставить на крышу несколько коллекторов, то общая тепловая мощность системы увеличится. Но тогда надо спрогнозировать, куда летом положить массу кипятка.

Преимущества: альтернативные и бесплатные источники солнечного отопления здания, нагрев воды (или охлаждающей жидкости) для сбора тепла в буферном резервуаре. Это бесплатный способ дополнительного нагрева воды для подачи в контуры теплого пола и радиаторов или в бытовую сеть. При необходимости мощность коллектора увеличивается. Имеется возможность интеграции автоматики Солнечной системы в системы теплоснабжения с современным котлом или тепловым насосом [2].

Недостатки: возможность перепроизводства горячей воды летом, тепловая мощность зависит от климатических условий и времени года, требуется место для установки на крыше или стене дома, места для автоматики, насосов, буферных резервуаров и котлов косвенного нагрева.

Вакуумный коллектор (преобразователь солнечной тепловой энергии) обеспечивает накопление солнечного излучения в любую погоду, независимо от температуры наружного воздуха. Коэффициент поглощения энергии такими коллекторами составляет 98% на 10%. Солнечные коллекторы обычно устанавливаются непосредственно на крыше зданий, чтобы максимально использовать площадь крыши для сбора энергии. Коллекторы устанавливаются под любым углом, от 5 до 90 градусов [2].

Для примера способа отопления я взяла двухэтажный бескаркасный таунхаус в городе Тараз. Состоит из 4 блоков, 4 квартир, размер моего здания. 42 x 18 x 9,1. длина каждого блока (10500 мм.) высота каждого слоя. (3м.) высота полов (300 мм.)

Первый этаж состоит из гаража, кухни, двух ванных комнат, веранды гостиной и офиса. Второй этаж состоит из 3 спален, 2 ванных комнат, большого зала и большого коридора.

Площадь первого этажа здания 610 м² (рис.1), площадь второго этажа здания 630 м², а общая площадь одной квартиры 360 м². 2, в каждой квартире 6 комнат [3].

Фасад красный кирпич, внутренняя отделка штукатурка окрашена в белый цвет.

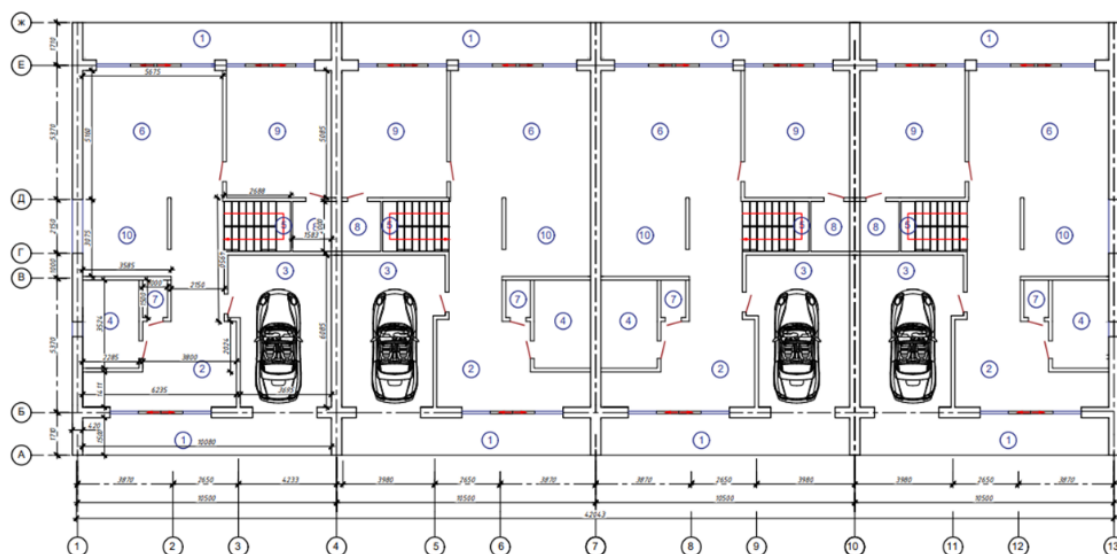


Рисунок 1. План первого этажа
Таунхаус расположен в городе Тараз по адресу Ташкентская улица 7.

Климатическая характеристика района приводится по результатам наблюдений метеорологической станции города Тараз. Рабочий район относится к IV климатическому подрайону.

Климат характеризуется большими колебаниями годовых и суточных температур воздуха, абсолютными величинами, достигающими -41 , $+44^{\circ}\text{C}$, очень суровыми и относительно короткими морозными зимами и продолжительным, жарким и сухим летом, частыми пыльными бурями. Самая холодная пятидневная средняя температура составляет $0,92 - 26^{\circ}\text{C}$ (расчетная зимняя температура).

Несущая стена из Пено блока (420 мм), перегородки из гипсокартона (150 мм),

Система отопления в моем проекте двухтрубная тупиковая

Отопление - естественное отопление помещений с целью компенсации теплопотерь и поддержания температуры на заданном уровне, отвечающей условиям теплового комфорта и/или требованиям технологического процесса [4].

В проекте 12 радиаторов на 2 этаже каждой квартиры, 48 на 2 этаже и 10 радиаторов в каждой квартире на первом этаже. во всем здании 88 алюминиевых радиаторов, труба в здании диаметром 25 мм и 100 ручных вентилях.

* длина расчетного участка- l , м; $l = 125\text{M}$

* диаметр трубы- d , мм; $d = 25\text{ мм}$

* заданная скорость охлаждения- u , мм; $u = 0,5$

При использовании солнечного коллектор, площадью 1м^2 сможет нагреть воду на один градус: $1000\text{ Вт} / 1,16\text{ Вт} = 862,07\text{ кг}$ воды.

Солнечный коллектор, площадью 1м^2 сможет нагреть воду на один градус: $1000\text{ Вт} / 1,16\text{ Вт} = 862,07\text{ кг}$ воды.

Технико-экономические расчеты по действующим солнечным системам показывают, что при существующих ценах на органическое топливо, увеличивающихся последние годы, срок окупаемости гелиоустановок с учетом эксплуатационных затрат составляет от 2 до 5 лет, в то время как срок их службы 25-30 лет. Таким образом, использование системы после срока её окупаемости дает возможность получать всю вырабатываемую солнечной установкой энергию бесплатно!

При этом гелиоустановки являются экологически чистым источником энергии, к которому можно, в отличие от традиционных котельных, применить термин «срок окупаемости затрат» [4].

Существенное уменьшение затрат на горячее водоснабжение, обогрев дома или любого другого здания. Учитывая климатические условия города Тараз в год, насчитывается 3563 часов солнечного света (около 296 солнечных дней в году) мы можем обеспечить данный Таунхаус горячей водой и отоплением в летний, осенний и весенний период и уменьшить затраты на отопление до 75% зимой

Мы можем использовать центральное отопление как основной источник отопления так как он не зависит от природных условий, но и хорошо экономить на солнечных коллекторах.

Литература:

1. Дуйсенбаева С.Т., Турекельдиева Р.Т. Учебное пособие по дисциплине «Изменение климата и «зеленая» экономика» Тараз 2021 76 с.
2. Электронный ресурс: <https://www.knauf.kz/dokumenty/tehnicheskie-dokumenty>
3. СП РК 4.02-101-2012 «Отопление, вентиляция и кондиционирование воздуха» Астана 2018. 74 с.
4. СН РК 3.02-01-2011 «Многokвартирные жилые здания» Астана 2015. 20 с.

УДК 666.013

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ ПРОИЗВОДСТВА КЕРАМИЧЕСКОЙ ЧЕРЕПИЦЫ

Садуова А., студентка 4 курса 6В07317 «АЖиОЗ», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, caduova@mail.ru

Султанаев К.Т., к.т.н., доцент, заведующий кафедрой «Архитектура и строительное производство», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, sultanaevk@mail.ru

Аннотация: в этой статье обсуждаются необходимость увеличения строительных материалов, отличающихся высокой архитектурой выразительностью, к которым относятся керамическая черепица.

Ключевые слова: бой кирпича, переработка, керамическая черепица, компоненты, температура, прокатка.

Формование, сушка и обжиг керамической черепицы

Готовая сырьевая смесь из бункера запаса через питатели подается на пресс для формования двойной подовой черепицы.

Параметры формирующей установки:

1. Производительность, шт/ч - 400
2. Номинальные размеры черепицы в сыром виде, мм
длина 415 ± 5
ширина 330 ± 3
высота 50 ± 2
толщина 10 ± 2
3. Скорость прокатки, м/с – $5,7 \cdot 10^{-2}$
4. Частота профильного вала C^{-1} (об/мин) – 0,8
5. Частота вращения вала рыхлителя, C^{-1} (об/мин)

6. Вращение вала профильного по отношению к направлению движения прокатки черепицы - попутное

7. Вращение вала рыхлителя по отношению к направлению движения прокатки черепицы - вертикальное.

Для определения сырцовой прочности разработана программа на ЭВМ на языке Pascal.

Отформованная черепица с помощью отводящего конвейера направляется для укладки в сушильные вагонетки. Сушку черепицы производят в противоточных туннельных сушилках при температуре 100-120⁰С в течение 2-3 часов. Туннельная сушилка представляет собой камеру длиной – 24 м, шириной - 1,2 м, высотой - 1,75 м, в сушилке вмещается - 21 вагонетка длиной - 1,3 м, шириной - 1,1 м, высотой - 1,6.

Высушенную черепицу до остаточной влажности 2 % укладывают в обжиговые вагонетки попарно, располагая одну черепицу напротив другой.

Высота осадки – 1,0 м. На одну вагонетку укладываются –100 шт черепицы.

Для разработки правильного режима обжига необходимо исследовать и изучить изменение тепло физических изделий отформованных на основе принятого состава масс при обжиге.

При нагреве модельных образцов толщиной 10 мм, были определены коэффициенты температуропроводности, теплообменных критериев при скоростях нагрева 100, 200, 300, 400 ⁰С.

Общим для всех проведенных экспериментов следует считать наличие участков на кривых изменения перепадов температур между центром и поверхностью исследуемых образцов, кривых зависимостей эффективных коэффициентов температуропроводности и внешнего теплообмена, теплообменных критериев от температуры.

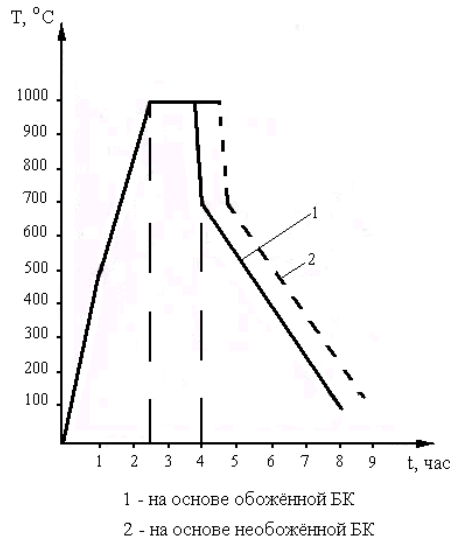


Рисунок 1. Изменение тепловых характеристик и критериев подобия исследуемой массы от температуры обжига

При расчетах кривых нагрева керамических черепиц применялись в основном критерии Фурье и БиО[1].

$$F_0 = \frac{(a_{эф} \cdot \tau)}{R^2}$$

где $a_{эф}$ - эффективный коэффициент температуропроводности;
 τ – время, час;

R – характерный размер тела, по которой на основе теории подобия;

$F_0 = F_0 = F_0 = \text{idem}$ определяли время нагрева до требуемой температуры

Регулируемая скорость нагрева и стационарной тепловой поток устанавливается при $T = 400\text{ }^{\circ}\text{C}$.

Второй участок: от температуры $400\text{ }^{\circ}\text{C}$ до температуры $550\text{ }^{\circ}\text{C}$ характерна незначительно и по стенным снижением численных значений и теплового критерия Фурье.

Третий участок: в области эндотермического эффекта $670\text{--}720\text{ }^{\circ}\text{C}$ характерен тем, что в нем возникают большие перепады температур и F_0 достигают линиям значений.

Четвертый участок температурной кривой характерен возрастанием численных значений эффективного коэффициента теплопроводности и F_0 и умении критериев БиО и коэффициента внешних теплообмена, что свидетельствует о выравнивании температурного поля в модельном образце.

По экспериментальным данным предельной скоростью нагрева исследуемой массы является скорость $500\text{ }^{\circ}\text{C/ч}$, максимально допустимый период температур $35\text{--}40\text{ }^{\circ}\text{C}$.

Согласно представленному режиму следует быстрый подъем температуры до $500\text{ }^{\circ}\text{C}$ за 1 час скорость подъема $500\text{ }^{\circ}\text{C/ч}$, затем с 500 - до $1000\text{ }^{\circ}\text{C}$ – 1,5 часа скорость подъема – $300\text{ }^{\circ}\text{C/час}$, выдержка при $1000\text{ }^{\circ}\text{C}$ – 1 час для выравнивания температур на поверхности и в середине образца. После выдержки следует быстрое охлаждение до $700\text{ }^{\circ}\text{C}$ со скоростью $600\text{ }^{\circ}\text{C/час}$, затем с $700\text{ }^{\circ}\text{C}$ до $1000\text{ }^{\circ}\text{C/ч}$ охлаждение за 4 часа со скоростью $150\text{ }^{\circ}\text{C/час}$. Общее время одного цикла обжига керамической черепицы составляет 8 часов.

Как показывают исследования на качество изделий большое влияние оказывает температурно-газовый режим, получение заданных физико-технических свойств. При этом, следуя рекомендации ряда работ обжиг в туннельной печи вели по следующим режимам: период обжига предшествующую спеканию и на стадии охлаждения поддерживали окислительную газовую среду, а при непосредственном спекании – восстановительную.

Позонное регулирование температурного и газового режима печи осуществляли преимущественно горелочными устройствами путем изменения их производительности и коэффициента избытка воздуха.

1.1 Обжиг черепиц производят в туннельной печи при максимальной температуре $980\text{--}1000\text{ }^{\circ}\text{C}$ с выдержкой 15-20 мин.

1.2 Параметры туннельной печи:

- длина печи – 36м
- ширина - 1,0м
- высота – 1,47м

В печь загружаются 18 вагонеток

Параметры вагонеток:

- длина – 1,3м
- ширина – 1,1м
- высота – 0,47м

Согласно разработанному режиму обжига в туннельной печи предусмотрены зоны спекания, зона выдержки при максимальной температуре, зона быстрого и окончательного охлаждения. На основании проведенных исследований были проведены полупромышленные испытания разработанных составов керамической черепицы в условиях АО «Жамбыл гипс» г. Тараз[2].

Режим обжига черепиц опробован в промышленных условиях цеха огнеупорных изделия АО «АқКірпіш» и разработаны временные рекомендации (с. Аса Жамбылской области) .

На основании разработанной схемы подготовки сырьевых материалов, перемешивания, формования, сушки, обжига разработан технологический регламент по производству керамической черепицы мощностью 30000 м^2 в год в г. Тараз .

Варку фриттованной глазури производят в ванной стекловаренной печи, отапливаемой природным газом. Суточная производительность печи – 300 кг фритты. Температура варки глазури – $1400\text{ }^{\circ}\text{C}$. Температура выработки – $1200\text{--}1220\text{ }^{\circ}\text{C}$. Фритту размалывают совместно с 5

% глины в шаровой мельнице мокрого помола ТММР - 1000 емкостью 0,5 м³. Время помола глазури – 8 час. Затем шликер сливают с помощью насоса в емкость с пропеллерными мешалками. Глазурь наносится не поверхностью керамических черепиц с помощью пульверизатора.

Технико–экономическая эффективность производства черепицы

Сметно-финансовый расчет себестоимости 1м² керамической черепицы выполнен на годовую программу 30000м²шт в год. Цены на сырье, топливо и другие затраты приняты на 1.01.2020 г. Расчет себестоимости керамических черепиц произведен для состава, мас. %: бой кирпича – 60, Ленгерская глина – 30, стеклобой – 10, обожженной при 950 °С.

Литература:

1. Сайбулатов С.Ж., Станевич В.Т., Калмыкова Л.Ф., Баттаков Е.Е. Исследование технологических параметров производства и эксплуатационных характеристик черепицы из отходов угледобычи //Комплексное использование минерального сырья, 1994, №6, С 85-88.
2. Сулейменов Ж.Т., Сагындыков А.А. Строительные материалы на основе местного сырья и отходов. // Жамбыл, 1992, 82 с.

УДК 514.1

КЕРЕМЕТ ҚИСЫҚТАР. КОНУС. КОНУСТЫҚ ҚИМАЛАР

Кәрібай Б., ББ 6В07318- «Қалалық орта сәулеті» 1 курсстуденті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., balkerimkaribaeva@gmail.com
Сейткасымова С.А., «Сәулет және құрылыс өндірісі» кафедрасының оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., seytkasymova@mail.ru

Аннотация: бұл жұмыста қисықтардың практикалық құрылысына назар аударатырып, материал жинақталған, қисықтардың қасиеттерін өмірде қолдануға көп көңіл бөлінген. Қисықты зерттеуді екі бағытта қарастырылған: -анықтамасы мен қасиеттері; - практикалық қолдану.

Түйінді сөздер: конус, конустық қималар, нүкте, шеңбер, эллипс, гипербола, бет, қисық, жазықтық, парабола.

Конус (грек тілінен аударғанда - khonevos "конус") - бір нүктеден (конустың жоғарғы жағынан) шығатын және тегіс бет арқылы өтетін барлық сәулелерді біріктіру арқылы алынған дене (сурет 1).



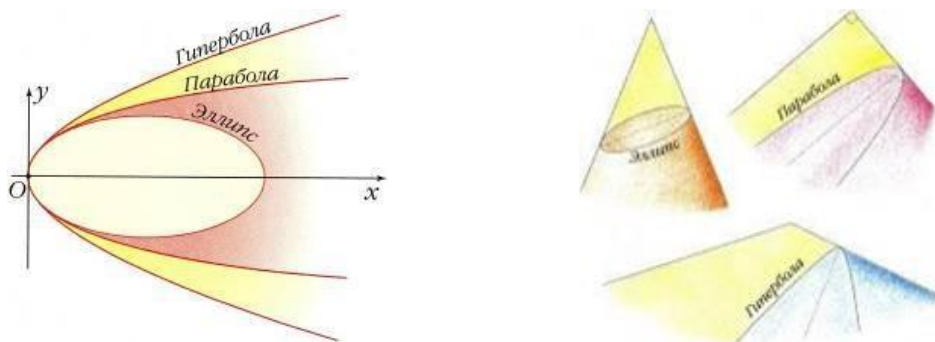
Сурет 1.

Кейде мұндай дененің барлығын біріктіру арқылы алынған бөлігі конус деп аталады жазық беттің төбесі мен нүктелерін байланыстыратын сегменттер (соңғысы бұл жағдайда конустың табаны деп аталады, ал конус осы табанына тірелген деп аталады). Сондай-ақ, бұл тікбұрышты үшбұрышты оның бір катетінің айналасында айналдыру арқылы алынған дене деп айтуға болады. Егер конустың табаны көпбұрыш болса, онда мұндай конус пирамида болып табылады [1].

Бүкіл конус мыналардан тұрады төбесі ортақ екі бөлік. Қағаз парағынан бір бөлігін орауға болады.

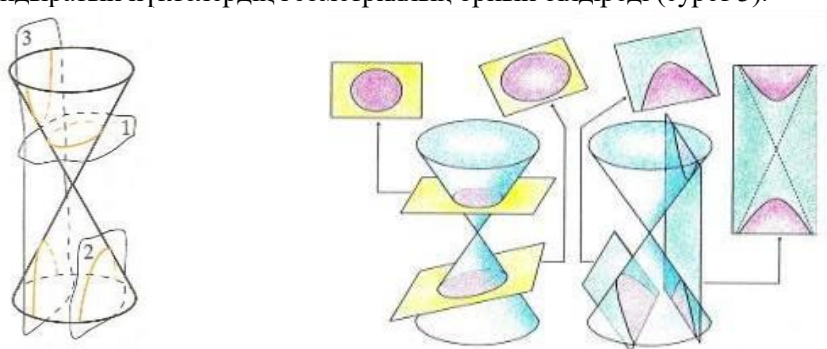
Математиктер конусты былай анықтайды. Оның ортасынан шеңбер мен нүкте алыңыз. Бұл нүкте конустың - төбесі. Шеңбердің барлық нүктелерін төбемен байланыстыратын түзулерді жүргізе отырып, біз конустық бет аламыз. Конусты шеңбер бойымен жазықтықпен кесіп өтуге болады. Егер көлденең қиманың жазықтығы қисайса, онда біз эллипс аламыз (1 жазықтық). Жазықтықтың көлбеуін арттыра отырып, біз ұзартылған эллипстерді аламыз. Ақыр соңында эллипс параболаға айналады. Бұл жағдайда біз әлі де конустың бір "жартысына" (2 жазықтық) тиеміз. Жазықтықты одан әрі еңкейту арқылы біз екінші "еденді"декесіп өтеміз [1]. Екі тармақ пайда болады, парабола гиперболаға өтеді (3 жазықтық) (сурет 2).

Барлық керемет қисықтар- эллипс, гипербола және парабола жалпы қасиетімен біріктіріледі. Олардың әрқайсысын конустың жазықтықпен қиылысуында алуға болады. Сондықтан оларды *конустық қималар* деп атайды [2].



Сурет 2.

Конустық қималар - жазық қисықтар, олар түзу дөңгелек конустың оның төбесінен өтпейтін жазықтықпен қиылысуымен алынады. Аналитикалық геометрия тұрғысынан конустық қима екінші ретгі теңдеуді қанағаттандыратын нүктелердің геометриялық орнын білдіреді (сурет 3).



Сурет 3.

Конустық қималар көбінесе табиғат пен техникада кездеседі. Мысалы, күнді айналып өтетін планеталардың орбиталары эллипс тәрізді. Шеңбер-үлкен осі кішіге тең эллипстің ерекше

жағдайы. Параболалық айна оның осіне параллель түсетін барлық сәулелер бір нүктеде (фокуста) жиналатын қасиетке ие. Бұл параболалық айналар қолданылатын рефлекторлық телескоптардың көпшілігінде, сондай-ақ радиолокациялық антенналарда және параболалық рефлекторлары бар арнайы микрофондарда қолданылады. Параболалық рефлектордың фокусына орналастырылған жарық көзінен параллель сәулелер сәулесі шығады. Сондықтан қуатты прожекторлар мен автомобиль фараларында параболалық айналар қолданылады [2].

Гипербола көптеген маңызды физикалық қатынастардың графигі болып табылады, мысалы, Бойль Заңы (идеал газдың қысымы мен көлемін байланыстырады) және тұрақты кернеу кезінде қарсылық функциясы ретінде электр тогын беретін Ом заңы.

Конустық қималардың ашушысы Платонның шәкірті және Александр Македонскийдің мұғалімі Менехм (б.з. д. 4 ғ.) болып саналады. Менехм текшені екі есе көбейту мәселесін шешу үшін Парабола мен эквивалентті гиперболаны қолданды.

Әдебиеттер:

1. А.И. Маркушевич «замечательные кривые». – Москва: Наука. - 1978г.
2. <http://www.college.ru/mathematics/>

УДК 004.43; 519.768; 811.93

СПОСОБНОСТИ PYTHON И ВЛАДЕНИЕ ИНФОРМАЦИЕЙ

Акилов Е., студент 2 курса специальности «Автоматизация и информатизация в системах управления», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз,
eraliakylov@gmail.com

Амиров И., преподаватель кафедры «Автоматизация и телекоммуникация», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, isatay.amirov@mail.ru

Аннотация: в этой статье говорится о Пайтоне, что это за язык программирования, зачем он нужен, для чего его применяют и его потенциал. Так же расскажу что такое Парсинг.

Ключевые слова: Python, скрипт ,код, приложение, программа, Пайтон, машинный язык, разработка, компьютер, программист.

Python – это один из широкофункциональных, многофункциональных языков программирования и на Пайтоне пишут очень уж многие вещи. Язык этот общего назначения, означает это то, что он может использоваться для создания различных программ и он не специализируется в одной только отрасли, а применяется широко и почти во всех сферах. Язык по многим оценкам считается самым распространенным и легким в использовании, порог вхождения низкий, поэтому ты, amigo, легко поймешь его.

Python применяют в самых разных задачах визуализация данных, анализация данных, тестирование, искусственный интеллект, машинное обучение, автоматизация процессов.

Поэтому его и называют языком общего назначения. Не все языки считаются языками общего назначения например как SQL, который является целевым языком для реляционных баз данных. Для чтения скрипта в Python используют отступы, благодаря этому код становится легко читаемым. Язык можно запускать на Linux, macOS, Windows без каких-либо проблем [1].

Python это - высокоуровневый язык, означает, что максимально приближен к человеческому языку, кратко дает команду компьютеру, а на высокоуровневом придется писать со всеми подробностями каждое действие, так же что тебе не придется в деталях знать, как работает компьютер, тебе не нужно будет понимать как работает процессор, да и с памятью не придется работать, ведь это происходит автоматически и не придется предварительно выделять, освобождать – спасибо «спасибо встроенному сборщику мусора».

Интерпретируемый – когда ты напишешь свою первую программу, тебе после не придется преобразовывать, изменять его ради компьютера в машинный язык. Да – да, компьютер сам по себе твою писанину не поймет поэтому и используется интерпретатор Пайтона, который построчно превращает твой код в машинный, а в компилирующих языках происходит немного иначе, там компилируется весь исходный код полностью перед выполнением [1].

Python простой скриптовый язык, поэтому на нем пишут много всяких автоматизированных скриптов. Это можно считать не чисто программистскими так скажем, а как бы это то что люди делают что то руками, все это можно автоматизировать. В подавляющем большинстве случаев этой работой занимаются AutomationQA, DevOps, DataScience все где есть автоматизация всегда рядом будет Python. Уже на сегодняшний момент так, что он настолько удобен, что когда вы захотите что либо автоматизировать, то в голову сразу должно приходить Python. В нем достаточно множество библиотек, практически на все случаи жизни. Помимо всех профессий, которые являются не чисто программистскими, есть одно направление программистское для питона, то есть разработчики которые разрабатывают Web приложения, часть бекенда в основном это та часть где благодаря скрипту сайты, приложения функционируют, так скажем это копот машины. Их разрабатывают пишут с помощью двух фреймворков, такие как Django и Flask. Тут Python является конкурентом для языков программирования как Php, Java, NodeJs есть и другие языки, но в основном на этих языках пишут бекендовскую часть сайтов и Python очень хорошо конкурирует против этих языков, благодаря своей простоте, универсальности и распространенности. Ведь тем больше пишут на этом языке, тем

востребованнее становится, язык будет так дальше развиваться, улучшаться что будет охватывать все большие и большие ниши [2].

Что интересно, начальная заработная плата junior специалиста 500 тыс тг, middle специалиста 1 млн, а senior специалиста 2 млн. Это все конечно будет зависит в какой именно направлении работаете, это медиана по всем направлениям со знанием Пайтона. В среднем в Америке программисты на Python зарабатывают 300 тыс долларов в год, тогда как Js разработчики зарабатывают 200 тыс долларов, Java разработчики 400 тыс долларов в год.

Сколько нужно времени для изучения Python? Ну, если вам интересны базовые основы основ языка программирования Пайтон, то обучение займет не больше месяца при регулярной практике. Ну а если вы хотите разрабатывать сложные приложения, писать сложные скрипты, то тут нужны уже не одни две месяцы, а год как минимум, придется обучиться основам языка, после окружающее пространство, библиотеки основные подучить, API, Базы данных, GIT, алгоритмы и много много практики

Python Developer пишет коды, создает и тестирует приложения, корректирует, исправляет ошибки, запускает и сопровождает созданные им на «Пайтоне» программные продукты.

Python был создан в 90-х годах двадцатого века голландским разработчиком Гвидо Ван Россум. Несмотря на такой для языков программирования возраст, «Пайтон» и сейчас уверенно занимает верхние строчки мировых рейтингов популярности, так же он все равно считается молодым языком программирования (индекс [TIOBE](#), индекс [PYPL](#), [IEEE Spectrum](#) и др.). Пайтон используют такие компании, гиганты как Mail.ru (VK), Google, Яндекс, Pinterest, Youtube, Intel и Microsoft, NASA, и многие другие крупные компании [3].

Сильные стороны Python:

- расширяемость языка, интеграция с C/C++;
- легкий, понятный синтаксис, поддержка Unicode;
- кроссплатформенность;
- динамическая типизация;
- быстро создавать сложный код;
- большое количество библиотек, на все случаи жизни;
- можно применять везде;
- его можно свободно, бесплатно скачать из интернета;
- большое сообщество грамотных программистов.

Пайтон считают медленным языком. Производительность Пайтона в несколько раз ниже, чем у более молодых языков. Но тем не менее это незаметно, разница 0,1 сек вместо 0,001 секунды.

Определение парсинга звучит так синтаксический сбор текста информации, ну а простыми словами это способ собрать огромные объемы информации и что важно сделать это быстро. Пример: собрать информацию о стоимости недвижимости, отслеживать стоимость товаров то есть сфера парсинга огромна.

Можно парсить разными языками программирования, просто пайтон это легкий язык и выше я уже перечислял его преимущества. В нынешнее время добыча информации играет важную роль и благодаря парсингу этим можно заниматься без труда, а главное быстро и удобно. Все же не зря сказано, тот кто владеет информацией, тот владеет всем миром. Так вот этот парсинг помогает нам с этим. Для парсинга есть множества библиотек Selenium, lxml, requests, BeautifulSoup для каждого случая используется своя удобная библиотека. О парсинге можно говорить много, но лучше всего это попробовать что либоспарсить своими руками и почувствовать себя истинным творцом. Программистом [3].

Литература:

1. <https://mchost.ru/articles/chto-takoe-python/>
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Python>
3. <https://aws.amazon.com/ru/what-is/python/>

ӘОЖ 004.65

ASP.NET ПЛАТФОРМАНЫҢ КӨМЕГІМЕН ВЕБ-ҚОСЫМША ҚҰРУ

Еркинбеков Н., Бағдарламалық инженерия мамандығының 2 курс студенті,
М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., erkinbekovvv03@mail.ru
Абдувалова А.Д., т.ғ.к., доцент м.а., М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., abduvalova_ad@mail.ru

Аннотация: бұл мақала C# бағдарламалау тілінің мүмкіндіктеріне баса назар аудара отырып, .NET технологиясын пайдалана отырып, веб-қосымша жасау принциптеріне негізделген. Visual Studio Code редакторында бағдарламалау тілдерін қолданып, веб – қосымшаны құру. Осы технологияның негізінде C# тілін қолдану арқылы әртүрлі типтегі ақпаратты өңдеудің негізгі принциптерін жүзеге асыруға, сондай-ақ объектілі-бағытталған технологияларды пайдалануға ерекше назар аудара отырып, қосымшаларды әзірлеуге қажетті мәселелер кешені қарастырылады. C# тілінде messenger қосымшасын құрудың практикалық қолданылуы берілген.

Кілт сөздер: Visual Studio, C#, MY SQL, Windows Forms, деректер қоры

Бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу технологиясы – бұл бөлінген бюджет шегінде және белгіленген мерзімде жоғары сапалы бағдарламалық өнімдерді әзірлеуге бағытталған ұйымдастыру шараларының, операцияларының және әдістерінің жиынтығы. Бағдарламалық қамтамасыз ету технологияларын әзірлеуге арналған әдістер, әдістемелер, құралдар мен процедуралар кіреді [1].

Қазіргі уақытта ақпараттандыру қолданылмайтын қызмет саласын елестету қиын. Бұл мақалада Мессенджер бағдарламасын жасауды қарастырамыз. Көптеген біз қолданып жүрген мессенджерлер шет мемлекеттерге тиесілі. Болашақта бізге мессенджерлерін қолдануға шектеу қойылу ықтималдылығы әр кезде болады. Себебі: мемлекеттер арасында саяси түсініспеушіліктер болған жағдайда біз қолданып жүрген мессенджерлерге санкция қояды. Сол кезде біз күнделікті қолданып жүрген Instagram, WhatsApp секілді мессенджерлерді қолдана алмай қаламыз. Көптеген шектеулер себебінен мессенджерлерді қолдану мүмкін болмай қалады. Сондай жағдай болған кезде өзіміздің мессенджерлерді жасау арқылы ешқандай қиындықсыз және шет мемлекеттерге ақша төлемей қолдана аламыз.

Қазіргі уақытта біз шет мемлекеттің мессенджерлерін қолданғанымыз үшін ақша төлеп отырмыз. Ол біздің мемлекеттік қордағы ақшаға да өзінің салмағын түсіреді. Ал, Қазақстанның жеке өзінің мессенджерінің болуы арқылы біз көптеген мүмкіншіліктерді арттырамыз. Және қолданушылар арасында сөйлесуді жақсартамыз. Яғни хат алмасу жылдамдығы мен мүмкіншіліктерін өзіміз жасайтын боламыз.

Мақалада Microsoft Visual Studio бағдарламасында C# тілінде Web қосымша жасау жолдарын іздеп, тәжірибе жасау. Visual Studio Code редакторы мен HTML, CSS, Javascript, PHP MySQL қолдану жолдарын қарастыру болып табылады [2].

Microsoft Visual Studio редакторында тек қана программа құру немесе веб-сайт жасап қана қоймай программалық тілдерді қолдану арқылы мобильді ойындар жасауға болады. Жұмыста Microsoft Visual Studio көптеген бағдарламалау тілдерін қолдайды және кез-келген бағдарламалау тілін белгілі бір деңгейге дейін қызмет етуге мүмкіндік береді. Мысалы: C, C#, C++, Visual Basic .Net, JavaScript, XML, XSLT, HTML, және CSS, Python, Ruby, Node.js, Java сияқты тілдермен жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Microsoft Visual Studio бағдарламасының ең негізгі шығарылымы – Community шығарылымы тегін қол жетімді.

Біздің жағдайда Visual Studio Code редакторын қолданатын боламыз:

- бірінші, веб-қосымшаның денесін жасау үшін VS Code редакторында HTML гипермәтінін қолданамыз.
- екінші, веб-қосымшаның дизайнын, стилін, контейнерлерге бөлу үшін VS Code редакторында CSS бағдарламалау тілін қолданамыз.

- үшінші, веб-қосымшаның денесі мен дизайнын жасағаннан соң, оны скриптау және объектілермен жұмыс жасау үшін JavaScript бағдарламалау тілін қолданамыз.
- төртінші, дайын болған веб-қосымшаның кодталған документінің кеңейтілімін PHP тіліне өзгертеміз. Себебі: веб-қосымшаны MySQL мәліметтер қорын құрып, дайын қосымшамызды енгізу үшін қолданамыз.
- бесінші, MySQL де мәліметтер қорын құрамыз.

Visual Studio Code редакторында бағдарламалау тілдерін қолдану. XAMPP платформасы. XAMPP – тегін кросс-платформалық веб-сервер пакеті. Веб-қосымшаның Frontend бөлімін жасап болғаннан кейін компьютерге XAMPP – платформасын орнатамыз. Себебі: веб-қосымшаның мәліметтер қорын жасау үшін қолданылады. XAMPP – платформасын орнатқаннан кейін Apache, MySQL – қосамыз. Ол 1 – суретте көрсетілген.



Сурет 1. XAMPP платформасын іске қосу

Localhost – компьютерлік желілерде жеке IP мекенжайлары үшін стандартты, ресми сақталған домендік атау болып табылады. XAMPP – платформасын орнатқаннан соң осы Localhost – қа біздің жасаған веб-қосымшамызды енгізіміз. Сол кезде біздің алғашқы мәліметтер қорын жасауға арналған веб-қосымшамыз дайын болады. 2 – суретте жасалынған веб – қосымшаны Localhost та көре аламыз.



Сурет 2. Мекенжай арқылы хостқа шақыру

MySQL де мәліметтер қорын құрып, веб-қосымшаны жасау. PhpMyAdmin — PHP тілінде жазылған ашық бастапқы веб-қосымша және MySQL ДҚБЖ басқаруға арналған веб-интерфейс жасалынады. Тіркелу бөлімі 3 – суретте көрсетілген. Қолданушы өзінің аты-жөнін, аккаунт пен пароль енгізуге болады.

QazChat

Имя

Фамилия

Адрес электронной почты

Пароль

Выберите изображение
 Файл не выбран

[Уже зарегистрировались? Войти сейчас](#)

Сурет 3. Тіркеу бөлімі

Қолданушылар өзінің қалаған адамын таңдай алады. Хат алмасу(чат) алаңы пайдаланушыларды таңдап, хат алмаса алады. Веб – қосымшаның жасалу барысы аяқталды. Бұл қолданушылар арасында хат алмасу үшін қолданылатын мессенджер. Мессенджерге QazChat атауы берілді.

Мессенджерді жасау барысында: - HTML гипермәтінінде веб – қосымшаның денесі жасалды; - CSS бағдарламалау тілінде веб – қосымшаның дизайнын жасап, контейнерлерге бөліп қарастырылды; - JavaScript бағдарламалау тілінде веб – қосымша скрипталды; - PHP де қосымшаның жасалынған нұсқасының кеңейтілімі PHP деп өзгертілді. Мәліметтер қорын құру үшін; - phpMyAdmin – де мәліметтер қорын құрып веб – қосымшаның алғашқы жұмыстары аяқталды.

Жалпы қорытындалай келе, бұл веб – қосымша қолданушылар арасында хат алмасуға үшін жасалынды. Жоғарыда мессенджердің жасалуы жолдары мен не себепті жасалынатындығы толық аталып өтті. Мессенджерге QazChat атауы берілді. Қазіргі уақытта бұл мессенджер тек қана қолданушылар арасында хат алмасу, аудио және бейне байланысу мүмкіндіктерін қосу мүмкіндігіне ие.

Әдебиеттер:

1. Малиновская, Е. А. Языки программирования. Часть 1: лабораторный практикум / Е. А. Малиновская, Р. А. Рыскаленко. — Ставрополь: Северо-Кавказский федеральный университет, 2016. — 103 с. — ISBN 2227-8397. — Текст : электронный // Электронно-библиотечная система IPR BOOKS :
2. Васильев, В. Н. Основы программирования на языке C# : учебное пособие / В. Н. Васильев. — Волгоград : Волгоградский институт бизнеса, 2013. - 70 с. ISBN 978-5-9061-7234-1. — Текст : электронный // Электронно-библиотечная система IPR BOOKS

ӨОЖ 004.451.46

C++ BUILDER ОРТАСЫНДА ПАЙДАЛЫ ПРОГРАММАЛАР ҚҰРУ

Манасбек А., Бағдарламалық инженерия 1 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., almazmanasbek4@gmail.com
Жидекулова Г.Е., т.ғ.к., доцент м.а.,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., gul2006@mail.ru

Аннотация: бұл мақалада ақпараттық технологиялар көмегімен пайдалы программаларды ұйымдастырып, программа көрінісі ұсынылуда. C++ borland builder ортасында пайдалы программалар құру мәселесін қолға алып, пайдалы программалар ұйымдастырылған және C++ borland builder тіл негізінде программалар жасаудың тәжірибелік қолданыс көрінісі көрсетілген.

Кілт сөздер: объектіге бағытталған программалау, C++ borland builder, пайдалы, программа, ақпараттық техника, технология.

Эмоционалды интеллекттің ең танымал теорияларының бірі-Дж.Мейер, П. Саловей, Д. Карузо-және оның соңғы Тәжірибелік мәліметтерді ескере отырып жетілдірілуі. Әрі қарай, эмоционалды интеллект пен оның құрамына кіретін қабілеттерді қалыптастырудың әртүрлі тәсілдері талданады. Негізгі тәсілдерге мыналар жатады: қабілеттер моделі шеңберіндегі психологиялық тренинг (Дж.Мэйер, П. Саловей, Д. Карузо), компьютерлік оқыту бағдарламасы (П. Экман), рационалды-эмоционалды психотерапия (А. Бек, А. Эллис), лингвистикадағы басым сценарийлерді дамыту (А.А. Котов), актерлік тәжірибе (К.С. Станиславский және басқалар).

Жүргізілген талдау негізінде актерлік және режиссерлік тренинг эмоционалды зияткерлікті қалыптастырудың ең тиімді әдісі деген болжам жасалды.

Біріншіден, бұл қабілет өз эмоцияларына да, басқа адамның эмоцияларына да қатысты. Өз эмоцияларын басқару қабілеті басқа адамның эмоцияларын басқару қабілетінің негізі болып табылады.

Екіншіден, басқару дегеніміз-эмоционалды жағдайдың өзгеруі, сақталуы және өзгеруі. Егер сіз формальды-логикалық тәсілді қолдансаңыз: оң / теріс эмоцияларды шақыру, оң / теріс эмоцияларды сақтау, теріс эмоцияларды оңға және керісінше аудару.

Үшіншіден, бұл негізгі эмоциялардың белгілі бір жиынтығын басқару мүмкіндігі туралы. Әр түрлі мәдениеттер үшін әмбебап-бұл жеті эмоционалды көріністің тізімі: ашуланшақтық, жеккөрушілік, жиіркеніш, қорқыныш, тосынсый, қуаныш, қайғы. Осы тізімнен төрт негізгі эмоцияны ажыратуға болады: біреуі оң – қуаныш – және үшеуі теріс – ашуланшақтық, қорқыныш, қайғы, олар шынайы күйден конструктивті емес күйге ауыса алады [1].

Төртіншіден, эмоционалды жағдайды басқару адамның мінез-құлқына әсер ету мақсатында жүреді. Кейбір оқиғаларға қатысты жағымды эмоциялар "оқиғаны тағайындау" мінез – құлқына, теріс эмоциялар "оқиғадан құтылу"мінез-құлқына сәйкес келеді. Айта кету керек, "оқиға" термині осы контексте өте кең қолданылады және әртүрлі жағдайларды қамтиды.

Осылайша, егер біз осы ескертулерді ескере отырып, эмоционалды интеллекттің анықтамасын тұжырымдайтын болсақ, онда ол келесідей болады: эмоционалды интеллект – бұл жағымды (қуаныш) және жағымсыз (ашуланшақтық, қорқыныш, қайғы) эмоцияларды ояту және сақтау қабілеті; оң эмоцияларды кейбір оқиғалар туралы теріс (және керісінше) аудару қабілеті – тиісті мінез – құлыққа қол жеткізу мақсатында (оң эмоциялар жағдайында – "оқиғаны тағайындау" мінез-құлқы, теріс эмоциялар жағдайында - "оқиғадан құтылу"мінез-құлқы).

Теориялық тұрғыдан алғанда, эмоцияны басқарудың бұл жалпы қабілеті әртүрлі түсіндіріледі. Зерттеушілердің көпшілігі Дж ұсынған эмоционалды интеллекттің иерархиялық моделін ұстанады. Мэйером, П. Сэловеем, Д.. Осы модельге сәйкес эмоционалды интеллект эмоционалды ақпаратты өңдеуге байланысты танымдық қабілеттерді қамтиды. Бұл қабілеттер эмоционалды интеллекттің төрт "тармағына" жатады [1]:

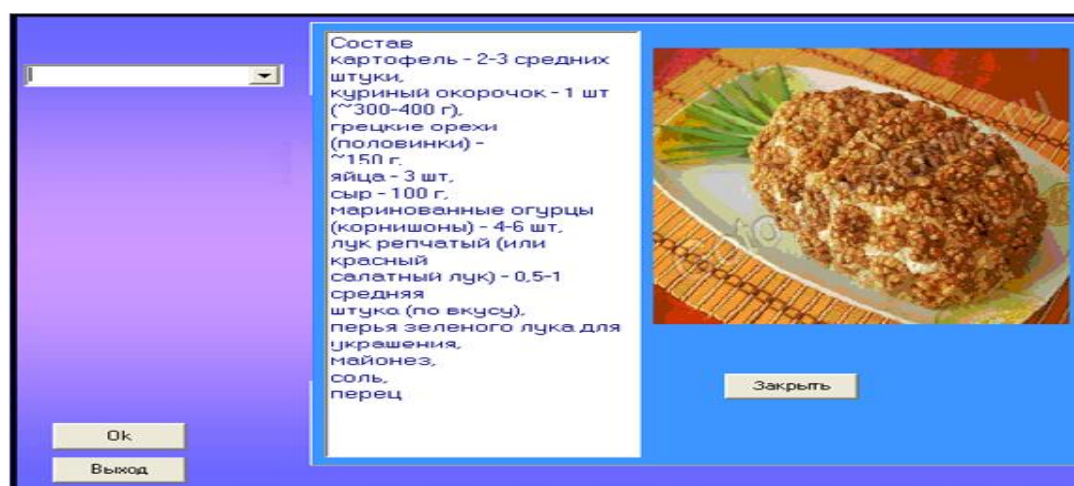
- 1) эмоцияны анықтау-эмоцияларды дәл білдіру және тану қабілеті
- 2) ойлауға эмоционалдық ықпал ету-ойлау міндеттерін шешуде көмектесетін эмоцияларды тудыру қабілеті;
- 3) эмоцияларды түсіну-күрделі эмоцияларды түсіну қабілеті, эмоциялардың бір сатыдан екінші сатыға ауысуы, эмоциялардың себептері;
- 4) эмоцияны басқару – өзіңіздің эмоционалды күйіңізді және басқа адамның эмоциясын сақтау немесе өзгерту мүмкіндігі.

Қазіргі кезде техниканың жедел дамуына байланысты, ақпараттық жүйелер соның ішінде, програмалық қамтамасыздандыру үлкен көптеген өзгерістерге түсті. Сондықтан адам баласының пайданнуға мүмкін бағыттардың барлығын қамтуға тырысу қажет.

Біршама зерттеулер мен жұмыстың нәтижесінде, ақпаратты өңдеуге, яғни жаңа деректер қосуға, барын жоюға немесе өзгертуге болатын деректер қорына негізделген, сонымен қатар бағасы және өнімнің өлшемі сияқты критерийлері бойынша сүзгілеуге, бірнеше өнім таңдауға мүмкіндік беретін, олардың суретін, жалпы бағасын көрсететін бағдарлама құрылды және бағдарламаны басқару 1, 2-ші суреттерде келтірілген. Сонымен қатар негізгі мақсаты таңдалған өнімдерді таңдаушының қалауы бойынша қарастырылған және пайдаланушының көңілінен шығу болып табылатын, қарапайым да оңай бағдарлама құру [2].



Сурет 1. Программаның алғашқы беті



Сурет 2. Пайдалы рецепт таңдау беті

Осындай пайдалы эмоционалды кезде өзін тексеру немесе рецепт таңдау сияқты пайдалы программалар жазу барысында, көптеген ізденістер арқасында ұйымдастырылды.

Әдебиеттер:

1. Филипп Дж , Эндрю Т Язык программирования C++ и платформы .NET и .NET Core, 8-е изд. Вильямс – 2018.
2. Жидеқұлова Г.Е. Объектіге бағытталған программалау [Мәтін] : оқу құралы. 2-том / Г.Е. Жидеқұлова, С.Л. Солтанаева, Қ.Б. Бекмолдаева. - Алматы : "ССК" баспасы, 2018. - 148 б.

ӘОЖ: 514.75

КҮРДЕЛІ ҚИСЫҚТАРДЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ГЕОМЕТРИЯ ӘДІСІМЕН ЗЕРТТЕУ

Саткожаева Ә., Тараз қаласы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
«Математика және статистика» мамандығының 4 курс студенті, satkozhaeva@mail.ru
Жақаш.Ә.Т., «Қолданбалы математика және статистика» кафедрасының т.ғ.к., доцент,
Тараз қаласы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті. zhakash58@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада күрделі қисықтарды дифференциалдық геометрия әдісімен зерттеу қарастырылады. Интегралдық және дифференциалдық есептеулерге қысқаша шолу келтірілген; әр түрлі күрделі денелердің ауырлық орталары мен осітерге, жазықтықтарға қарағандағы инерциялық моменттерін интегралдық есептеулерді пайдаланып анықталған, материялық нүктелердің жазықтықтағы және кеңістіктегі қозғалыстардың кинематикасы дифференциалдық есептеулер негізінде қарастырылған.

Кілт сөздер: динамикалық жүйелер, қисықтар, дифференциалдық геометрия, интегралдық есептеулер, материялық нүктелер және т.б.

Егер нүкте қозғалысы векторлық тәсілмен берілсін, яғни $\vec{r} = \vec{r}(t)$ радиус - вектормен . Онда нүктенің үдеуін анықтау үшін , жоғарыдағы жылдамдық сияқты, нүкте қозғалысының орташа үдеуінен шек алу арқылы анықтай аламыз [1].

$$\vec{v}_1 = \vec{v} + \Delta\vec{v}, \quad a_{op} = \frac{\Delta\vec{v}}{\Delta t}$$

$$\vec{a} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \vec{a}_{op} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta\vec{v}}{\Delta t} = \frac{d\vec{v}}{dt} \quad (1)$$

немесе

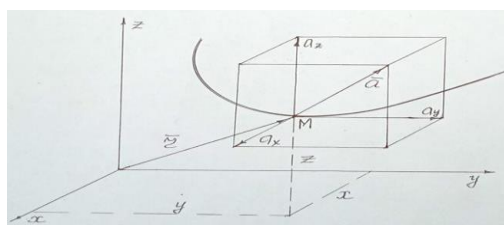
$$\vec{a} = \frac{d^2\vec{r}}{dt^2} \quad (2)$$

Қозғалыстағы М нүктесінің орнын анықтайтын радиус – вектор $\vec{r}$ келесі түрде жіктеледі.

$$\vec{r} = \vec{i}x + \vec{j}y + \vec{k}z$$

Жоғарыдағы (2) теңдеуіне сәйкес

$$\vec{a} = \frac{d^2\vec{r}}{dt^2} = \vec{i}\frac{d^2x}{dt^2} + \vec{j}\frac{d^2y}{dt^2} + \vec{k}\frac{d^2z}{dt^2} \quad (3)$$



Сурет 1. Нүкте үдеуінің проекциялары

1 – суреттен көрініп тұрғандай үдеуінің x, y, z осітеріндегі проекцияларын бірлік векторлар арқылы жіктесек:

$$\vec{a} = \vec{i}a_x + \vec{j}a_y + \vec{k}a_z \quad (4)$$

(3) және (4) формулаларын салыстырып келесі теңдіктерді аламыз:

$$a_x = \frac{d^2x}{dt^2} = \frac{dv_x}{dy}, \quad a_y = \frac{d^2y}{dt^2} = \frac{dv_y}{dy}, \quad a_z = \frac{d^2z}{dt^2} = \frac{dv_z}{dy} \quad (5)$$

Координата осітеріндегі үдеудің проекцияларын есептеу арқылы нүктенің толық үдеуін және бағытын анықтауға болады. Бағытары бағыттауыш косинустар арқылы анықталады.

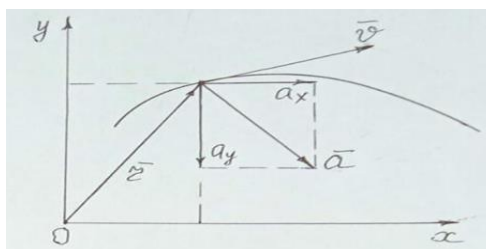
$$a = \sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2} \quad (6)$$

$$\cos(\vec{a}, \vec{i}) = \frac{a_x}{a}, \quad \cos(\vec{a}, \vec{j}) = \frac{a_y}{a}, \quad \cos(\vec{a}, \vec{k}) = \frac{a_z}{a} \quad (7)$$

Егер нүкте қозғалысы xOy жазықтығында өтетін болса, онда (6) және (7) формулаларын төмендегідей жазамыз, ал суреті (3 - сурет)

$$a = \sqrt{a_x^2 + a_y^2} \quad (8)$$

$$\cos(\vec{a}, \vec{i}) = \frac{a_x}{a}, \quad \cos(\vec{a}, \vec{j}) = \frac{a_y}{a} \quad (9)$$

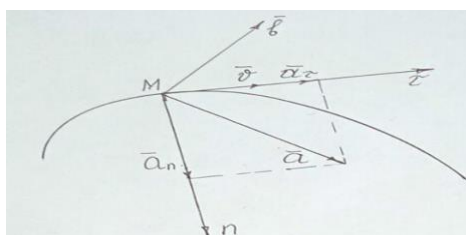


Сурет 2. Нүкте үдеуінің жазықтықтағы проекциялары

Егер нүкте қозғалысы түзу сызықтың бойымен өтетін болса, онда бір ғана ось жеткілікті және қозғалыс заңдылығы бір теңдеумен беріледі:

$$x = f(t) \\ a = \frac{dv_x}{dt} = \frac{d^2x}{dt^2} \quad (10)$$

Енді нүкте қозғалысы табиғи әдіспен берілген жағдайды қарастырайық. Ол үшін нүктенің үдеуінің табиғи остерге проекцияларын анықтайық. Табиғи остердің жалпы түрін төмендегі суретте көрсетейік [1].



Сурет 3. Үдеудің табиғи остерге проекциялары

$M\tau$ - жанама ось Mn - нормаль ось Mb - бинормаль ось деп аталады. (1) формуласына сәйкес жылдамдық векторын төмендегідей жаза аламыз.

$$\vec{v} = \vec{\tau} \cdot \frac{ds}{dt}$$

Нүкте үдеуін (1) формуласына сәйкес оны уақыт t бойынша дифференциалдайық

$$\vec{a} = \frac{d\vec{v}}{dt} = \frac{d}{dt} \left(\vec{\tau} \cdot \frac{ds}{dt} \right) = \frac{d\vec{\tau}}{dt} \cdot \frac{ds}{dt} + \vec{\tau} \cdot \frac{d^2s}{dt^2} = \frac{d\vec{\tau}}{ds} \cdot \frac{ds}{dt} \cdot \frac{ds}{dt} + \vec{\tau} \cdot \frac{d^2s}{dt^2} \quad (11)$$

Осы (1.29) теңдеуінің оң жағын бөлек - бөлек талдайық. $\frac{d\vec{\tau}}{ds}$ - векторы қисықтың қисықтығын өрнектейді [2].

Ол келесі формуламен өрнектеледі

$$\frac{d\vec{\tau}}{ds} = \vec{\kappa} = \vec{n} \frac{1}{\rho}, \quad \left(\frac{ds}{dt} \right)^2 = v^2 \quad (12)$$

Мұндағы ρ - қисықтың қисықтығының радиусы.

(12) формулаларын (13) формуласына қойсақ

$$\vec{a} = \vec{n} \frac{v^2}{\rho} + \vec{\tau} \cdot \frac{d^2s}{dt^2} \quad (13)$$

3-суреттен көрініп тұрғандай, нүктенің үдеуі жанама үдеу мен нормаль үдеулердің геометриялық қосындысына тең, яғни

$$\vec{a} = \vec{a}_\tau + \vec{a}_n \quad (14)$$

Мұндағы нүктенің жанама үдеуі

$$\vec{a}_\tau = \vec{\tau} \cdot \frac{d^2 s}{dt^2} = \frac{d\vec{v}}{dt} \quad (15)$$

a нүктенің нормаль үдеуі

$$\vec{a} = \vec{n} \frac{v^2}{\rho} \quad (16)$$

(15) және (16) формулаларындағы $\frac{v^2}{\rho}$, $\frac{d\vec{v}}{dt}$ скаляр шамалар, сәйкесінше нормаль және жанама үдеулердің шамаларын анықтайды және олар нүктенің үдеуінің бас нормаль мен жанамаға түсірілген проекциялар. (15) және (16) формулаларына сәйкес бұл үдеулердің шамасы келесі формулалармен есептелінеді [2]:

$$\vec{a} = \frac{v^2}{\rho}, \vec{a}_\tau = \frac{dv}{dt} \quad (17)$$

Онда, нүктенің толық үдеуі төмендегі формуламен анықталады

$$a = \sqrt{a_\tau^2 + a_n^2} \quad (18)$$

Ал, үдеудің табиғи остермен жасайтын бұрыштарының косинустары төмендегідей анықталады:

$$\cos(\vec{a}, \vec{\tau}) = \frac{a_\tau}{a}, \cos(\vec{a}, \vec{n}) = \frac{a_n}{a} \quad (19)$$

Бұл жерде айта кету керек бұл жанама үдеумен нормаль үдеу барлық уақытта бола бермейтінін.

1. Нүктенің $t=1$ сек. Тең болғандағы қозғалысын үдеуін анықтайық. Ол үшін (12) және (13) формулаларын қолданамыз [3].

$$a = \sqrt{a_x^2 + a_y^2}$$

$$a_x = \frac{dv_x}{dt} = \left(\frac{5\pi}{3} \cos \frac{\pi t}{3} \right)' = -\frac{5\pi^2}{9} \sin \frac{\pi t}{3}$$

$$a_y = \frac{dv_y}{dt} = \left(-\pi \sin \frac{\pi t}{3} \right)' = -\frac{\pi^2}{3} \cos \frac{\pi t}{3}$$

$t=1$ сек. Болғандағы нүктенің үдеуінің проекциялары

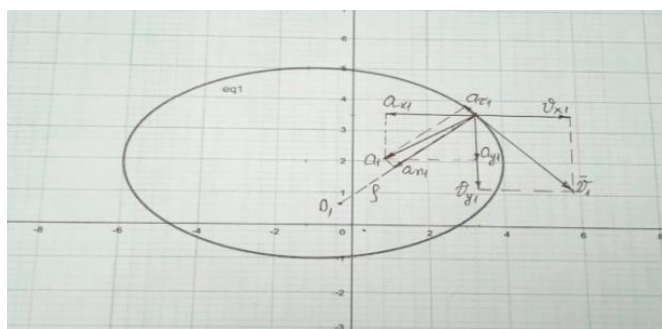
$$a_{x_1} = \frac{-5\pi^2}{9} \sin \frac{\pi \cdot 1}{3} = -\frac{5\pi^2}{9} \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} = -\frac{5\pi^2 \cdot 0.866}{18} = -2.37 \text{ см/с}^2$$

$$a_{y_1} = -\frac{\pi^2}{3} \cos \frac{\pi \cdot 1}{3} = -\frac{\pi^2}{3} \cdot \frac{1}{2} = -\frac{\pi^2}{6} = -1.64 \text{ см/с}^2$$

Нүктенің толық жылдамдығы

$$a_1 = \sqrt{a_{x_1}^2 + a_{y_1}^2} = \sqrt{(-2.37)^2 + (-1.64)^2} = \sqrt{5.61 + 2.68} = \sqrt{8.29} = 2.87 \text{ см/с}$$

Табылған кинематикалық параметрлер 4-суретінде көрсетілген [3].



Сурет 4. Нүкте қозғалысының кинематикалық параметрлерін анықтау

Әдебиеттер:

1. Фихтенгольц Г.М. Дифференциалдық және интегралдық есептеулер курсы. Алматы: Мектеп, 1970.176-194 бет.
2. Фихтенгольц Г.М. Курс дифференциального и интегрального исчисления. Т.1-3, Физматгиз, 1963.
3. Қабдықайров Қ. Дифференциалдық және интегралдық есептеулер. Алматы: Мектеп, 1985.

ӘОЖ 523.9

АЙДЫҢ ОРБИТАЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ЖЫЛДАМДЫҒЫН АНЫҚТАУ

Орынбай А., "Физика мұғалімдерін даярлау" мамандығының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы, orynbay.ayazhan@mail.ru
Кушкимбаева Б.Ж., ф-м. ғ. к., "Физика және ІТ" кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы, k.bibara@mail.ru

Аннотация: Ай мен Шолпанның бір –біріне қатысты орындарының көріністері арқылы Айдың орбиталық қозғалыс жылдамдығын анықтаудың әдісі екі жолмен есептеліп көрсетілді.Есептеулер нәтижесінде Айдың орбиталық қозғалыс жылдамдығы $v = 1021,2$ м/с – қа тең болатындығы анықталды.

Кілт сөздер: Сидерлік период, Шолпан, Ай, тәулік, диаметр, орбита.

Ай Жердің серігі және жерге ең жақын орналасқан аспан денесі. Оның экваторлық радиусы 1738 км, массасы $7,3477 \times 10^{22}$ кг, тығыздығы $3,35 \frac{\text{г}}{\text{см}^3}$, формасы шар тәрізді [1].

Айды зерттеу бірнеше астрономиялық мәселелерді - Айдың пішіні менқозғалысын қарастыруды, екінші жағынан Айды бақылаулар Жерді зерттеу және Аймен оған жақын кеңістікке ғарыштық ұшуларды қамтамасыз етуді шешуге мүмкіндік береді.

Ай бір мезгілде екі қозғалысқа түседі. Жердің тәуліктік айналысынан шығыстан батысқа қарай қозғалуымен қатар, Жерді орбиталық айнала батыстан шығысқа қарай қозғалуынан Ай жолы үлкен дөңгелегі бойымен бір сағатта $0,5^\circ$ – қа, бір тәулікте $13,5^\circ$ – қа жылжиды [2].

Жұмыста 2020 жылы Ай мен Шолпанның бір – біріне жақын келуінің түсіріп алынған суреттері бойынша Айдың орбиталық қозғалыс жылдамдығын анықтау әдісі қарастырылды.Ай мен Шолпанның 2020 жылдың 18 – маусымында 21сағ. 19мин. және 22сағ. 17 мин. уақыт мезеттерінде түсірілген 1, 2-суреттері келтірілген.



Сурет 1.

Сурет 2.

Жұмыста көрсетілген суреттер арқылы Айдың орбиталық қозғалыс жылдамдығы төмендегідей екі әдіспен анықталды.

1-әдіс. Суреттерде көрсетілген айдың фазасы бір-біріне дәл келетіндей етіп екі уақыт мезетіндегі суреттерді беттестіреміз (3-сурет). 3-суреттен Шолпанның екі уақыт мезетіндегі орындарының ара қашықтығын өлшейміз. Ұзындық масштабын анықтау үшін ай орағы доғасын толық шеңберге келтіреміз де, шеңбер диаметрін өлшеп, анықтамалық кестеден алынған ай диаметрінің ұзындығы арқылы суреттегі ұзындық бірлігі масштабын анықтауға болады. Алайда өлшеу нәтижесі Шолпанның ығысу арақашықтығы Ай диаметріне тең екендігін көрсетеді.



Сурет 3.

Берілген уақыт мезеттеріндегі суреттерді біріктіруден (3 – сурет), жуықтап бір сағат ішінде Ай өз диаметріне жылжитындығын көреміз. Яғни Ай орағын шеңберге толықтырып диаметрін өлшегенде, оның шамасы Шолпанның екі көрінісі арақашықтығына тең болды. Басқаша айтқанда Шолпан берілген уақыт аралығында Ай диаметріне тең жол жүреді. Олай болса есепті төмендегідей әдіспен шешуге болады.

Анықтама кестесінен Айдың диаметрі $D=3476 \text{ км}=3476000 \text{ м}$ тең. Бірінші және екінші суретті біріктіргенде Ай өз диаметріне тең бұрыштық аралыққа жылжиды. Жылжу уақыты: $t = 22 \text{ сағ} 17 \text{ мин} - 21 \text{ сағ} 18 \text{ мин} = 57 \text{ мин}$

$$t = 57 \text{ мин} \cdot 60 \text{ с} = 3420 \text{ с}$$

Сонымен Ай 57 мин = 3420 с ішінде өз диаметріне тең жол жүреді. Олай болса айдың орбиталық қозғалыс жылдамдығы:

$$v = D/t = 3476000/3420 = 1016 \text{ м/с}$$

Айдың орбиталық қозғалысын жылдамдығын төмендегідей формула рақылы да есептеп, анықтауға болады. Айдың орбиталық қозғалыс жылдамдығы $v = \omega R = 2\pi/T \times R$ формуласымен анықталады.

Мұндағы:

T – айдың сидерлік периоды. $T=27,3$ тәулікті секундқа айналдырғанда $T=27,3 \cdot 24 \cdot 3600 = 2358720 \text{ с}$

R – Айдың орбиталық радиусы. $R=383348 \text{ км}=383348000 \text{ м}$

Берілген мәндерді формулаға қойсақ: $v=6,2832/2358720 \cdot 383348000 = 1021,2 \text{ (м/с)}$

Өлшеу нәтижесінде алынған Айдың орбиталық жылдамдығының шамасы анықтамалық мәндерден ауытқуы 1% - ды құрайды. Сондықтан Айдың орбиталық жылдамдығы дұрыс анықталыны деп есептеуге болады.

Әдебиеттер:

1. Рамазанова С.А., Садық Б.Х. Астрофизика: оқулық. –Шымкент: «Әлем» баспасы, 2012
2. Дагаев М.М. и др. Астрономия, М.: Просвещение, 1983

ӘОЖ 517.9:51

ПАРАМЕТРІ БАР КВАДРАТ ТЕҢДЕУЛЕРДІ ШЕШУ

Болсын Ж., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Қолданбалы математика және статистика» кафедрасының 4 курс студенті, janirabolsyn211@gmail.com

Толқынбаева А.Т., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Қолданбалы математика және статистика» кафедрасының «Аға оқытушысы», atolkynbaeva@mail.ru

Аннотация: «Параметрі бар квадрат теңдеулер» жобасының тақырыбын таңдау осындай теңдеулердің көптеген математикалық тапсырма жинақтарынан жиі кездестіруге болатындықтан таңдалынып алынды. Параметрге байланысты есептер бізге 499 жылдан үнді математикасынан бастауын алады. Бұл жұмыста параметрлі теңдеулерге анықтама беріледі. Сонымен қатар оларды шешудің аналитикалық және графикалық тәсілдерін көрсетеміз. Квадрат теңдеулердің аналитикалық әдісінде олардың толық және толық емес квадраттық теңдеуі және оларды шешуді (дискриминанттық және Виет арқылы) қарастырдық. Графиктік әдісте есепке қатысты график тұрғызылып олардың мәнін есептейміз.

Кілт сөздер: параметр, аналитикалық әдіс, квадрат теңдеулер, толық емес квадрат теңдеу, дискриминант, түбір, Виет теоремасы, графикалық әдіс

Параметрлері бар тапсырмалар мектептегі математика курсының ең қиын бөлімдерінің бірі болып табылады, өйткені оларды шешу күрделі логикалық құрылымдарды жүргізу қабілетімен байланысты. Оқуға түсуге арналған түрлі оқу құралдары мен ЖОО – арналған тапсырмалар жинаған шығарған кезде, олардың әрқайсысында делік параметрге қатысты мысалдар кездесетініне назар аударуға болады. Мұндай есептердің дұрыс шешімін табу үшін біз берілген есептің түріне және шешу әдістеріне қарай жіктеуді және оны шешудің негізгі әдістерін меңгеруіміз қажет. Себебі, параметрі бар әрбір теңдеу қарапайым теңдеулердің тұтас класы болып табылады, олардың әрқайсысы үшін шешім қабылдаудың өз жолы бар[1].

Анықтама. Параметр-бұл мәселенің шартына кіретін немесе оны шешу барысында пайда болатын тәуелсіз айнымалы мән, мәселені шешуді "басқару".

Параметрі бар теңдеу дегеніміз-кейбір коэффициенттер белгілі бір сандық мәндермен емес, әріптермен (параметрлермен) көрсетілген теңдеу. $ax^2 + bx + c = 0$ белгісіздерді латын алфавитінің соңғы әріптерімен белгілейміз $-x, y, z$ ал параметрлерді бірінші $-a, b, c$ немесе басқа алфавиттің жалпы әріптермен (мысалы, грек). белгілейміз.

Параметрі бар теңдеулерді шешу әдістері:

- Аналитикалық-жауапты теңдеуде параметрлерсіз табудың стандартты процедураларын қайталайтын тікелей шешім әдісі.
- Графикалық-мәселенің жағдайына байланысты координаталар жүйесіндегі тиісті квадраттық функцияның графигінің орны қарастырылады.

Аналитикалық әдіс арқылы шешу (квадрат теңдеулер, толық емес квадрат теңдеулер, Виет теоремасы)

Параметрі бар квадрат теңдеулер

$Ax^2 + Bx + C = 0$ түрінің теңдеуі, мұндағы A, B, C - параметрге тәуелді өрнектер, x - айнымалы-параметрі бар квадрат теңдеу деп аталады. $ax^2 + bx + c = 0$ түріндегі теңдеу, $a \neq 0$ мұндағы a, b, c – нақты сандар. Бұл теңдеуді квадрат теңдеу деп атаймыз. $D = b^2 - 4ac$ квадрат теңдеудің дискриминанты деп аталады (латынша "дискриминант" "ажыратқыш"). Дискриминанттан шыққан мәнге байланысты үш жағдай болуы мүмкін, олар[2]:

1. $D > 0$. Бұл квадрат теңдеудің екі нақты түбірі бар.

$$x_1 = \frac{-b + \sqrt{D}}{2a}, x_2 = \frac{-b - \sqrt{D}}{2a}, (a \neq 0)$$

2. $D=0$. Бұл теңдеудің Қос еселіктің түбірі бар $x_{1,2} = -\frac{b}{2a}$

3. $D<0$. Бұл теңдеудің нақты түбірлері жоқ.

МЫСАЛ 1.Берілген теңдеудің a параметрге қатысты барлық мәндерін табу қажет, егер түбірі

$(2a - 1)x^2 + ax + (2a - 3) = 0$ кем дегенде бір түбірге ие болса.

Шешімі: $2a - 1 = 0$ кезінде бұл теңдеу квадрат емес, сондықтан $a = \frac{1}{2}$ жағдайын бөлек талдаймыз. Егер $a = \frac{1}{2}$, бұл теңдеу $\frac{1}{2}x - 3 = 0$ түрінде болса, онда оның бір түбірі болады: $x = 6$. Егер $a \neq \frac{1}{2}$ болса, онда теңдеу квадрат болады; оның кем дегенде бір түбірі болуы үшін дискриминанттың теріс емес болуы қажетті және жеткілікті: $D = a^2(2a - 1)(2a - 3) = -15a^2 + 32a - 12 \geq 0$. Яғни, бұл жағдайда $D > 0$ болады. Ары қарай есепті жалғастырсақ: $-15a^2 + 32a - 12 = 0$. Теңдіктің оң жағы мен сол жағын (-1) көбейтіп жбереміз. Сонда бізде мына мән шығады: $15a^2 - 32a + 12 = 0$; $D = b^2 - 4ac = 32^2 - 4 * (15) * (12) = \sqrt{304} = 4\sqrt{19}$

$$a_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{D}}{2a} = \frac{32 \pm 4\sqrt{19}}{30} = \frac{16 \pm 2\sqrt{19}}{15}$$

Жауабы: егер $a \neq \frac{1}{2}$ болса, онда $(-\infty; \frac{16-2\sqrt{19}}{15}) \cup \{\frac{1}{2}\} \cup (\frac{16+2\sqrt{19}}{15}; +\infty)$; егер $a = \frac{1}{2}$ онда $x=6$.

Параметрі бар толық емес квадрат теңдеулер

Квадрат теңдеу $ax^2 + bx + c = 0$, мұндағы $a \neq 0$, егер коэффициенттерінің кем дегенде біреуі 0 болса, толық емес деп аталады. Параметрлері бар толық емес квадрат теңдеулерді шешудің жалпы схемасы [3].

Мысал 2. $x^2 - 3a + 2 = 0$ ақатысты толық емес квадрат теңдеуді шешіңіз.

Шешім: $x^2 = a + 3a + 2$; $x^2 = 4a + 2$

Егер $4a - 2 = 0$, $a = \frac{1}{2}$, онда теңдеудің екі сәйкес түбірі нөлге тең болады.

Егер $4a - 2 < 0$, $a < \frac{1}{2}$, онда түбір теңдеуі жоқ

Егер $4a - 2 > 0$, $a > \frac{1}{2}$, онда теңдеудің екі түбірі бар $x_{1,2} = \pm\sqrt{4a - 2}$

Жауабы: $a \in (-\infty; \frac{1}{2})$ болғанда жауабы жоқ; $a = \frac{1}{2}$ болғанда $x = 0$; $a \in (\frac{1}{2}; +\infty)$, $x_{1,2} = \pm\sqrt{4a - 2}$

Виет теоремасын қолдана отырып квадрат теңдеулерді шешу.

Виет теоремасы: Берілген квадрат теңдеудің түбірлерінің қосындысы қарама-қарсы белгімен алынған екінші коэффициентке тең, ал түбірлердің көбейтіндісі бос терминге тең. $x^2 + px + q = 0$, мұндағы x_1 және x_2 – квадрат теңдеу түбірлері, онда $x_1 + x_2 = -p$; $x_1 x_2 = q$. $ax^2 + bx + c = 0$, мұндағы x_1 және x_2 – квадрат теңдеу түбірлері, онда

$$x_1 + x_2 = -\frac{b}{a}; x_1 x_2 = \frac{c}{a}$$

Мысал 3. a параметрінің мәні $2x^2 - 2ax + a^2 - 2 = 0$ теңдеуінің нақты түбірлерінің кері мәндерінің қосындысы қандай [4]?

Шешімі: x_1, x_2 – квадрат теңдеудің түбірі, шарты бойынша $\frac{1}{x_1} + \frac{1}{x_2} = \frac{2}{3}$, $\frac{x_1 + x_2}{x_1 x_2} = \frac{2}{3}$

Виет теоремасын пайдаланып $\begin{cases} x_1 + x_2 = a \\ x_1 x_2 = \frac{a^2 - 2}{2} \end{cases}$ есепте берілген түбірлер арақатынасын табамыз.

Ары қарай шғару барысында келесі мәндерді аламыз: $\frac{2a}{a^2 - 2} = \frac{2}{3}$, $a^2 - 3a - 2 = 0$, $a_{1,2} = \frac{3 \pm \sqrt{17}}{2}$.

Квадрат теңдеудің дискриминантын табайық: $D = a^2 - 2(a^2 - 2) = 4 - a^2 \geq 0$, $a \in [-2; 2]$

$$\begin{cases} \alpha \in [-2; 2] \\ a = \frac{3-\sqrt{17}}{2} \\ a = \frac{3+\sqrt{17}}{2} \end{cases} \quad \text{Бізде шыққан шешімдер. Жауабы : } a = \frac{3-\sqrt{17}}{2} \text{ мәнінде}$$

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>
2. В.А. Далингер Математика: задачи с параметрами часть 1 (Москва Юрайт 2017)
3. Горнштейн П.И., В.Б.Полонский, М.С.Якир Задачи с параметрами, 2005г. 328с
4. Натяганов В.Л., Лужина Л.М., Методы решения задач с параметрами – М.:Изд-во МГУ, 2003 – 368 С

ӘОЖ 517.93

АНЫҚТАЛҒАН ИНТЕГРАЛДЫҢ КӨМЕГІМЕН ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУ

Жайлыш М., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Математика мұғалімдерін даярлау» мамандығының 3 курс студенті, Тараз қ., zhailysh12012002@mail.ru

Надырбекова А.Ш., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Білім берудегі математика» кафедрасының доценті, ф.м.ғ.к. Тараз қ., ainur_kz75@mail.ru

Аннотация: бұл мақалада мектеп курсындағы қиындығы жоғары теңсіздіктерді шешу және дәлелдеуде анықталған интегралдың көмегін қолдану қарастырылған. Атап айтқанда Коши Буняковский теңсіздігін пайдаланып, теңсіздіктерді шешу әдістері көрсетілген.

Кілт сөздер: теңсіздіктер, анықталған интеграл, меншіксіз интегралдар, Коши Буняковский теңсіздігі.

Теңсіздіктер математиканың қолданбалы көп салаларында негізгінен үлкен рөл атқарады. Атап айтқанда физикада, математикалық статистикада, экономикалық есептерді шешуде кездеседі. Теңсіздіктер математиканың классикалық бөлімдерінде де (геометрияда, дифференциалды және интегралды есептеуде, сандар теориясында) және оның қазіргі заманғы бөлімдерінде (автоматтар теориясы, кодтау теориясында) кездеседі. Теңсіздіктерді дәлелдеудің көптеген әдістері бар. Олардың бірі - анықталған интегралды қолдану [1].

Мысал 1. $\sin \beta \sin \gamma + \cos \beta + \cos \gamma \leq 2$ теңсіздікті дәлелдеу керек.

$$\sin \beta \sin \gamma + 1 \times \cos \beta + 1 \times \cos \gamma \leq$$

$$\leq \sqrt{\sin^2 \beta + \cos^2 \beta + 1^2} + \sqrt{\sin^2 \gamma + \cos^2 \gamma + 1^2} = \sqrt{2} \cdot \sqrt{2} = 2$$

Бұл теңсіздік Коши-Буняковский теңсіздігін [2] пайдалану арқылы дәлелденді.

Мысал 2. Теңсіздікті дәлелдеу керек:

$$\int_0^1 \sqrt{1+x^2} dx \leq \frac{2\sqrt{3}}{3}$$

Шешуі: Бұл теңсіздікті Коши-Буняковскийдің интегралдық теңсіздігін қолдану арқылы дәлелдеуге болады.

$$\left(\int_a^b f(x)g(x)dx \right)^2 \leq \int_a^b |f(x)|^2 dx \cdot \int_a^b |g(x)|^2 dx$$

Демек, $f(x) = 1$, $g(x) = \sqrt{1+x^2}$. Онда,

$$\begin{aligned} \int_0^1 \sqrt{1+x^2} dx &= \int_0^1 1 \cdot \sqrt{1+x^2} dx \leq \sqrt{\int_0^1 1^2 dx} \cdot \sqrt{\int_0^1 (\sqrt{1+x^2})^2 dx} = \\ &= \sqrt{x} \cdot \sqrt{\int_0^1 (\sqrt{1+x^2}) dx} = \sqrt{1} \cdot \sqrt{\left(x + \frac{x^3}{3}\right) \Big|_0^1} = \sqrt{1 + \frac{1^3}{3}} = \sqrt{\frac{4}{3}} = \frac{2\sqrt{3}}{3}. \end{aligned}$$

Теңсіздік дәлелденді.

Мысал 3. $\int_0^1 \sqrt{(1+x)(1+x^3)} dx$ интегралды есептеу керек.

Бұл интеграл

$$\int_0^1 \sqrt{(1+x)(1+x^3)} dx \leq \sqrt{\int_0^1 (1+x) dx} \sqrt{\int_0^1 (1+x^3) dx}$$

Коши-Буняковский теңсіздігі арқылы дәлелденді.

$$\begin{aligned} \int_0^1 (1+x) dx &= \left(x + \frac{x^2}{2}\right) \Big|_0^1 = 1 + \frac{1}{2} - 0 = \frac{3}{2} \\ \int_0^1 (1+x^3) dx &= \left(x + \frac{x^4}{4}\right) \Big|_0^1 = 1 + \frac{1}{4} - 0 = \frac{5}{4} \end{aligned}$$

Осыдан

$$\int_0^1 \sqrt{(1+x)(1+x^3)} dx \leq \sqrt{\frac{3}{2} \cdot \frac{5}{4}} = \frac{\sqrt{30}}{4}$$

Мысал 4. Теңсіздікті дәлелдеу керек:

$$\int_0^{\pi} x \sqrt{\sin x} dx \leq \frac{2\pi^3}{3}$$

Шешуі: Теңсіздікті есептемес бұрын, Коши-Буняковскийдің интегралдық теңсіздігін қолданамыз.

$$\left(\int_a^b f(x)g(x)dx \right)^2 \leq \int_a^b |f(x)|^2 dx \cdot \int_a^b |g(x)|^2 dx$$

Демек, $f(x) = x$, $g(x) = \sqrt{\sin x}$. Онда

$$\int_0^{\pi} x \sqrt{\sin x} dx \leq \int_0^{\pi} x^2 dx \int_0^{\pi} \sin x dx \leq \frac{2\pi^3}{3}$$

Теңсіздік дәлелденді.

Мысал 5. Теңсіздікті дәлелдеу керек:

$$\frac{1}{10\sqrt{2}} \leq \int_0^1 \frac{x^9 dx}{\sqrt{1+x}} \leq \frac{1}{10}$$

Шешуі: Демек $p(x) = x^9$, $f(x) = \frac{1}{\sqrt{1+x}}$.

$0 \leq x \leq 1$, бөлігінде $\frac{1}{\sqrt{2}} \leq \frac{1}{\sqrt{1+x}} \leq 1$, онда

$$\frac{1}{\sqrt{2}} \int_0^1 x^9 dx \leq \int_0^1 \frac{x^9 dx}{\sqrt{1+x}} \leq \int_0^1 x^9 dx.$$

$$\int_0^1 x^9 dx = \frac{1}{10}, \quad \frac{1}{10\sqrt{2}} \leq \int_0^1 \frac{x^9 dx}{\sqrt{1+x}} \leq \frac{1}{10}$$

Теңсіздік дәлелденді.

Мысал 6. Теңсіздікті Коши-Буняковский теңсіздігінің көмегімен дәлелдеу керек [3]:

$$I = \int_0^1 \sqrt{1+x^3} dx \leq \frac{\sqrt{5}}{2}$$

Шешуі: $\varphi(x) = \sqrt{1+x^3}$, $\psi(x) = 1$ деп алсақ, Коши-Буняковский теңсіздігі бойынша:

$$\left(\int_a^b f(x)g(x)dx \right)^2 \leq \int_a^b |f(x)|^2 dx \cdot \int_a^b |g(x)|^2 dx \text{ қолданамыз.}$$

$$\left[\int_0^1 \sqrt{1+x^3} dx \right]^2 = I^2 \leq \int_0^1 \sqrt{1+x^3} dx \cdot \int_0^1 1^2 dx = \left(x + \frac{x^4}{4} \right) \Big|_0^1 = \frac{5}{4}$$

Яғни, $I \leq \frac{\sqrt{5}}{2}$. Ал, орта мән туралы теория бойынша:

$$I = \int_0^1 \sqrt{1+x^3} dx = \sqrt{1+c^3} \cdot (1-0) = \sqrt{1+c^3} \leq 2, \quad 0 < c < 1$$

Теңсіздік дәлелденді.

Мысал 7. Теңсіздікті дәлелдеу керек:

$$\frac{1}{4} \leq \int_0^{+\infty} \frac{x^6 + 1}{x^{11} + 1} dx \leq \frac{7}{20}$$

Шешуі: $x \in [1, +\infty)$ кезінде,

$$\frac{x^6 + 1}{x^{11} + 1} < \frac{x^6 + 1}{x^{11}} = \frac{x^6}{x^{11}} + \frac{1}{x^{11}} = \frac{1}{x^5} + \frac{1}{x^{11}},$$

$$\frac{x^6 + 1}{x^{11} + 1} = \frac{1}{x^5} \cdot \frac{x^{11} + x^5}{x^{11} + 1} \geq \frac{1}{x^5} \cdot \frac{x^{11} + 1}{x^{11} + 1} = \frac{1}{x^5}$$

және

$$\int_1^{+\infty} \frac{1}{x^{11}} dx = -\frac{1}{10} \cdot x^{-10} \Big|_1^{+\infty} = \frac{1}{10},$$

$$\int_1^{+\infty} \frac{1}{x^5} dx = -\frac{1}{4} \cdot x^{-4} \Big|_1^{+\infty} = \frac{1}{4},$$

онда,

$$\int_0^{+\infty} \frac{x^6 + 1}{x^{11} + 1} dx \leq \int_1^{+\infty} \frac{1}{x^{11}} dx + \int_1^{+\infty} \frac{1}{x^5} dx = \frac{1}{10} + \frac{1}{4} = \frac{2 + 5}{20} = \frac{7}{20},$$

$$\int_0^{+\infty} \frac{x^6 + 1}{x^{11} + 1} dx \geq \int_1^{+\infty} \frac{1}{x^5} dx = \frac{1}{4},$$

Демек,

$$\frac{1}{4} \leq \int_0^{+\infty} \frac{x^6 + 1}{x^{11} + 1} dx \leq \frac{7}{20}$$

Теңсіздік дәлелденді.

Әдебиеттер:

1. Отаров Х.Т. Математикалық анализ. – Алматы: Экономика, 2012. – 536б.
2. Ибрашев Х.И. Еркеғұлов Ш.Т. Математикалық анализ курсы. Т.1. – Алматы: Экономика, 2014. – 600б.
3. Кудрявцев Л.Д. Курс математического анализа. Т.1. – М.: Юрайт, 2019. – 703б.

**«СТУДЕНТ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ: ІЗДЕУ, ТАНЫМ, СЕРПІЛІС» ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ
XXV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Техникалық редактор
Редакциялық сектор жетекшісі
Компьютерлік беттеу

А.И. Абдрасилов
М.М. Саменов
Г.М. Алдыкеева

Баспаға 09.06.2023 ж. қол қойылды.
Пішімі 60X80 1/16. Есепті б.т. 13,5. Шартты б.т. 12,3
Таралымы 50. Тапсырыс 834.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
«Dulaty университеті» баспасы
080000, Тараз қаласы, Сулейменов көшесі, 11